

ЗАОХОЧУВАЛЬНА ВІДЗНАКА МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ – МЕДАЛЬ “15 РОКІВ ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ”

Медаль встановлена наказом
Міністра оборони України від
6 квітня 2006 р. № 174. Виготов-
ляється з білого металу і має
овальну форму, утворену вінком
з дубового листя. У центрі – зоб-
раження прямого рівнораменного
хреста з розбіжними стороно-
ми малинової емалі. Посередині
хреста – круглий медальйон із
зображенням головного елемента
великого Державного Герба Украї-
ни на синьому емалевому тлі. Під
хрестом напис у два рядки: „1991
– 2006”. Медальйон обрамовано фі-
гурною стрічкою жовтого металу,
на якій у верхній частині напис „За
Україну”, у нижній – „За її волю”.
Усі зображення і написи рельєфні,
пружки хреста жовтого металу.
Розмір відзнаки: висота – 37 мм,
ширина – 28 мм.

Зворотний бік медалі плаский з написом у три рядки „Збройні Сили України”.
Стрічка відзнаки шовкова муарова синього кольору з трьома поздовжніми мали-
новими смужками в центрі й жовтими смужками з країв стрічки.
Планка відзнаки – металева пластинка, обтягнута відповідною стрічкою. Роз-
мір планки: висота – 12 мм, ширина – 24 мм.

З ПЕРЕДІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ НОВІТНОЇ ДОБИ

90 років тому відбулися три Всеукраїнські військові з'їзди. Останній з них, прове-
денний 2 – 12 листопада 1917 р., ухвалив рішення домагатися проголошення Украї-
ни демократичною республікою.

На світлині (с.1 обкл., фрагмент): голова Української Центральної Ради
М. Грушевський, голова Генерального Секретаріату України В. Винниченко й
голова Українського генерального військового комітету С. Петлюра серед делега-
тів III Всеукраїнського військового з'їзду під час урочистостей на Софійській
площі в Києві.

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник VIII

Число 1(14)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор АЛЕЩЕНКО, Олександр АРТЕМОВ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (*головний редактор*), Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО,
Володимир РЕПРИНЦЕВ, Олександр РИБАЛКО (*заступник головного редактора*),
Олександр СКРЯБІН (*заступник головного редактора*), Дмитро ТАБАЧНИК,
Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ, Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

Київ

2007 р.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Михайло КОВАЛЬЧУК
Чисельність Армії УНР
за Кам'янецької доби Директорії
(червень – листопад 1919 р.)

4

Мацей КРОТОФІЛЬ

Проект формування
Норманської бригади
в Армії УНР

38

Александр СМОЛІНСЬКИЙ
49-й Гуцульський стрілецький
полк Війська Польського

49

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

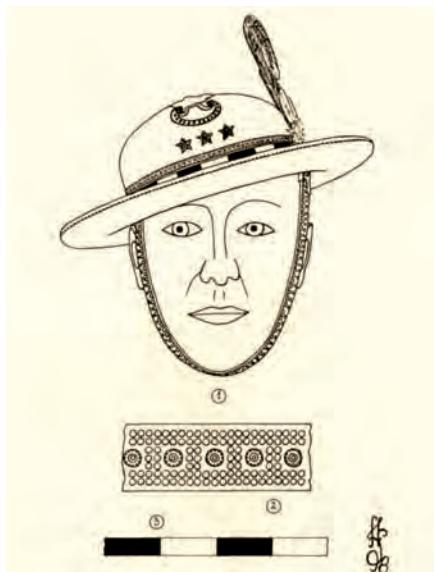
Авіаційні епізоди з історії УПА

73

Володимир КОВАЛЬЧУК

Підробка документів як засіб
компрометації ворога у практиці
НКВС-МДБ

89

АРХІВ

Іван МОРЕЙ де МОРАН
Партизанський отряд
„30 квітня”
(Вступне слово, публікація
документа й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА)

96

Михайло ПАВЛОВСЬКИЙ
З історії 2-го Звенигородського
партизанського загону
(Вступне слово, публікація
документа й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА)

106

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Стяги штабів, частин та
підрозділів Армії УНР
зразка 1921 р.

(Вступне слово й публікація
документа Андрія РУККАСА) 113

ФАЛЕРИСТИКА

Віталій МАНЗУРЕНКО
Остання лицарська війна
в Європі й відзнаки
її учасникам

123

Сергій ГРАБ
Нагороди Служби
безпеки України 138

КНИГОЗБІРНЯ

„Невідома війна 1919 року”: нове
слово у дослідженні української
визвольної боротьби 150

МУЗЕЙ

Ірина ЄФИМОВА
Виставка „Солдат і зброя” 159

ІСТОРІЯ

Михайло КОВАЛЬЧУК

ЧИСЕЛЬНІСТЬ АРМІЇ УНР ЗА КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ ДОБИ ДИРЕКТОРИЇ (червень – листопад 1919 р.)

Упродовж останнього десятиліття щораз більшу увагу дослідників українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. привертає т.зв. Кам'янецька доба Директорії УНР (літо – осінь 1919 р.), коли український уряд, майже цілком втративши терени держави, на якийсь час опанував був Правобережну Україну. Армії УНР тоді довелося у важких умовах контратакувати більшовиків на Правобережжі, а згодом боротися й проти російських білогвардійців. Цей період значна частина істориків уважає „найвідповідальнішим і найкритичнішим“ етапом національно-визвольних змагань¹. Про бойові дії Армії УНР улітку – восени 1919 р. кілька студій опублікували як давніші діаспорні, так і сучасні українські дослідники². Проте чимало аспектів цієї теми залишаються неви- світленими в історичній літературі.

Якою була чисельність Армії УНР за Кам'янецької доби Директорії? У присвяченій літній кампанії 1919 р. праці генерала Армії УНР М. Капустянського (вперше виданий у 1921 р. й перевиданий 1946 р.) зазначалося, що влітку 1919 р. Дієва армія УНР мала у своєму складі 30 000 – 35 000 людей при 15 000 багнетів і шабель³. Дотепер дослідники або повторюють дані М. Капустянського, або взагалі оминають питання тогодчасної чисельності українського війська.

Такий стан справ пояснюється тим, що бракує передусім документальних джерел, аби достеменно визначити бойовий склад з'єднань і частин Армії УНР на різних етапах національно-визвольних змагань. Більшість військових архівів УНР загинула ще в 1919 – 1920 рр., а вцілілі документи значною мірою розпорошилися на еміграції. Так, журнал бойових дій Армії УНР, що його генерал М. Капустянський використовував, пишучи свою працю, уже в 1922 р. вважався втраченим⁴. До того ж основний масив уцілілих архівів Армії УНР, який у міжвоєнний період зберігався в празькому Музеї Визвольної боротьби, після Другої світової війни було вивезено до СРСР, і практично до початку 1990-х рр. ці документи лишалися недоступними історикам. Утім і відтоді, як гриф секретності з архівів 1917 – 1921 рр. у нашій країні було знято, дослід-

ники чогось не надто цікавляться „празькими фондами” Армії УНР. Опрацювання і впровадження їх до наукового обігу відбувається вкрай повільно, що не сприяє формуванню цілісної картини національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Тим часом у „празьких фондах”, які тепер зберігаються переважно в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, є чимало документів, що кидають світло на маловідомі сторінки історії війська УНР. Зокрема нам удалося виявити матеріали, які дають змогу встановити чисельність Армії УНР у другій половині 1919 р., – бойові розписи, дислокаційні відомості військових частин і з'єднань, доповіді командирів тощо. Особливу цінність для визначення тогочасного бойового складу українських військ становить журнал бойових дій Армії УНР, що, як виявилося, усе ж таки дійшов до наших днів. Це унікальне джерело з історії українського війська 1917 – 1921 рр. авторові статті вдалося віднайти серед архівних справ штабу Дієвої армії УНР. Зазначимо також, що, крім фондів власне Армії УНР, чимало інформації аналогічного змісту містять також документи архівних фондів Української галицької армії. Цінні з цього погляду матеріали ми виявили і в Центральному державному історичному архіві України у Львові, а так само в історичних і військових архівах Польщі й Росії.

Навесні 1919 р. Армія УНР перебувала в надзвичайно скрутному становищі. Втративши ще на початку року в боях з більшовиками Лівобережну й Південну Україну, українські війська поступово відступали й з Правобережжя. Поділля без особливого опору було здано більшовикам упродовж березня – першої половини квітня. У травні внаслідок низки важких військових поразок на Волині, що завершились захопленням поляками Луцька, а більшовиками – Рівного, уряд і Армія УНР опинились під загрозою цілковитого оточення і знищення більшовицькими й польськими військами. Під контролем українського уряду залишився лише невеличкий ра-

йон Дубно – Броди, де наприкінці травня й зосередились основні сили Армії УНР⁵.

На початку червня українська армія, здійснивши реорганізацію (усі військові з'єднання було зведенено в групи й дивізії зі стрункою організаційною структурою), перейшла з Волині до району на північ від Тернополя, звідки й розпочала контрнаступ проти більшовиків на Західному Поділлі.

На жаль, остаточно не з'ясованим лишається питання, яким був кількісний склад Армії УНР на момент відходу з Волині й початку контрнаступу на Поділлі. Можна припустити, що чисельність її в цей час, після недавніх поразок на Волині й Поділлі, не могла бути значною. Так,

ще на початку березня 1919 р. загальна чисельність Армії УНР сягала близько 2 700 старшин, 1 400 підстаршин, 34 200 вояків, причому бойовий склад її становив 30 500 багнетів і 750 шабель⁶. Проте тяжкі людські втрати, що їх більшовики завдали Армії УНР у боях навесні того року, не могли не знекровити її. Про це, зокрема, свідчить і те, що одним з основних мотивів розпочати червневий контрнаступ була доконечна потреба здобути терен для людського поповнення⁷.

У згаданій праці М. Капустянський бойовий склад Дієвої армії УНР на початку червня 1919 р. подав так:

- 1) Група Січових стрільців – 4 500 багнетів і шабель, 200 кулеметів.
- 2) Запорізька група – 3 000 багнетів і шабель, 16 – 20 кулеметів.
- 3) Волинська група – 4 000 багнетів і шабель, 60 кулеметів.
- 4) Запорізька Січ – 1 000 багнетів і шабель, 30 кулеметів.
- 5) 2-га дивізія полковника О. Удовиченка – 1 200 багнетів і шабель, 50 кулеметів.

Разом Армія УНР, як уважав М. Капустянський, налічувала тоді 14 000 – 15 000 багнетів і шабель (втім, підсумувавши вищеперелічені цифри, дістаємо лише 13 700), водночас загальний харчовий склад військ становив більш як 30 000 людей⁸.

Одразу ж зазначимо, що в журналі бойових дій Армії УНР, який вівся в штабі армії і становив у 1920 – 1921 рр. основне джерело

для написання М. Капустянським своєї праці, немає жодних відомостей про її кількісний склад на початку червня 1919 р. Отже подані вище цифри вивів сам М. Капустянський, який у літку 1919 р. обіймав посаду помічника начальника 1-ї (оперативної) управи штабу Армії УНР⁹. На жаль, його обрахунки не зовсім підтверджуються відомостями з інших джерел, що є в нашому розпорядженні.

У публікації з історії Січових стрільців В. Кучабського стверджується, що харчовий стан групи СС на 1 червня 1919 р. сягав 319 старшин, 8067 вояків, 5172 багнетів і 257 шабель¹⁰. Ці дані, на нашу думку, перебільшені, бо, як свідчать архівні документи, протягом другої половини того року бойовий склад групи СС ніколи не перевищував 2 500 багнетів. Бойовий склад січово-стрілецьких полків у той час не міг бути такий великий, як про це пише В. Кучабський, ще й тому, що у травні – червні чисельність частин Січових стрільців унаслідок людських втрат була порівняно невелика. Так, на 16 червня 4-й полк СС і 28-й Стародубський полк налічували разом близько 300 людей, 27-й кінний полк – 60, а 28-й кінний полк – 50¹¹. Навіть беручи до уваги, що з травня до складу групи СС входила також 9-та Залізнична дивізія, гадаємо, мова може йти щонайбільше про 1 500 багнетів.

Загальна чисельність Запорізької групи після виходу її з Румунії, куди вона відступила під натиском біль-

шовиків, і приєднання до основних сил Армії УНР, як випливає з архівних документів, не перевищувала 5 500 старшин і вояків¹². Ймовірно, менше половини з них можна заразувати до „багнетів” чи „шабель”, оскільки зброяю запорожці були забезпечені дуже погано, фактично повністю втративши її в Румунії.

Що ж до Волинської групи, то зберігся бойовий розпис її частин станом на 9 червня (див. табл. 1)¹³.

На жаль, невідомою залишається точна кількість бійців Запорізької Січі отамана Ю. Божка та її бойовий склад на початку червня. Проте, виходячи з відомостей, що після виходу з Румунії в Запорізькій Січі було лише кількасот багнетів, ми вважаємо, що на початку контрнаступу її бойовий склад налічував не більш як 500 – 700 багнетів і шабель.

Документи й спогади сучасників дають змогу визначити її бойовий склад 2-ї дивізії полковника

О. Удовиченка. З його доповіді випливає, що дивізія на 7 червня, уже після успішних боїв за Кам'янець-Подільський, мала 900 багнетів і 25 шабель при 14 гарматах¹⁴. Та річ у тім, що чисельність її за кілька днів контрнаступу, незважаючи на безперервні бої, зросла. Як згадував командир артилерії цієї дивізії полковник Г. Чижевський, напередодні контрнаступу вона мала 700 багнетів і 25 шабель при 30 кулепетах і 12 гарматах, а в Кам'янці до її складу влилося кількасот добровольців – здебільшого учнів середніх шкіл¹⁵. Цю кількість (700 багнетів) підтверджують також інші мемуаристи¹⁶.

Отже, на нашу думку, бойовий склад Армії УНР на початку червня 1919 р. мав такий вигляд:

- 1) Група Січових стрільців – 1 500 багнетів і шабель.
- 2) Запорізька група – 2 000 багнетів і шабель.

Таблиця 1

Волинська група Армії УНР на 9 червня 1919 р.

Назва частини	Старшин	Підстаршин	Вояків (взагалі)	Багнетів	Шабель	Рушниць	Кулепетів	Гармат
Штаб Волинської групи	45		105	60	20	72	2	
1-ша Північна дивізія	363	540	3248	1799	101	2245	57	20
4-та Холмська дивізія	272	442	2630	2055		1747	74	4
Житомирська юнацька школа	36		273		12	300	11	
1-й запасний піший полк	60	87	205	184		234	17	
Разом	776	1069	6461	4098	133	4598	161	24

- 3) Волинська група – 4 100 багнетів і шабель.
- 4) Запорізька Січ – 500 – 700 багнетів і шабель.
- 5) 2-га дивізія полковника О. Удовиченка – 800 багнетів і шабель.

Разом в Армії УНР налічувалося близько 9 000 багнетів і шабель.

У перших числах червня, під час контрнаступу, українським військам удалося звільнити від більшовиків значні терени Західного Поділля. З червня дивізія О. Удовиченка визволила Кам'янець-Подільський (незабаром місто стало тимчасовою столицею УНР), 6 червня Запорізька група здобула Проскурів. „Однак цю перемогу куплено дорогою ціною. Чисельність наших груп північних (мається на увазі групи СС і Волинська. – М.К.) значно зменшилася від тяжких переходів, бойів і захорувань”, – зазначав у своїй праці генерал М. Капустянський¹⁷. Відтак війська гостро потребували людських поповнень.

„Мобілізації зараз не проваджу, бо на селях поки не відновлена адміністративна влада. Все ж до війська йде велика кількість охотників – інтелігентів та селян”, – писав 6 червня з визволеного Кам'янеця-Подільського військовий міністр Г. Сиротенко начальникові Генштабу Армії УНР генералові О. Шайблі¹⁸. „Бойовий склад частин з кожним днем побільшується дякуючи вступу добровольців, настрій військ відмінний”, – доповідав командуванню полковник О. Удовиченко, дивізія якого, як уже згадувалося,

за кілька днів завдяки вступу до неї добровольців збільшилася до 900 багнетів¹⁹.

Зайнявши терени Західного Поділля, українське командування невдовзі змогло розпочати мобілізацію. Ентузіазм населення Кам'янецького повіту в цій справі військове керівництво сприйняло як добрий знак і вже 9 червня Головний отаман С. Петлюра підписав наказ № 77 Головної команди війська УНР про здійснення мобілізації. Належало мобілізувати уродженців 1889 – 1898 рр., а також усіх підстаршин до 35 років, старшин – до 40 включно. Безпосереднє проведення мобілізації покладалося на військові з'єднання: 1-й Північній дивізії було виділено для цього Крем'янецький і Острозький повіти, групі СС – Ізяславський, Запорізькій групі – Проскурівський і Летичівський, Запорізькій Січі – північну частину Кам'янецького і Новоушицького повітів, а 3-й (колишній 2-й) дивізії – південну частину цих повітів²⁰. 10 червня наказний отаман Армії УНР генерал О. Осецький і начальник штабу армії отаман А. Мельник видали наказ про створення для прийняття мобілізованих запасних і навчальних частин. При кожній пішій дивізії мав постати запасний кіш²¹. Також планувалося з часом, якщо кількість мобілізованих буде відповідна, створити армійські кінний і технічний коші.

9 червня в щоденнику Армії УНР з'явився перший запис стосовно мобілізації: „В районі Волин-

ської групи і Січових стрільців – провадиться мобілізація, згідно розпорядження т.ч. командуючого з'єднаними групами отамана Тютюнника. Призываються 10 років, від 20 до 30. Мобілізація іде гарно. В Холмську дивізію... мобілізовани ідуть зі зброєю і більш охотно, через те, що вони більше бажають битись з поляками, ніж з большевиками. В тих районах, де большевики довше панували, селяни йдуть з охотою їх виганяти”²². 12 червня генерал-квартирмейстр Волинської групи повідомляв наказного отамана, що 286 мобілізованих Авратинської і Білозерської волостей направлено на поповнення до 4-ї Хомської дивізії²³.

Районів, які більшовики контролювали більш-менш довго, на відбитих Армією УНР теренах було небагато. На Західному Поділлі вони господарювали з середини квітня, тож сільське населення регіону в основній своїй масі ще не встигло сповна відчути всіх „принад” більшовицького панування (за винятком хіба що Кам'янецького повіту, де свавілля більшовицьких військ і грабунки мирних громадян досягли неабиякого розмаху). На території Проскурівського й Летичівського повітів більшовицька влада існувала тільки в межах повітових центрів і містечок. У Крем'янецькому, Острозькому, Ізяславському повітах більшовики взагалі протрималися лише кілька тижнів і відступили під натиском українських частин (цій місце-

вості загрожувала ще й польська окупація, і щоб захиститися від поляків, селянство власними силами організувало тут Вільне козацтво). Тож певна частина людності не надто вітала чергову „зміну влад”, відверто висловлюючи свою неприхильність до „петлюрівців” і небажання йти до українського війська. Ситуацію погіршувала ще й відсутність твердої адміністративної влади УНР на місцях – навіть на рівні волостей, не кажучи вже про кожне село. Селяни, відчуваючи безкарність, часто відмовлялися йти на мобілізацію, заявляючи, що „не дадуть ні війська, ні хліба, хай уже скінчиться та війна”²⁴. 12 червня командувач групи СС отаман Є. Коновалець повідомив штаб армії, що мобілізація жодних людських поповнень його військам не дала, лише Вільне козацтво надіслало на поповнення 110 піших і кінних озброєних селян, які, однак, висловили твердий намір воювати тільки проти поляків²⁵. За таких умов велими проблематично було провести успішну мобілізацію.

Внаслідок небажання чоловічого населення зголосуватись до служби у війську, часто доводилося вдаватись до сили, зокрема й для подолання опору. Наприклад, у с. Дорофіївці, в районі Чорного Острова, 11 червня селяни обстріляли чоту польової жандармерії, що прибула для проведення мобілізації. При цьому один жандармський десятник загинув. Щоб запобігти подальшим інцидентам,

військовій частині Армії УНР довелося роззброювати селян і брати заручників²⁶. Подібні заходи давали результат, втім бойовий і моральний рівень забезпечення у такий спосіб поповнень був дуже низький. Це одразу ж виявилося у дезертирстві – здебільшого мобілізованих селян розбігалися по домівках, не чекаючи, коли їх відправлять у запасні частини. Так, станом на 19 червня до штабу Запорізької групи від початку мобілізації прибули тільки 203 мобілізованих, хоча на той час, за даними штабу групи, у Проскурівському повіті було мобілізовано до 1250 осіб. Відповідаючи на сповнені обурення запити командування, повітовий військовий начальник повідомив, що до 21 червня включно в його розпорядження надійшло всього 436 осіб, з яких прийнято на військову службу лише 199²⁷. Причина розбіжності в цифрах полягала в масовому дезертирстві мобілізованих і новобранців ще в дорозі до збірних пунктів. У телеграмі вартового отамана Волинської групи Омелюсика від 20 червня також ішлося про 600 мобілізованих для поповнення військ групи, проте достеменно відомо, що такої кількості нових вояків до дивізії не надійшло²⁸. Ще один промовистий приклад: коли 21 червня 4-та Холмська дивізія прибула до с. Соломного, щоб прийняти людське поповнення, ніякі мобілізовані сюди не з'явилися²⁹. Не було їх і в наступні дні. Дивно, але попри це 30 червня командир дивізії полков-

ник В. Янченко доповідав командуванню, що в цілому мобілізація йде добре³⁰.

Доправити мобілізованих селян до збірних і етапно-розподільчих пунктів за допомогою військової сили здебільшого було неможливим, адже військові частини відтягував на себе фронт – саме в той час більшовики переважними силами контратакували Армію УНР. Крім того, мобілізовані масово дезертували із запасних частин. Скажімо, у запасному курені 3-ї дивізії на 19 червня за списком числилося 30 старшин і 431 вояк, тоді як реально їх було відповідно лише 15 і 254³¹.

Натомість дезертирство на фронті, у військах Дієвої армії УНР тоді не було надто характерним явищем – бо ж після всіх поразок і відступів у частинах залишився найстійкіший людський елемент. „Все непотрібне, чуже й ледаче відвіялося раніше, а в цій бой пішли лише лицарі”, – згадував про червень 1919 р. головний державний інспектор Армії УНР полковник В. Кедровський³². Порівняно більш поширеним дезертирство було лише у з'єднаннях Волинської групи, сформованої з різних частин розбитих більшовиками й поляками Північної і Холмської груп. Війська Волинської групи, найчисельнішої в армії, не мали того бойового духу, злотованості особового складу, що були, приміром, у запорожців чи Січових стрільців. Бойові традиції частин ще не встигли тут скластися, а рівень національної свідомості старшин потребував багато крашого. Чисельність Волинської групи раз

у раз змінювалася внаслідок дезертирства. Наприклад, на 16 червня 1919 р., як повідомляли зі штабу 4-ї Холмської дивізії, у її полках налічувалося 639 багнетів³³. 17 червня начальник штабу Волинської групи вже доповідав, що дивізія має 500 багнетів³⁴. 19 червня, як сповіщали зі штабу Волинської групи, у складі 4-ї Холмської дивізії був 581 багнет³⁵. Водночас 1-ша Північна дивізія, що, згідно з доповідю від 16 червня, налічувала близько 1160 багнетів при 20 шаблях, насправді так само мала у своїх лавах меншу кількість бійців³⁶. Таке коливання кількості бійців у частинах Волинської групи, крім дезертирства, мало, як виявилося, і своє „специфічне” пояснення. 23 червня начальник штабу групи сотник Стецький телеграфував командирам 1-ї Північної і 4-ї Холмської дивізій: „Командуючий групою звернув увагу на те, що в відомостях про бойовий склад частин дивізій на 22 червня значно збільшилась кількість бійців у частинах, ніж це було по відомостях раніше, наприклад: у 2-му пішому полку всього лише 390 багнетів, у 3-му полку 270 багнетів і т.д. Збільшення це командуючий групою розуміє так: надвигається день видачі платні і всі бійці знову зібралися. Начальникам дивізій звернути на це увагу, з'ясувати дійсну кількість козаків...”³⁷ Та поряд з цим у військах групи не бракувало й справжнього дезертирства. Окрімі старшини тікали до Польщі або ж через Румунію – на Дон, до російських білогвардійців³⁸. Дезертирство було і серед вояцтва. Справжнім

ударом для Волинської групи був перехід на бік більшовиків у повному складі куреня 3-го Подільського полку 1-ї Північної дивізії, що стався 19 червня прямо під час бою³⁹.

В інших з'єднаннях Армії УНР тоді спостерігалося лише дезертирство серед старшин Запорізької Січі, зумовлене гострим несприйняттям атмосфери псевдоісторичних козацьких традицій, що їх запроваджував отаман Ю. Божко. Начальник штабу Січі Марусевич 23 червня доповідав командуванню, що „частина розвалюється, старшини усі розіхалися, старше хорунжого нікого не лишається”⁴⁰. Та становище в цій специфічній військовій частині постійно перебувало в полі зору армійського командування, яке через щораз нові кадрові призначення намагалося запобігти остаточно-му поширенню в її лавах анархії.

Тим часом у червні бойовий склад з'єднань і частин Армії УНР зменшувався і в боротьбі проти більшовиків. Запеклі криваві бої за оволодіння Прокурівом, що розгорнулися на лінії річки Случ у другій половині червня, коштували українським військам, особливо запорожцям і Січовим стрільцям, значних людських втрат. Як свідчить запис у журналі бойових дій Армії УНР, 20 червня у складі 8-ї Запорізької дивізії залишилось 450 багнетів, а в 9-ї Залізничній – тільки 200⁴¹.

Мобілізація, як і раніше, забезпечувала лише незначні людські поповнення з-поміж силоміць мобілізованих селян. Близькість фронту до тилового району, де

проводилася мобілізація, негативно впливала на настрої населення. Воно, як виглядає, не надто вірило в перемогу Армії УНР і не бажало здайти раз наражатися на небезпеки війни. 24 червня ціла Пашковецька волость відмовилася давати мобілізованих до українського війська, допоки мобілізацію не буде здійснено й в усіх інших волостях Проскурівського повіту⁴². Військовим частинам уже звичайно довелося застосовувати силу... „Мобілізація проходить дуже слабо, більшість мобілізованих втікають з сіл і прячуться, населення відноситься коли не вороже, то пасивно-байдуже, – доловідав 26 червня командувач Волинської групи полковник В. Петрів командармові В. Тютюннику. – Вживаються заходи для примусової мобілізації і навіть зараз біля штабу чути гарматну стрілянину, котрою виганяють бігців з життя. Мушу зазначити, що 5 діб, як ви сказали, дуже мало на закінчення мобілізації”⁴³.

Лише на теренах, зайнятих 3-ю дивізією полковника О. Удовиченка, мобілізація давала досить значний, до того ж відповідний людський контингент. Наприкінці червня Головний отаман С. Петлюра, відвідавши 3-тю дивізію, засвідчив у телеграмі по армії, що „в тилу цієї дивізії, особливо в Ушицькому повіті, мобілізація йде повним ходом”⁴⁴.

Водночас бойовий склад дивізій, які виносили увесь тягар боїв з більшовиками в ході Проскурівської операції, і далі зменшувався внаслідок людських втрат. Це зумовило нагаль-

ну потребу прискорити мобілізацію. Так, упродовж тижня чисельність лише однієї 9-ї Залізничної дивізії було доведено з 200 до 620 багнетів і шабель (при 183 старшинах, 217 підстаршинах і 1907 вояках загального харчового складу)⁴⁵.

Зрозуміло, що надійність людських поповнень, часто ладних за першої ж нагоди дезертувати, лишалася вельми сумнівною. Невипадково наприкінці червня Головний отаман С. Петлюра особисто розпорядився виловлювати дезертирів у запіллі й страчувати їх („карати на горло”)⁴⁶. Військовий міністр УНР Г. Сиротенко в інтерв’ю кореспондентові УТА 28 червня заявив, що за два тижні планується провести додатковий призов на військову службу юнаків 1900 – 1901 рр. народження⁴⁷. Розроблялися також проекти організації підрозділів жандармерії, що мали перебрати на себе проведення мобілізації тощо.

Проте усі ці наміри й проекти ледь не лишилися на папері – на початку липня більшовикам, після важких боїв, удалося захопити Проскурів і відтіснити українську армію на лінію Гусятин – Ярмолинці – Бар – Жмеринка – Джурин – Могилів-Подільський⁴⁸. До краю виснажені війська без бою відступали; частини Січових стрільців і запорожців, тимчасово втративши боєздатність, не чинили помітного опору. Серед старшин і вояків запанувала цілковита деморалізація. Армія УНР опинилася в такому загрозливому становищі, що на порядку денному стало питання, як

зберегти її від остаточної поразки й знищення. Лише перехід 16 – 18 липня на Поділля під тиском поляків Української галицької армії (понад 17 000 багнетів) змінив ситуацію на користь Армії УНР. З'єднання УГА відразу ж включилися в бойові дії проти більшовиків, відтягнувши на себе частину ворожих сил і цим фактично врятувавши Дієву армію УНР від загибелі.

Одночасно до військ УНР приєднався значний повстанський відділ отамана Ю. Тютюнника, що прибув з Київщини. 15 липня, на момент з'єднання з Армією УНР, повстанська група Ю. Тютюнника, як свідчив сам її отаман, мала 4872 чоловіки харчового складу, а її бойовий склад сягав 3520 багнетів і 325 шабель при 4 гарматах⁴⁹. До кінця липня повстанський кіш було переформовано в Київську групу Армії УНР. Але те, що значна частина повстанців підтримувала гасла „української радянської влади”, а також учинені проти політичного керівництва повстанської групи (лівосоціалістичного Головного повстанського штабу) репресії спричинили серед повстанців справжню хвилю дезертирства, внаслідок чого бойовий склад повстанської групи в кілька разів зменшився⁵⁰.

За підтримки УГА Армія УНР у другій половині липня успішно контратакувала більшовиків і, зламавши опір ворога, протягом короткого часу здобула Прокурів, Деражню, Вапнярку, Крижопіль, проте зазнавала значних людських втрат.

Так, лише в бою 28 липня під ст. Вапнярка 7-й Синьожупанний полк 3-ї дивізії втратив третину свого особового складу⁵¹. На 21 липня 1-ша Північна дивізія налічувала всього 200 багнетів, 4-та Холмська – тільки 100⁵². Війська, як і раніше, гостро потребували людських поповнень. До цього додалася ще й загроза епідемії пошесніх хвороб. У 3-ї Залізній дивізії вже наприкінці липня полковник О. Удовиченко констатував велику кількість „хворих на плямистий тиф та на інші пошесні хвороби”⁵³. 30 липня отаман Запорізької Січі Ю. Божко доповідав, що в його частинах поширюється епідемія тифу, причому близько 100 вояків уже були хворими⁵⁴.

Після військових успіхів другої половини липня справа мобілізації на зайнятих Армією УНР теренах трохи пожвавилася. Присутність у запіллі дисциплінованих галицьких частин зміцнювала серед населення авторитет української влади. 27 липня на ст. Максимівці відбулись збори мобілізованих, які, висловивши глибоку довіру до Головного отамана С. Петлюри й уряду УНР, заявили, що „інстинктивно відчувають і хотять вірити, що лише українське республіканське військо забезпечить їм землю і волю”⁵⁵. Проте мобілізовані селяни висловили й застереження стосовно явищ, які підривають їхню довіру до влади УНР – повернення в села „поміщиків гетьманського часу” з високими орендними цінами на землю, євреїв-спекулянтів тощо. Національна свідомість селян-

ства була низька, що відбивалося на моральних і бойових якостях отриманих порідлою українською армією людських поповнень.

Тогочасний склад Дієвої армії УНР відображає *таблиця 2*, укладена на основі армійської дислокаційної відомості від 16 серпня 1919 р.⁵⁶

Як бачимо, загальна чисельність і бойовий склад армії зросли ненабагато. Вони становили 38 000 харчового й 12 000 людей бойового складу проти близько 30 000 харчового й 9 000 бойового складу в червні. Очевидно, державне керівництво УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою чекало від мобілізації кращих результатів. 19 серпня С. Петлюра телеграфував міністрові внутрішніх справ І. Мазепі, пропонуючи вжити всіх можливих заходів для максимального сприяння проведенню мобілізації⁵⁷. Звичайно, такі розпорядження не могли змінити головного – відсутності мобілізаційного апарату й належних умов для успішної мобілізації.

Сподівання армії на істотні людські поповнення пожвавилися з виходом українського війська на нові оперативні простори в серпні 1919 р. Під час загального наступу Армії УНР і УГА проти більшовиків від червоних було остаточно звільнено Поділля, а також значну частину Волині й Київщини. Населення визволених місцевостей було обізнане з більшовицьким режимом значно краще, аніж мешканці Західного Поділля, тому здебільшого радо зустрічало

українську армію. Прихильнішим було і ставлення до мобілізації – нерідко, особливо в перші дні після визволення, до лав Армії УНР зглошувалися численні добровольці. Лише на Брацлавщині менш як за три тижні 12-та Київська дивізія мобілізувала понад 3500 осіб (буллетень Українського телеграфного агентства повідомляв про гарний настрій призовників)⁵⁸. Завдяки залученню повстанців з численних подільських повстанських загонів і мобілізації було фактично розгорнуто в повноцінне військове з'єднання й 5-ту Київську дивізію.

Відомості про чисельність військ Волинської групи на 23 серпня подано в *табл. 3*⁵⁹.

Порівнявши наведені в ній цифри з даними армійської відомості від 16 серпня (*табл.2*), відзначимо, що кількість вояків у дивізіях Волинської групи за тиждень зросла майже на третину, причому бойовий склад групи збільшився майже вдвое. Значно побільшало бійців у 3-й Залізній дивізії⁶⁰, так само як і в Запорізькій групі й групі СС.

28 серпня С. Петлюра підписав наказ № 133 Головної команди військ УНР, згідно з яким мобілізації відтепер підлягали й чоловіки, народжені в 1896 – 1898 рр.⁶¹

Проте самих лише наказів і розпоряджень було замало, щоб забезпечити кількісне і якісне зростання людських поповнень. З вичерпанням армійських запасів амуніції дедалі більше давалася відзнаки матеріальна незабезпеченість військ. Бракувало зброї, спорядження, вій-

Таблиця 2

Дієва армія УНР на 16 серпня 1919 р.

Назва частини	Справжні III-ти	Боротьб ІІІ-ти	Бархети ІІІ-ти	П'ятийні ІІІ-ти	К'юметри ІІІ-ти	Іламари ІІІ-ти	Вохеморари ІІІ-ти	Гітарки ІІІ-ти
Волинська група								
1-ша Північна дивізія	44	15	191	50	17	82	2	
	298	278	1844	746	70	975	49	14
4-та Сірожупанна дивізія	197	168	855	535	44	741	28	
1-й кінний полк ім. М. Залізняка	31	12	123	41	133	3		
Разом	570	473	3013	1331	172	1931	82	14
Група Січових стрільців								
10-та дивізія СС	50	48	655	210		210	11	
	180	40	2670	820	70	1960	20	32
11-та дивізія СС	223	15	2792	877	64	2010	26	24
4-та Окрема кінна бригада	51	2	642	135	373	480	13	2
Автомандрейський дивізіон, копсові частини	56	17	1110	97		97	19	5
Разом	560	122	7869	2139	507	4757	89	5
Запорізька група								
6-та Запорізька дивізія	84	55	411	60	20	120	2	
	174	108	1976	628	102	1348	31	11
7-ма Запорізька дивізія	180	225	2714	519	63	1142	25	18
8-ма Запорізька дивізія	184	102	993	435	42	830	16	7
3-тя Окрема кінна бригада	64	60	760	291		450	15	1
Разом	586	550	6854	1642	518	3890	89	2

число 1, 2007

— 5 —

Таблиця 2 (закінчення)

Київська група	23	2	172	69	100		
5-та Київська дивізія	53	50	773	587	36	737	9
12-та Київська дивізія	42	24	662	496	35	645	13
1-ша Подільська повстанська дивізія	54		618	145		145	5
Разом	172	76	2225	1297	71	1627	27
3-тя Залізна дивізія	199	560	3946	2167	279	4000	101
9-та Залізнична дивізія	167	188	1538	830	106	1189	43
2-та дивізія „Запорізька Січ”			1650	800	150		15
У шпиталях і обозах			4100				
Мобілізовані			700				
1-й Окремий Залізничний курінь	55		370			230	
2 панцерні загони	98	50	579	258		450	54
Бойові авіазагони і повітраплавальний	70		523			51	32
дивізіон							
1-й Запорізький загін	3		31				
Разом у Дієвій армії УНР	2480	2019	33398	10464	1803	18125	517
						181	7
						9	22/4

Таблиця 3

Волинська група Армії УНР на 23 серпня 1919 р.

Назва частини	Старшин	Підстаршин	Вояків (взагалі)	Багнетів	Шабель	Рушиниць	Кулеметів	Гармат
Штаб Волинської групи	57	7	357	167	17	169	2	
1-ша Північна дивізія	274	331	2113	978	67	1228	56	14
4-та Сирожупанна дивізія	210	194	1562	1254	59	734	44	4
2-й кінний ім. М. Залізняка полк	22	20	129	—	41	160	5	
Разом	563	552	4116	2399	184	2291	107	18

ськового майна. Відтак, у частинах і на етапно-збірних пунктах знову почалося масове дезертирство. Тож невипадково 6 вересня Головний отаман С. Петлюра поставив перед Міністерством внутрішніх справ УНР завдання вжити якомога енергійніших заходів для боротьби з ухилянням військовозобов'язаних од військової служби⁶².

Підстави для занепокоєння були – перша хвиля ентузіазму, з яким визволені міста й села вітали українські війська, дуже швидко змінилася збайдужинням до нового режиму. Так, співробітник Міністерства внутрішніх справ УНР на початку вересня 1919 р. повідомляв, що у Вінницькому, Бердичівському, Липовецькому повітах „деякі села страшенно вороже віднеслись до мобілізації і майже ні одного чоловіка не дали до мобілізації, а ті, котрі з'явилися на збірний пункт, через деякий час порозбігались”⁶³. Свідчення про ненадійність мобілізованих,

які часто воліли за першої-ліпшої нагоди самохіть здатися в полон ворогові, аби тільки повернутися додому, знаходимо й у спогадах більшовицьких мемуаристів⁶⁴.

Важким випробуванням для Армії УНР у цей час стало зіткнення з російсько-білогвардійськими військами генерала А. Денікіна, які влітку 1919 р. розгорнули активні наступальні дії проти більшовиків в Україні. До кінця серпня білогвардійці зайняли Лівобережну Україну. 31 серпня вони ввійшли в Київ, який на день раніше вже звільнили від більшовиків з'єднання Армії УНР і УГА. Після нетривалої суперечки з українським командуванням денікінці опанували місто. Незважаючи на готовість уряду УНР досягти порозуміння з білогвардійцями, щоб надалі спільно боротися проти більшовиків, командування Збройних сил Півдня Росії відкинуло таку можливість, відмовившись визнати право України на незалежність. Головний отаман С. Петлюра, вийшавши на фронт, став

свідком поширення у військах, що без бою відступали з-під Києва, деморалізації, зневіри й нової хвилі дезертирства. „Відступ від Києва деморалізуюче вплинув на нашу армію і коли він буде тягнутись далі, то армії у нас не буде... „ – констатував С. Петлюра в телеграмі від 6 вересня, надісланій Штабу Головного отамана⁶⁵.

Чисельність Дієвої армії УНР, згідно з армійською відомістю про кількість людей та коней, наявних у групах, окремих дивізіях і частинах за списком на 15 вересня 1919 р.⁶⁶, наведено в *таблиці 4*. Збереглися також тогодчасні відомості й про наявний склад дивізій Волинської групи⁶⁷ (див. *табл. 5*) і аналогічні дані по дивізіях групи СС⁶⁸ (див. *табл.6*).

Як випливає з поданих вище відомостей, дезертирство у вересні 1919 р. було вкрай пекучою проблемою в Дієвої армії УНР: у Волинській групі відсоток дезертирів становив серед старшин 24, підстаршин – 1, вояків – 19%, а в групі Січових стрільців відповідні дані просто приголомшували – тут дезертували 41% старшин, 25% підстаршин і 51% вояків (майже половина особового складу!).

Навряд щоб кращим було тоді становище і в Запорізькій групі. Ось як описував 17 вересня 1919 р. стан людських поповнень командир запасного куреня 7-ї Запорізької дивізії сотник Кустовський у доповіді командуванню: „Доношу, що умови провадження мобілізації надзвичайно кепські. Реальної сили не маю, окрім кадрів полків, із яких майже більшість хворих і

сотні півтори певних мобілізованих козаків... Решта – рвань, до котрої приходиться приміняти, аби стримати, самі репресивні міри. Курінь доведений більш як до 1000 чоловік, але ж дезертирів уйма, щоденно приходиться розсилати отряди для ловлі, бувають навіть с[у]тички”⁶⁹.

Виходячи з тенденції, яку відображали наведені цифри, гадаємо, що загальний харчовий стан Дієвої армії УНР на середину вересня 1919 р. становив не більш як 3 000 старшин, 3 000 підстаршин і 35 000 вояків. На жаль, немає достеменних даних про кількість її бойового складу, проте, за нашими обрахунками, це було не менш ніж 13 000 багнетів і шабель. Цікаво відзначити, що наприкінці вересня білогвардійська розвідка доносила з Кам'янця-Подільського, що бойовий склад Армії УНР не перевищує 10 000 багнетів⁷⁰.

Чисельне зменшення військових частин пояснювалося ще й поширенням у війську пошесніх хвороб. Так, 10 вересня держінспектор Київської групи Г. Заярний повідомляв, що тиф кожного дня забирає 5% людського складу 5-ї і 12-ї дивізій⁷¹. У 21-му Наливайківському полку в першій половині вересня захворіли на тиф і були відправлені до шпиталю 7 старшин і 143 вояків⁷². Значну кількість хворих мали Київська й Запорізька групи, потерпали від епідемії тифу й інші з’єднання. 7-ма Запорізькою дивізія становим на 21 вересня відправила до шпиталів понад 450 хворих старшин і вояків, серед них були й два полкові командири⁷³. На додачу до всього Головне санітар-

Таблиця 4

Дієва армія УНР на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	Справні	Якість	Лікарів	За списком			Вояків
				Березнівські	Фельдшерів	Медичних	
ІІІ Габармії	96	181	3	2	1	1	2
Запорізька група	1069	152	3	19	8	83	24
Група Січових стрільців	698	162	4	13	2	36	11
Волинська група	723	158	6	19	3	44	14
Київська група (бойовий склад)	192	—	—	3	2	7	4
2-га піхота дивізія (бойовий склад)	169	3	—	—	—	—	—
3-тя Залізна дивізія (бойовий склад)	402	—	—	—	—	—	—
9-та Залізнична дивізія (бойовий склад)	144	—	—	—	—	—	—
Курінь Власного резерву Головного отамана	46	4	1	1	—	6	5
1-й запасний кінний полк	34	7	—	—	2	1	1
1-ша запасна кінна батарея	7	1	—	—	—	—	5
Технічний кіш	22	1	—	—	—	—	—
1-й Окремий Залізничний курінь	45	7	—	1	—	6	—
4 панцирні загони	199	17	—	4	—	10	—
Разом	3846	693	17	62	18	194	60
							3603
							40189

число 1, 2007

19

Таблиця 5

Волинська група Армії УНР на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	У наявності				Вояків
	Справми	Японія	Лікарів	Фельдшерів	
	Справми	Японія	Лікарів	Фельдшерів	Муніципальних
Штаб Волинської групи	88	45	1	1	1
1-та Північна дивізія	261	48	2	16	3
2-га північна дивізія	177	39	1	2	—
4-та Сірокупанна дивізія	—	—	—	—	14
1-й кінний Лубенський полк	23	5	1	—	—
2-й кінний ім. М. Залізняка полк	549	137	5	19	4
Разом	549	137	5	19	36
					Відомостей немає
					Відомостей немає

Таблиця 6

Група Січових стрільців на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	Справу	III розподіл	Бархети	Боєць (базар)	П'ятий	Кримські	Ізмінені	Ізмінені
Штаб групи СС і автокоманди	51	14	613	196			11	
10-та дивізія СС	119	215	1271	622	43		26	
11-та дивізія СС	109	128	1150	630	34		21	
4-та Окрема кінна бригада	15	58	208		172		7	
10-та гарматна бригада СС	75		1249		23		2	
11-та гарматна бригада СС						Частини, приділені до з'єднань Армії УНР і УГА		
Кіль скорострілів і автоланцерний дивізіон	44	24	480	312			19	
Разом	413	439	4971	1760	272		6	
							84	2
							6	

не управління й санітарна служба Дієвої армії УНР не спромоглися створити організованої системи військових шпиталів у прифронтовій смузі, і хворих відправляли до тилового району, де для них також часто не вистачало місць. Так, станом на 18 вересня на ст. Жмеринка стояли 3 ешелони з 2 000 вивантаженими хворими й пораненими⁷⁴.

Через цілковитий брак медикаментів, амуніції і одягу (що неабияк сприяло дальшому поширенню у військах епідемії тифу), нестачу кваліфікованих працівників армійські медичні служби не могли подолати епідемії. 24 вересня Рада народних міністрів УНР на своєму засіданні визнала санітарний стан армії „катастрофічним”⁷⁵. Пошесть набирала дедалі більших масштабів. Захворіли навіть начальник штабу армії генерал В. Сінклер і колишній командарм полковник В. Тютюнник⁷⁶.

Внаслідок знигод, спричинених матеріальною незабезпеченістю армії в холодних осінніх умовах, і реальної загрози захворіти на тиф багато мобілізованих, передусім байдужих до ідеалів національно-визвольної боротьби, дезертували. Слабкість органів державної адміністрації на місцях здебільшого унеможливлювала притягнення дезертиру до відповідальності. Уже наприкінці вересня армію охопило масове дезертирство. Міністерство внутрішніх справ УНР та його представники на місцях визнавали свою пілковиту неспроможність боротися з цим, бо не мали жодної реальної сили⁷⁷.

22 вересня ситуацію з дезертирством було розглянуто на засіданні уряду, який постановив ужити рішучих заходів⁷⁸. Та в атмосфері безкарності кількість дезертиру і далі невпинно зростала, що дуже підточувало боєздатність армії.

Збереглися відомості щодо кількості мобілізованих до лав Дієвої армії УНР за час від оголошення мобілізації на початку червня до 28 вересня 1919 р.⁷⁹ (див табл. 7).

За цими даними, до Армії УНР на 28 вересня було мобілізовано 829 старшин, 4191 підстаршину, 38 894 вояків і 3181 новобранця. Це була досить значна людська маса, що за умов належного військового вишколу, забезпечення зброєю й амуніцією та подолання таких негативних явищ, як дезертирство, могла стати грізною військовою силою.

27 вересня, в умовах початку війни з білогвардійцями, С. Петлюра оголосив на зайнятих українськими військами теренах нову мобілізацію. Та заклик Головного отамана „стати до зброй на захист своєї Батьківщини, на захист свого добропуту, на захист Землі і Волі”⁸⁰ мало вплинув на селянина, знеохоченого йти до погано озброєної і ще гірше одягнутої української армії. У більшості сіл проігнорували наказ про мобілізацію. Тож мобілізацію проводили військові частини здебільшого силоміць, що подекуди (у Проскурівському, Могилів-Подільському й Бершадському повітах) навіть викликало збройний опір населення⁸¹. Лише людність поодиноких місцевостей відгукнулася на оголошенну мобілізацію, давши знач-

Таблиця 7

Людські поповнення Армії УНР з початку червня до 28 вересня 1919 р.

Назва частини	До 14 вересня		14 – 21 вересня		21 – 28 вересня	
	Мікропіуни	Борти	Мікропіуни	Борти	Мікропіуни	Борти
Запорізька група	191	1364	6631	16	874	2683
Група СС	2	964	267	8	422	63
Волинська група	43	403	7933	42	348	1563
2-та піща дивізія	16	82	737			
3-тя Залізна дивізія	133	390	3960	4	2	32
Київська група	163	3330		47	1167	
Курінь власного резерву Головного отамана	7	12	178		1	
Бердичівська повстанська дивізія					127	
Корпус кордонної охорони	1	32	470			
Кіп охорони Республіканського ладу						
Військові комунікантії (етапи)	2	4	12		19	214
Технічні частини й установи	1	32	62		104	104
Запасні кінні частини	25	159	257	2	9	79
Штаб Дієвої армії				1	15	1
1-й рекрутський піший полк	2	49	1635		15	433
1-й рекрутський кінний полк	1	5	76	393		165
1-й рекрутський гарматний полк				92		
Житомирська юнацька школа			31	16	1	3
Установи коменданта тилу	7	24	223		4	126
Інші установи	67	32	300	5	2	69
Разом	661	2588	25164	2403	116	1386
					6603	664
					52	217
						7127
						114

число 1, 2007

23

ну кількість новобранців, як це було в Гайсинському повіті⁸². А в цілому робота мобілізаційного апарату виявилась, як і раніше, незадовільною. Приймальні комісії вчасно не прибували до збірних пунктів, мобілізовані по кілька діб залишалися на етапно-розподільчих пунктах, звідки легко тікали додому. Перебуваючи на збірних пунктах, у вишколах і запасних кошах, переважна частина мобілізованих була готова зdezертувати за першої-ліпшої нагоди, а особливо в разі відправлення на фронт. „На наших рекрутів, без сумніву, вплинуло наближення маршу до передової, ми мали тренування з бойовою зброєю тільки одного разу, та, крім того, наші війська не мали зимового одягу, – згадував командир 1-го рекрутського полку Армії УНР сотник В. Шандрук. – Ще наши солдати побачили тисячі хворих на тиф, яких привозили у Кам'янець з фронту. Добровольці та призовники однаково реагували в цій ситуації...”⁸³ Більшість мобілізованих незабаром зdezертувала. Часто дезертири забирали з собою й видану на службу зброю. Так, в Андрушівській волості Житомирського повіту з 200 мобілізованих до домівок невдовзі повернулась 143 – уже зі зброєю в руках⁸⁴.

Як і до цього, проведення мобілізації покладалося безпосередньо на військові частини, яким часто доводилося діяти примусом, виловлюючи дезертирів по селах і сусідніх лісах. Скажімо, у трьох зайнятих українськими військами повітах Волині (частина Житомирського, Ізяславський і Старокостянтинівський) за три

тижні було мобілізовано до лав війська понад 4 000 осіб, а ще 1 400, що ухилялися від призову, притягнуто силоміць⁸⁵.

Загальні результати нової мобілізації, згідно зі звітністю мобілізаційних структур Генерального штабу Армії УНР⁸⁶, показує *таблиця 8*. Як бачимо, мобілізація дала 56 старшин, 214 підстаршин, 8 048 вояків і 76 новобранців. Ці не надто високі кількісні показники свідчили, що селянська маса Правобережної України остаточно розчарувалася в режимі УНР, відмежувавшись від жменьки людей, що зі зброєю в руках були готові боротися за незалежність Батьківщини. Збереглися й відомості про поширення тоді серед селянського населення Правобережжя проденікінських настроїв, сподівань на те, що білогвардійці встановлять „лад і спокій” тощо⁸⁷. Про успішність будь-яких мобілізаційних починань уряду УНР за таких умов годі говорити⁸⁸.

Принагідно зазначимо, що невелике людське поповнення в цей час Армія УНР дістала з Польщі. Це були колишні українські військовополонені-наддніпрянці, яких польська влада звільнила з огляду на початок мирних перемовин з урядом УНР. У кінці вересня й жовтні з Польщі прибули близько 100 українських вояків і 120 старшин та підстаршин, зокрема 2 колишні командири дивізій⁸⁹. Більшість з них відразу одержали призначення у війська Дієвої армії.

Тим часом, як уже згадувалося, українська армія розпочала бойові дії проти нового супротивника – росій-

Таблиця 8

Людські поповнення Армії УНР з 28 вересня до 17 жовтня 1919 р.

Назва частини	28 вересня – 7 жовтня			7 – 10 жовтня			10 – 17 жовтня		
	Чтвртак	П'ятниця	Субота	Чтвртак	П'ятниця	Субота	Чтвртак	П'ятниця	Субота
Запорізька група	1	16	1216		9	460	5	1	16
Група СС	11	449	14	6	521	23			789
Волинська група	2	6	104		8			13	52
2-га піша дивізія									
З-тя Залізна дивізія	3	10	230						
Київська група	1	6	776	7	88	2257			
Курінь Власного Резерву Головного отамана				50					
Бердичівська повстанська дивізія									
Корпус Кордонної охорони									
Кілп охорони республіканського ладу									
Військові комунікації (стали)									
Технічні частини й установи	1	10	19	4	2	5	2	1	3
Запасні кінні частини		1	26	4	13				
Штаб Дієвої армії				4	1	63			
1-й Рекрутський піший полк				14			16		5
1-й Рекрутський кінний полк									2
1-й Рекрутський гарматний полк									1
Житомирська юнацька школа							7		1
Установи Коменданта тилу							123		
Інші установи				3	14	14	19	315	
Разом	8	60	3087	28	25	113	3523	39	41
									1438
									9

число 1, 2007

5

Таблиця 9

Назва частини	Справжні			Військові			Інші		
	Боєцькі (базарні)	Бархетні	Інші	П'ятихні	К'юмелінг	Інші	Інші	Інші	Інші
Штаб группи СС і автокоманда	74	50	676	265		319	6		
10-та дивізія СС	121	210	1264	434	45	636	35		
11-та дивізія СС	139	174	1172	438	38	569	35		
4-та Особлива кінна бригада	37	603					8		
10-та гарматна бригада СС	80	248	1164			419	6	27	
11-та гарматна бригада СС									
Кілька скорострілів і автопанцерний дивізіон	47		709			122	21	3	6
Разом	498	6270	1137	83	2065	111	30	6	
Частини, приділені до з'єднань армії УНР і УГА									

С. Петлюра на присязі новобранців коша Січових стрільців. Старокостянтинів, 5 жовтня 1919 р.

ських білогвардійців. Однак з самого початку українсько-білогвардійської війни стратегічна ініціатива перебувала в руках білого командування. Уже наприкінці вересня білогвардійці розгорнули успішний наступ з одеського й Вознесенського напрямків на Умань – Христинівку й Балту – Бірзулу. Зазнавши поразок у перших боях з білогвардійцями, війська УНР почали відступати, виявляючи ознаки дедалі більшої деморалізації. Просування денікінських військ тимчасово стримали численні махнівські повстанські загони, що прийняли на себе головний удар супротивника й завдали білим досить відчутних втрат⁹⁰. Проте вже на початку жовтня активні бойові дії на всьому українсько-білогвардійському фронті відновились. У середині жовтня українські війська перейшли в наступ, але зазнали поразки. Білогвардійці прорвали фронт і, захопивши Ладижин та Гайсин, змусили українські війська до відступу.

На жаль, точних відомостей про тогочасну чисельність Армії УНР

нам виявити не вдалось. За даними білогвардійської розвідки, вона на 13 жовтня 1919 р. мала:

- 1) Запорізька група – 4000 багнетів.
- 2) Київська група – 3000 багнетів.
- 3) Волинська група – 3500 багнетів⁹¹.

Серед цих відомостей бракує даних щодо групи СС, 3-ї Залізної і 9-ї Залізничної дивізій. Втім зберігся бойовий розпис групи СС станом на 15 жовтня того ж року⁹² (див. табл.9).

Крім цього, маємо звіти командування 9-ї Залізничної дивізії про чисельний стан її в той час. Як випливає з цих документів, у середині жовтня в ній було в наявності 2037 осіб загального харчового стану, а її бойовий склад становив 1017 багнетів і 100 шабель⁹³.

У запеклих жовтневих боях проти білогвардійців Армія УНР втратила дуже багато людей убитими, пораненими й полоненими.

Згідно з офіційними повідомленнями ставки денікінських Збройних сил Півдня Росії, упродовж 15 – 21 жовтня в полон до білогвардійців потрапили 4 000 українських вояків⁹⁴. А за даними білогвардійської розвідки, що діставала відомості головно від перекинчиків, на 20 жовтня Армія УНР налічувала:

- 1) Запорізька група (і 9-та Залізнична дивізія) – 3 000 багнетів.
- 2) Київська група (і УСС) – 2 300 багнетів.
- 3) Волинська група – 2 500 багнетів.
- 4) Група СС – 2 000 багнетів.
Разом – до 10 000 багнетів⁹⁵.

Дані з українського боку підтверджують значні людські втрати Армії УНР. Так, у 26-му Залізничному полку на 22 жовтня залишилося тільки 85 багнетів⁹⁶.

Становище українських військ ускладнило настання холодів, до яких не забезпечені одягом частини були не готові. „Почалася рання гнила і холодна осінь. Постачання армії було в тяжкому стані: не було ні одягу, ні набоїв, – згадував прем'єр-міністр УНР І. Мазепа. – Тиф, що панував на цілій Україні, тисячами косив в армії свої жертви...”⁹⁷ А ось як схарактеризував ситуацію у своїх частинах командувач Запорізької групи генерал М. Омелянович-Павленко: „Зле забезпечення війська санітарною службою та медикаментами дає добрий ґрунт для всілякого роду епі-

демій. Тиф найріжнорідніших назв стає найважливішим нашим противником. Він десяткує наші частини, козацькі ряди тануть, виснашуються. Натомість обози непомірно збільшуються, страшенно ускладнюючи маневрування групи саме тоді, коли воно мусило б бути найшвидшим та найеластичнішим”⁹⁸. У подібному становищі перебувала й 3-тя Залізна дивізія О. Удовиченка. „В осінньому бездоріжжі ми губили коней, тиф косив людей, мусили залишати гармати... – згадував старшина дивізії. – Шпиталів майже не було, хворі воліли їхати на возах за нами, ще здоровими. Смертність старшин і особливо козаків була висока. Ліків не було. Ми потрохи оберталися у великий примітивний рухомий шпиталь...”⁹⁹ В інших з'єднаннях Армії УНР ситуація була не кращою.

Далі зростало дезертирство. Коли настали холоди, у 35-му Звенигородському полку 12-ї Київської дивізії, який перед тим налічував 2000 осіб, лишилося не більше як 400¹⁰⁰. Наприкінці жовтня, за свідченнями очевидців, у частинах Київської групи налічувалося тільки 300 – 400 багнетів¹⁰¹. „Настрій стрільців знизився. Погано одягнені мобілізовані, а почасти й стари стрільці почали хворіти. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала”, – згадував начальник штабу групи СС підполковник М. Безручко¹⁰². „Все ще босі й неодягнені як слід стрілецькі новобранці почали дезертирувати

такими масами, що швидко з коша мало що залишилося, – писав про запасний кіш СС В. Кучабський. – Розбігалися тоді навіть доволі гарно дисципліновані й вишколені цілі курені новобранців, які невдовзі йшли на поповнення стрілецьких частин на фронт¹⁰³. Лише впродовж кількох днів після прибууття на фронт наприкінці листопада з лав СС дезертувала значна кількість бійців: 31-й полк СС зменшився вдвое, 28-й полк СС – утрое¹⁰⁴. Організовані наприкінці жовтня в прилеглих до лінії фронту поселеннях військово-польові суди для боротьби з дезертирством не могли врятувати справу¹⁰⁵.

На початку листопада польові шпиталі, а також обози дивізій і полків виявилися переповненими величезною кількістю хворих. „Українська армія буквально знемагала. Морив її голод, холод, брак відповідного еквіпункту (спорядження. – M.K.), плямистий тиф. Не було зброї, амуніції, брачувало резервів, зовсім не було ліків, дезінфекційних засобів

і перев'язочного матеріалу, – згадував керівничий справами Директорії М. Миронович. – Армію обтяжали величезні обози з тяжкопораненими й хорими на тиф, яких мілосердя не дозволяло залишити по селах на поталу ворогові. Дорога, якою посувалася армія, значилася рядами хрестів на могилах тих, хто не витримав надлюдських терпінь¹⁰⁶. Серед хворих були колишній 2-й генерал-квартирмейстер Г. Янушевський, інспектор піхоти полковник Ю. Капкан, головний священик армії отець А. Матеюк, начальник штабу Волинської групи полковник Є. Мешковський, командири дивізій О. Удовиченко, В. Осмоловський, Г. Базильський, І. Рогульський, П. Бондаренко (помер від тифу). Захворівши, не всі зі старшин ішли до шпиталю, дехто лишався й до кінця виконував свої обов'язки. Проте темпи поширення епідемії лише зростали. „А плямистий тиф лютував далі... Почали хорувати лікарські помічники й помічниці, сестри, аптекарі, санітарі та взагалі персонал, –

*Головний отаман
С. Петлюра
на фронті.
Друга половина
1919 р.*

свідчиваючи спогадах В. Наливайко, помічник головного лікаря одного з проскурівських шпиталів. – А військо майже щодня постачало нам нові транспорти хорих, жах починав огортати нас... Воші заїдали українську державу... її військо ... нищили все! Хотілось кричати: рятуйте, хто в Бога вірує!.. Ale ніхто не кричав, бо не було кому почути...”¹⁰⁷

Як свідчить запис у журналі командування Армії УНР від 24 жовтня 1919 р., її з'єднання на цей час налічували: Волинська група (1, 2, 4-та дивізії) – 350, Київська група – 300, 6-та Запорізька дивізія – 2000, 7-ма Запорізька дивізія – 650, 8-ма Запорізька дивізія – 500, 3-тя Залізна дивізія – 170, 9-та Залізнична дивізія – 200, разом – 4170 багнетів¹⁰⁸.

Становище Армії УНР стало катастрофічним, коли виявилось, що командування Галицької армії, яка до того часу воювала на її боці, вирішило розпочати таємні сепаратні переговори з білогвардійцями. 6 листопада 1919 р. представники галицького й білогвардійського командування уклали угоду, згідно з якою УГА в повному складі переходила на бік Денікіна¹⁰⁹. I хоча галицьке керівництво спочатку скасувало угоду, та невдовзі, 17 листопада, було підписано остаточну домовленість з денікінським командуванням про перехід до білогвардійців.

Вихід УГА зі збройної боротьби фактично означав ліквідацію українсько-білогвардійського фронту. Позбавлена збройної підтримки Галицької армії, знесилена попе-

редніми боями й епідемією тифу, Армія УНР значною мірою втратила свою боєздатність і вже не могла протистояти білогвардійським військам. З боями українські частини відступали. У першій половині листопада до ворожого полону, за нашими обрахунками, потрапили понад 1000 українських вояків¹¹⁰. Лише в Жмеринці білогвардійці полонили 600 українських старшин і вояків, зокрема в повному складі Окремий полк польової варти, що не встиг евакуюватися¹¹¹. Жахливу картину тифозного спустошення в Жмеринці описав у спогадах білогвардійський офіцер: „По всьому районі станції, на платформах і коліях, лежали тіла людей, що померли від висипного тифу. Серед них були вояки-петлюрівці й просто біженці. Деякі були засипані снігом чи попелом з печей. Ніхто не хотів прибирати мертвих і по них навіть ходили”¹¹².

З'єднання Армії УНР, значно поріділі внаслідок важких втрат, відступали на Західне Поділля. Проте й тут українському командуванню не вдалося швидко перегрупувати війська й зупинити ворожий наступ. Всього на позиціях і в безпосередньому запіллі залишалось не більш як 5000 боєздатних вояків (загалом, за даними політичного відділу Реввійськради більшовицького Південного фронту, чисельність Армії УНР на середину листопада становила 10 000 вояків¹¹³).

Як описував стан 3-ї Залізної дивізії один з її командирів, полковник О. Вишнівський, „під час відступу пошесті тифу шаліла з

Старшини конвою командувача Армії УНР під час Першого Зимового походу

новою силою, зменшивши бойовий склад дивізії до кількасот багнетів. У селах, що через них переходила дивізія, залишалися мертві й хворі на тиф вояки. Хворих, тяжкий стан яких не давав можливості брати їх з собою, залишалось у селах, на підлогах селянських хат і в стодолах, у тифозній гарячці, без лікарської опіки, в повному розумінні цього слова – на ласку Божу... Хворих із не таким тяжким станом везли на селянських возах, у дивізійному обозі. Померлих по дорозі ховали на полянах і край лісу. По березових хрестах на цих могилах можна було легко прослідити тернистий шлях відступу дивізії..."¹¹⁴

13 листопада командувач Армії УНР полковник В. Тютюнник розпорядився мобілізувати до війська народжених у 1898 – 1889 рр. чоловіків у Старокостянтинівському, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Могилівському, Новоушицькому й Кам'янецькому повітах¹¹⁵. Утім провести мобілізацію було неможливо – війська до цього вже явно

не надавались, місцева адміністрація УНР, передчуваючи наближення краху, просто зникла, а місцеве чоловіче населення менш за все хотіло опинитись у тифозних шпиталях. Наказ залишився на папері.

У ті дні українське командування зробило своєрідний експеримент – до порідлих гайдамацьких підрозділів Запорізької групи було влито близько 1 700 колишніх більшовицьких вояків – богунців і таращанців, які в районі Бердичева перейшли на бік української армії і заявили про своє бажання стати „гайдамаками”¹¹⁶. Завдяки цим поповненням було розгорнуто окрему гайдамацьку бригаду, командиром якої призначили отамана О. Волоха, відомого організатора гайдамацьких військових формаций у 1917 – 1918 рр.

З огляду на нечисленність військових груп Армії УНР у середині листопада 1919 р. їх було зведенено в дивізії: Запорізьку, Волинську, Київську, СС (3-тю Залізну дивізію залишено в попередньому складі, 9-ту Залізничну реорганізовано у зведений полк). Запасні частини роз-

формовували, а їхнім складом поповнювали війська Дієвої армії УНР.

Проте організувати міцну оборону зайнятих позицій армія не спромоглась. Було залишено Кам'янець-Подільський, Деражню, Проскурів, Старокостянтинів. Українські частини відступали на Волинь, намагаючись бодай відірватися од ворога.

Відступаючи, війська УНР часто мусили хворих і поранених лишати в міських шпиталах та під опікою селян. Згодом, у квітні 1920 р., головноуповноважений уряду УНР у Кам'янці-Подільському І. Огієнко писав військовому міністрові В. Сальському, що в районі Проскурів – Старокостянтинів перебували близько 300 старшин і 10 000 вояків, що одужали від тифу¹¹⁷. Ці цифри, очевидно, не перебільшені: на 2 грудня лише в одному зі старокостянтинівських військових шпиталів було 513 хворих і 292 одужуваних¹¹⁸.

Наприкінці листопада 1919 р. знекровлені частини Дієвої армії УНР відступили до Старокостянтинова, а на початку грудня зосередились у районі Остропіль – Любар – Миропіль, де опинились у т.зв. трикутникові смерті – між білогвардійськими, більшовицькими й польськими військами. Тут вночі проти 3 грудня напівбільшовицька за своїм складом гайдамацька бригада на чолі з отаманом О. Волохом учинила заколот проти уряду УНР. Заколотників підтримала певна частина старшин і вояків української армії, що розчарувалась в УНР і симпатизувала ідеям створення „української радянської

республіки”. Відколовшись від Армії УНР, бригада Волоха та всі, хто приєднався до неї (разом 4200 вояків при 7 гарматах і 48 кулеметах¹¹⁹), подалася на північ, на з'єднання з більшовицькими військами.

Тоді ж, у перших днях грудня, частини 13-ї польської дивізії на ст. Миропіль і в околицях Любара розброяли й полонили близько 8 000 українських вояків, старшин та урядовців, переважно хворих і поранених, що втратили здатність самостійно пересуватися¹²⁰. Значну частину їх становили старшини й вояки демобілізованої напередодні за рішенням свого командування зведеної дивізії Січових стрільців (всього 80 старшин і 600 стрільців)¹²¹.

Після цього Армія УНР вже не могла утримувати регулярного фронту. Наради державного й військового керівництва УНР, що відбулися 3–4 грудня, визнали за потрібне ліквідувати регулярний фронт і зосередитись на продовженні боротьби в запіллі білогвардійців партизанськими методами. Голова Директорії УНР Головний отаман С. Петлюра й уряд УНР схвалили цей план військового керівництва. Армія УНР дісталася завдання прорватися крізь білогвардійський фронт, розладнати комунікації супротивника та його засоби зв'язку, організувати повстансько-партизанський рух на зайнятих білогвардійцями теренах. Це мало підтримати віру народу в українську справу. С. Петлюра після ухвалення рішення про перехід до партизанських форм боротьби виїхав

до Польщі, щоб продовжувати свою державну діяльність за кордоном.

Відомості про чисельність української армії напередодні Зимового походу дійшли до нас лише фрагментарно. Так, в історії 3-ї Залізної дивізії зазначається, що в її лавах на той час було 500 багнетів і 110 шабель¹²². З історії формaciї сірожупанників дізнаємося, що 4-й Сірожупанний зведений полк (з Волинської зведеної дивізії) в „трикутнику смерті” налічував 25 старшин, 120 вояків, 40 шабель і ще 50 немуштрових¹²³. У світлі цих даних припускаємо, що бойовий склад Армії УНР напередодні Зимового походу не міг перевищувати 2 000 багнетів і шабель. Відтак можна цілком погодитися з колишнім ад'ютантом Головного отамана О. Доценком, який у своїй книжці про Перший Зимовий похід стверджує, що Армія УНР на початку походу налічувала 10 000 людей загального харчового складу (переважно немуштрові, хворі, поранені), а бойового – лише 2 000 багнетів і шабель¹²⁴. У такому стані українська армія й вирушила в Перший Зимовий похід, продовжуючи свою боротьбу на окупованих білогвардійцями українських землях.

Отже, спроби уряду УНР за Кам'янецької доби відстояти власними силами незалежність України в боротьбі проти російських більшовиків і білогвардійців завершились невдачею. Важливою причиною поразки стала недостатня бойова чисельність Армії УНР, якій часто доводилося стикатися з суп-

ротивником, що кількісно й якісно переважав її. Через низький рівень національної свідомості населення Правобережної України не можна було сподіватися на значне поповнення української армії добровольцями. Тим часом провести повноцінну мобілізацію державна адміністрація УНР виявилася не в змозі – втім, як і створити впорядковане запілля. Уряд, цивільна влада, тилові військові уstanови УНР не докладали достатніх зусиль, щоб забезпечити армію зброєю, амуніцією і санітарним майном. Неспроможність налагодити запілля, постійне нехтування потреб війська (що врешті привело до падіння його боєздатності) звели нанівець увесь „мобілізаційний потенціал” Правобережної України з її чималими людськими ресурсами. Цифри з виявлених архівних документів лише підтверджують це. Упродовж літа – осені 1919 р. до лав Дієвої армії УНР на Правобережжі було мобілізовано загалом близько 900 старшин, 4 500 підстаршин і 50 300 вояків. Це досить значна кількість. Проте внаслідок масового дезертирства і – меншою мірою – людських втрат загальний склад Армії УНР у другій половині 1919 р. ніколи не перевищував 40 000 осіб, а бойовий – 15 000 багнетів і шабель. Саме цій жменьці людей і довелось винести на своїх плечах увесь тягар збройної боротьби за незалежність Батьківщини. І, вочевидь, не з їхньої вини наприкінці року ця боротьба фактично скінчилася поразкою.

ПРИМІТКИ

- 1 Див. напр.: Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999. – С. 325; Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії УНР: Основні події та процеси // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. праць. – Фастів, 1999. – С. 85 – 97; Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К., 2001 та ін.
- 2 Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: (Короткий воєнно-історичний огляд). – Мюнхен, 1946. – Кн. 1–2; Левченко О. Об'єднані українські армії у 1919 році: Чи можливою була перемога // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми: (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1918 р.). – К., 1999. – С. 181 – 192; Олійник С. Українська галицька армія на захисті УНР (липень – листопад 1919 р.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 221 – 224; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 576 с.
- 3 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 51, 135.
- 4 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 9 зв.
- 5 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 38.
- 6 Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW). – I. 380 [Sprzymierzona armia Ukrainska]. – 8. 85. (Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої армії УНР, 4 березня 1919 р.).
- 7 Безручко М. Від Прокурорва до Чорторії // Історія Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 233.
- 8 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 51.
- 9 Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55а. – Арк. 5 – 6 зв.; Ковальчук М. Військова діяльність М. Капустянського за доби Директорії УНР // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 27 – 31.
- 10 Кучабський В. Від первопочинів до Прокурівського періоду // Історія Січових стрільців. – С. 196.
- 11 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 19.
- 12 Україна. 1919 рік: Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році; Маланюк Є. Уривки зі спогадів: Документи та матеріали. – К., 2004. – С. 469. На жаль, посилання (ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 42), що його навів автор публікації Я. Тинченко, – неправильне, у зазначеній архівній справі такого документа немає.
- 13 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 4.
- 14 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 400.
- 15 Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної стрілецької дивізії. – Каліш, 1922. – С. 8, 10. У виданій 1971 р. на еміграції історії 3-ї Залізної дивізії взагалі стверджується, що на 31 травня вона мала 1700 багнетів, що безумовно перевільшено (Див.: Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. – Нью-Йорк, 1971. – Т. I: Рік 1919. – С. 14, 15).
- 16 Див.: Бій за Кам'янець-Подільський (1 – 3 червня місяця 1919 року) // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч. 2 (11). – С. 110 – 119.
- 17 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 62.
- 18 Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 13.
- 19 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 400.

- 20 Наказ про мобілізацію Головного отамана Петлюри // Новий шлях. – 1919. – 15 черв. – Ч. 5. – С. 4.
- 21 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 5.
- 22 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 7, 7 зв.
- 23 Там само. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 182.
- 24 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 76. – Арк. 185.
- 25 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 11 зв.
- 26 Там само. – Арк. 10 зв.
- 27 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 422, 422 зв.
- 28 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 213.
- 29 Прохода В. Записки до історії Сірих, або Сірожупанників: Частина II // Табор. – 1927. – Ч. 5. – С. 57.
- 30 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 258 зв.
- 31 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 165.
- 32 CAW. – I. 380 [Sprzymierzona armia Ukraińska]. – 2. 93.
- 33 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 63, 75.
- 34 Там само. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 23; Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55а. – Арк. 46.
- 35 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 63, 75.
- 36 Там само. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 23; Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55а. – Арк. 46.
- 37 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 228.
- 38 Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 5936. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 2; Ф. 6393. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1 зв.; ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1621. – Арк. 1 зв.
- 39 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 27.
- 40 Там само. – Арк. 32 зв.
- 41 Там само. – Арк. 33.
- 42 Там само. – Ф. 1696. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 25 зв.
- 43 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 236.
- 44 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 322. – Арк. 1.
- 45 Там само. – Ф. 1696. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7.
- 46 Там само. – Спр. 15. – Арк. 136 зв.
- 47 Там само. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 1.
- 48 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 94 – 99.
- 49 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 208. – Арк. 18 зв.
- 50 Докладніше див.: Ковалчук М. Роль Всеукраїнського ревкому та Головного повстанського штабу в антибільшовицькому повстанському русі (березень – червень 1919 р.) // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 99 – 107. Лише хвилює масового дезертирства під час переформування повстанської групи в регулярне з'єднання Армії УНР можна пояснити різницею в 2 000 багнетів між чисельністю її станом на середину липня і на середину серпня 1919 р.
- 51 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 80 зв.
- 52 Там само. – Арк. 73.
- 53 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 186.
- 54 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 100 зв.
- 55 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 13.
- 56 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 1 зв. – 6.
- 57 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 38.
- 58 Там само. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 7.
- 59 ЦДАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 5 зв., 6.
- 60 Полковник Г. Чижевський оцінював чисельність 3-ї Залізної дивізії на початку вересня 1919 р. у 2 100 багнетів і шабель (Див.: Чижевський Г. Зазнач. праця. – С. 20).

- 61 CAW. – I. 380 [Sprzymierzona armia Ukrainska]. – 3. 145. (Наказ Головної команди військ УНР ч. 133 від 28 серпня 1919 р.).
- 62 Ibid. (Телеграма Головного отамана військ УНР Міністерству військових справ від 6 вересня 1919 р.).
- 63 Ibid. – I. 380. – 3. 160. (Копія докладу урядовця особливих доручень VI-ї класи при Міністерстві внутрішніх справ Василя Івановича Коркушка на ім'я п. Міністра внутрішніх справ).
- 64 Кривошеев А. Будни Красной армии: (Воспоминания о XII Красной армии) // Гражданская война: Материалы. – Москва, 1923. – Т. II. – С. 210.
- 65 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С.231, 232.
- 66 ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7. Див. також: Україна. 1919 рік. – С. 478 – 479.
- 67 ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 8. Див. також: Україна. 1919 рік. – С. 477, 478.
- 68 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 65, 65 зв., 66.
- 69 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 68.
- 70 ГАРФ. – Ф. 446. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 227.
- 71 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 31.
- 72 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 69.
- 73 Там само. – Арк. 67, 67 зв., 69.
- 74 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 22.
- 75 Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 94 зв.
- 76 Там само. – Арк. 105.
- 77 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 64; Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. док. и матер.: В 3-х т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 2. – С. 420, 421.
- 78 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 93 зв.
- 79 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 21; Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 4 зв.
- 80 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 29 зв.
- 81 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 101. – Арк. 37.
- 82 Гарасимів Ю. На службі народу: Сотник УСС інж. агр. Михайло Девоссер (1895 – 1973) // Вісті комбата. – 1973. – Ч. 4 (66). – С. 61 – 63.
- 83 Шандрук П. Сили доблесті: Мемуари. – К., 1999. – С.80.
- 84 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 481.
- 85 ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 18.
- 86 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 93 зв.; Спр. 114. – Арк. 8 зв.; Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 43 а, зв.
- 87 Там само. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 12. Повсталі проти влади УНР на землях заворушень проти мобілізації Пашковецька волості Прокурівського повіту навіть надіслала своїх представників до білогвардійців, щоб „порозумітись” з денікінською владою (Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 181 зв.).
- 88 На подільському губернському з'їзді повітових комісарів, який розпочався 26 жовтня в Кам'янці, натомість обстоювалася думка, що „одинокою перешкодою мобілізації являється невиразне становище на фронти. Успіх мобілізації зазначався в повній залежності від фронту. Посувається наш фронт вперед – мобілізація йде гарно. Як тільки фронт хитається, проходить мобілізація менш успішно і починається дезертирство” (ЦДАВО України. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 54).
- 89 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 1 – 401.
- 90 Див.: Слащов Я. Материалы для истории гражданской войны в России: Операции белых, Петлюры и Махно в южной Украине в последней четверти 1919 года // Военный вестник. – 1922. – № 9–10. – С. 38 – 43; Ковалчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 106 – 141.

- 91 РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 14.
- 92 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 69, 70.
- 93 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 24. – Арк. 1 – 4.
- 94 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 98; Спр. 25. – Арк. 236.
- 95 Там само. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 53.
- 96 ЦДАВО України. – Ф. 4587. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 12.
- 97 Мазепа І. Творена Держава: (Боротьба 1919 р.) // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879 – 1926). – К., 1992. – С. 57.
- 98 Омелянович-Павленко М. На Україні 1919: Переговори й війна з російською Добровольчою армією: Спомини голо-ви делегації та командира Запорізької групи. – Прага, 1940. – С. 60, 61.
- 99 Романюк Л. Від Бершаді до Чорторії: (Напередодні Зимового походу) // Вісті комбатанта. – 1972. – Ч. 2. – С. 24, 25.
- 100 РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 23.
- 101 Там само. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 117.
- 102 Безручко М. Зазнач. праця. – С. 276.
- 103 Кучабський В. Зазнач. праця. – С. 197.
- 104 Безручко М. Зазнач. праця. – С. 276.
- 105 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 35.
- 106 Миронович М. Між молотом і ковадлом // Календар „Дніпро”. – 1936. – С. 37.
- 107 Наливайко В. Спомини лікаря з Української війни 1918 – 1920 рр. // За Державність. – 1939. – Ч.9. – С. 138, 139.
- 108 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 175. У контексті цих даних децо перебільшеними вигляда-ють відомості білогвардійської розвідки, згідно з якими Армія УНР на 1 листо-пада 1919 р. мала налічувати у своєму складі не менш як 8 700 багнетів і 250 шабель (Див.: РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 55 зв. – 56 зв.).
- 109 Шанковський Л. Українська галицька армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 246, 247. Докладніше див.: Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 226 – 238.
- 110 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 121; Спр. 32. – Арк. 154, 185.
- 111 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 481а. – Арк. 248; РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 121; Спр. 25. – Арк. 273; Спр. 32. – Арк. 185.
- 112 Власов А. О бронепоездах Доброволь-ческої армії // Военная быль. – 1970. – № 105. – С. 34.
- 113 Гражданська війна на Україні 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 488, 489.
- 114 Цит. за вид.: Удовиченко О. Зазнач. праця. – С. 207, 208.
- 115 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 291, 291 зв.
- 116 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 173; Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 125; Спр. 41. – Арк. 28; ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 43 а.
- 117 ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 26.
- 118 ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 12 – 13 зв., 33 – 35.
- 119 Див.: Тинченко Я. „Злій геній” Симона Петлюри: Розгадана таємниця отамана Волоха // Академія. – 1994. – Ч. 1. – С. 12.
- 120 Dąbrowski J. Zarys historji wojennej 45-go pułku piechoty strzelców Kresowych. – Warszawa, 1928. – S. 15.
- 121 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256 (Лист отамана Є. Коновалця до сотника Я. Чижка [б.д.]). – Арк. 846; ЦДІАУЛ. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 3.
- 122 Удовиченко О. Зазнач. праця. – С. 225.
- 123 Прохода В. Зазнач. праця. – Ч. 6. – С. 44, 45.
- 124 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – С. 17.

Мацей КРОТОФІЛЬ

ПРОЕКТ ФОРМУВАННЯ НОРМАНСЬКОЇ БРИГАДИ В АРМІЇ УНР

Попри те, що останнім часом з'являється дедалі більше публікацій, присвячених проблематиці польсько-українського союзу 1920 р., багато політичних і військових аспектів цієї теми й далі чекають на опрацювання істориками. Одним з малознаних епізодів періоду спільної польсько-української боротьби проти більшовиків є проект формування у складі Армії Української Народної Республіки (УНР) найменого з'єднання Норманська бригада. Було вироблено організаційну структуру, докладні штати й навіть спроектовано особливе обмундирування для його вояків. Крім того, було визначено, скільки потрібно коштів на створення й утримання з'єднання. І власне кажучи, саме через передбачувані занадто великі фінансові витрати на реалізацію проекту від нього врешті відмовилися. Частина документів, що стосуються Норманської бригади збереглася в Центральному військовому архіві у Варшаві, у фонді „Союзна Українська армія”¹. На наш погляд, варто висвітлити ці цікаві, хоч і не здійснені плани.

Проект створення Норманської бригади з'явився, найімовірніше, у липні 1920 р., у період дуже важких боїв, що їх вели Військо Польське й Дієва армія УНР. Після початкових успіхів Київського наступу вже під

кінець травня ситуація на фронти складалася не на користь польсько-українських союзних частин. Контрнаступ більшовиків в Україні розвивався надзвичайно динамічно. Українська армія під командуванням генерала М.Омеляновича-Павленка тримала найбільш висунуту на південь ділянку фронту. У середині липня українські частини займали лінію річки Збруч, однак 27 числа мусили відійти на лінію Серету, 5 серпня зайняли позиції над Стрипою й нарешті 18 серпня затрималися на лінії Дністра².

Під час тривалих боїв українці зазнали значних втрат, які важко було компенсувати. Після відступу за Збруч військова влада УНР, згідно з польсько-українською домовленістю, мала обмежені можливості проводити мобілізацію. Натомість уживалися інші заходи, щоб збільшити чисельність війська. Зокрема були організовані транспорти українців – полонених з часів Першої світової війни, які до того часу перебували ще в таборах на території Німеччини й Угорщини. Вербували також добровольців у польських таборах серед полонених з більшовицької армії. Крім браку кадрів, українські частини відчували серйозні проблеми в забезпеченні. Особливо давалася взнаки нестача боєприпасів.

Таблиця 1

Бойова чисельність Дієвої армії УНР станом на 12 липня 1920 р.

З'єднання	Старшин	Багнетів	Шабель	Гармат	Кулеметів
1-ша Запорізька дивізія	156	557	391	10	48
2-га Волинська дивізія	121	796	146	6	56
3-тя Залізна дивізія	225	751	381	12	66
4-та Київська дивізія	88	442	206	6	12
5-та Херсонська дивізія	28	65	102	2	24
Окрема кінна дивізія	76	50	340	2	32
Разом	694	2661	1460	38	278

Джерело: Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Ч. 1. – С.93.

Бойову чисельність військ УНР на середину липня 1920 р. відображає *таблиця 1*.

У ній не враховано ще 6-ї стрілецької дивізії, що тоді перебувала у складі польської 3-ї армії і налічувала у харчовому стані 2434 старшин і козаків³. Українці також мали сім запасних бригад загальною чисельністю 2205 вояків⁴. Загалом харчова чисельність Армії УНР на середину липня 1920 р. становила близько 15 000 вояків.

У зв'язку з серйозними кадровими проблемами військова влада УНР зацікавилася українцями – вояками колишньої російської Північно-західної армії генерала М.Юденича, що перебували в Естонії. Спроби організаційного об'єднання й перевезення їх до Польщі робила Надзвичайна дипломатична місія УНР в Естонії, якою керував Євген Голицинський⁵. Ймовірно, діяльність Е. Голицинського зацікавила групу офі-

*Група данських добровольців в Естонії 1919 р.
Капітан Івер де Геммер Гудме позначений цифрою 8*

Джерело: http://home6.inet.tele.dk/ron/Estonia/historie_finland.htm

церів скандинавського походження в Естонії. На початку серпня 1920 р. вони надіслали Головному отаманові С.Петлюрі листа з пропозицією сформувати бригаду й перемістити її на українсько-більшовицький фронт. Особовий склад бригади мали становити

добровольці, в основному данської, шведської, норвезької і фінської національностей, які раніше брали участь у війні за незалежність Фінляндії та Естонії⁶. Скандинавські добровольці після закінчення боїв в Естонії і Латвії прагнули й далі боротися проти

Таблиця 2

Проект штатів Норманської бригади

	Полковник	Майор	Капітан*	Поручник	Підпоручник**	Юнкер	Підпрапорщик	Фельдфебель***	Сержант	Капрал	Підкапрал	Рядовий
Штаб бригади	1	4	4	10	10	—	7	2	3	10	14	125
Господарчий підрозділ	—	—	1	1	—	—	—	4	5	9	11	116
Батальйон піхоти	—	1	4	5	6	4	—	8	14	4	41	605
Штаб батальйону	—	1	—	1	2	—	—	2	1	6	1	35
Рота піхоти	—	—	1	1	1	1	—	2	3	11	11	166
Кулеметна рота	—	—	1	1	1	1	—	1	3	5	7	68
1-й ескадрон кавалерії	—	1	—	3	2	2	—	1	4	9	9	119
Інші ескадрони кавалерії (2-й, 3-й, 4-й)	—	—	1	3	2	2	—	1	4	9	9	118
Батарея польової артилерії	—	—	1	2	1	—	—	3	5	8	14	118
Півбатарея гаубиць	—	—	1	1	1	—	—	1	4	6	8	94
Півбатарея кінної артилерії	—	—	—	1	1	—	—	2	1	10	59	
Інженерна рота	—	—	1	1	1	1	—	3	5	9	11	173
Авіаційний підрозділ	6 офіцерів (3 пілотів і 3 спостерігачів)						2	5	6	2	24	
Підрозділ панцирників	—	—	1	1	2	—	—	1	6	15	13	44
Санітарний підрозділ і шпиталь	—	1	1	7	5	—	3	3	6	21	22	168
Ветеринарний підрозділ	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3	3	12
Амуніційна колона	—	—	1	1	—	—	1	1	6	6	12	189
Обози	—	—	1	1	—	—	1	1	3	6	9	191

Примітка. Назви військових рангів у документі дано російською мовою.

* У кавалерії – ротмістр;

** У кавалерії – корнет;

*** У кавалерії – вахмістр.

Джерело: CAW. – I. 380. 3. 56: Projekt etatów „Brygady Normańskiej”.

більшовиків. Крім того, для багатьох з них наймана служба здавалася єдиною можливістю здобути собі засоби до утримання.

Згаданий лист був написаний російською мовою. Підписав його полковник Івер де Геммер Гудме (Iver de Hemmer Gudme), данець, який 1919 р. у званні капітана командував Данським добровольчим допоміжним корпусом в Естонії.

Саме полковник Гудме мав стати організатором і командиром так званої Норманської бригади. Свою пропозицію він спочатку подав Є.Голицинському, а той переслав її до Української військової місії у Варшаві. Власне з полковником Гудме уряд УНР мав укласти контракт, проект якого скандинавські добровольці також надіслиали Головному отаманові. У контракті йшлося про те, що сформована бригада являтиме собою самостійне з'єднання, підпорядковане безпосередньо головнокомандувачеві українських військ. Однак судова влада над її вояками здійснюватиметься власним судом бригади, на вироки якого не буде права апеляції. Усі витрати, пов'язані з організацією бригади, має покрити українська сторона.

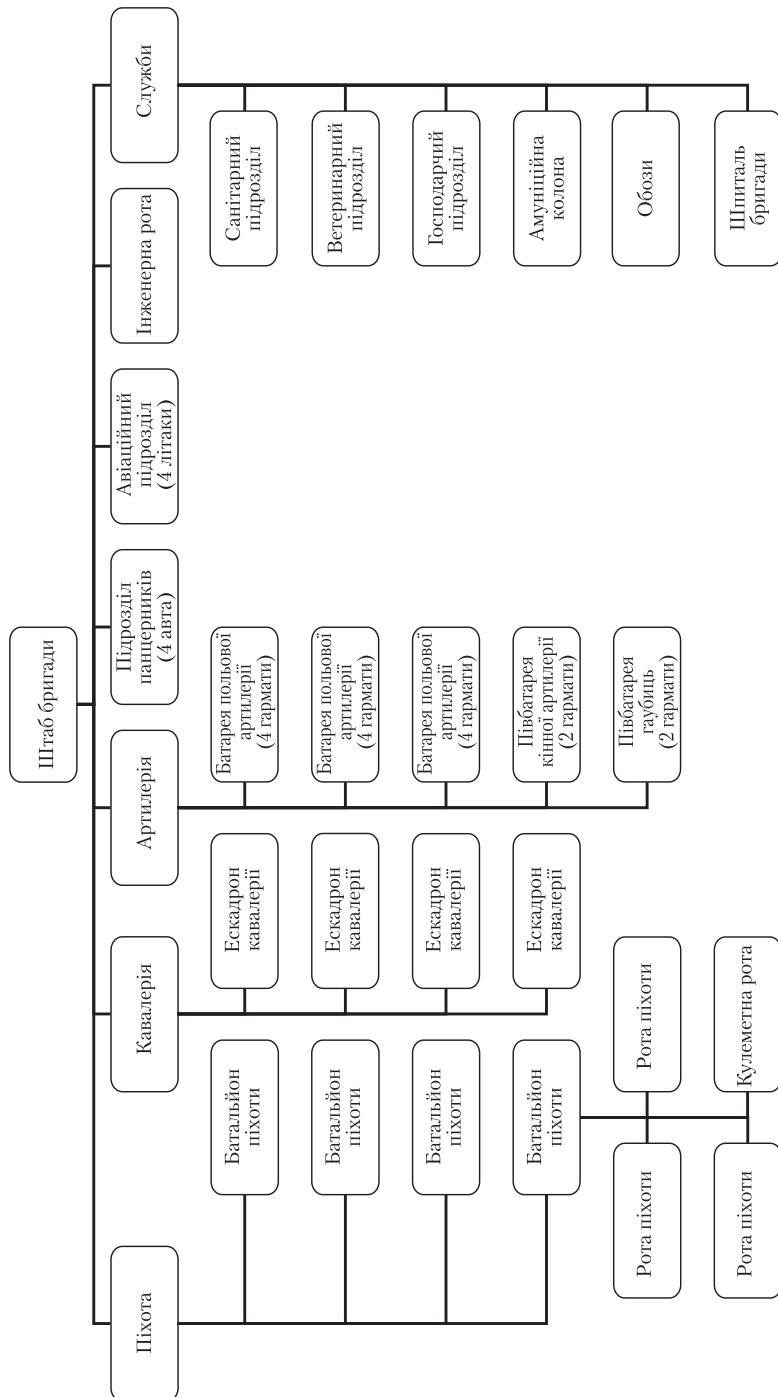
Проект контракту містив також детально складений штат Норманської бригади (див. *табл. 2*). Зазначалося, що більшість вояків буде данської, шведської, норвезької або фінської національності, а українська влада матиме право

постійно контролювати чисельність з'єднання.

Норманська бригада (див. *схему 1*) мала налічувати 4 батальйони піхоти, кожний у складі 3 піхотних і 1 кулеметної рот, 4 ескадрони кавалерії, 3 батареї польової артилерії (у кожній по 4 гармати), 1 півбатарею кінної артилерії (2 гармати), 1 півбатарею гаубиць (2 гармати), підрозділ панцерних автомобілів (4 панцерники), а також авіаційний підрозділ (3 розвідувальні літаки й 1 резервний). Крім того, планувалося, що в бригаді будуть ще інженерна рота, санітарний, ветеринарний і господарчий підрозділи, амуніційна колона, обози й бригадний шпиталь. Загалом бригада повинна була нараховувати 5370 осіб (зосібна 6 сестер-жалібниць у санітарному підрозділі) й мати на озброєнні 303 револьвери, 4603 карабіни, 24 важкі кулемети, 56 легких кулеметів, 124 ручні кулемети, 20 гармат, 4 панцерники і 4 літаки⁷.

Цікаво, що спеціально для вояків Норманської бригади було опранцювано власні зразки мундирів, систему військових рангів, а також систему позначення родів військ і служб. Мундир мав бути сіро-зеленого кольору. Комір, край куртки (уздовж гудзиків), манжети куртки, погони й край пілотки повинні були мати кольорові обшивки, що позначали рід війська чи служби (для піхоти, кавалерії, артилерії та інженерних підрозділів – срібні, санітарного підрозділу – червоні, військової поліції – жовті, обозу – блакитні). Манжет куртки кавале-

Схема 1

Планована організаційна структура Нормандської бригади

ристів мав бути скошений, на відміну від прямого, встановленого для всіх інших вояків⁸. Обшивка офіцерських мундирів не була пов'язана з родом війська чи служби (у молодших офіцерів – срібна, у старших (майор, полковник) – золота). Для офіцерської куртки планувався також інший крій манжетів. На кашкетах і пілотках мали бути золоті тризуби на сріблому тлі зелені розетки.

Рід війська чи служби планувалося позначати відповідними емблемами на комірі. Передбачалося, що солдати носитимуть номери своїх батальйонів, рот, ескадронів і батарей*.

Розроблена для бригади система військових рангів була свого роду сумішшю данської, російської і української. Здається, що її намага-

лися пристосувати до вживаної тоді в Армії УНР (див. табл. 3).

Підофіцери повинні були носити на рукавах знаки розрізнення рангів у вигляді комбінації кутів (молодші підофіцери (підкапрали, капрали) – срібні, старші (сержанти, фельдфебелі, підпрапорщики) – золоті). Знаки розрізнення офіцерських рангів у вигляді золотих зірок (п'ятикутних для офіцерів і чотирикутних для військових урядовців) збиралися розміщувати на погонах. Погони молодших офіцерів планували обшивати сріблім галуном, а старших – золотим. Юнкер мав носити обшитий сріблім галуном погон із золотою вертикальною стрічкою посередині.

Загалом пропонована для Норманської бригади система зна-

Таблиця 3

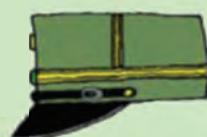
Порівняння систем військових рангів Норманської бригади і Армії УНР у 1920 р.

Армія УНР, 1920 р.		Норманська бригада
Булавні старшини	Полковник	Полковник
	Підполковник	Майор
Молодші старшини	Сотник	Капітан, ротмістр
	Поручник	Поручник
	Хорунжий	Підпоручник, корнет
		Юнкер
Підстаршини	Підхорунжий	Підпрапорщик
	Бунчужний	Фельдфебель, вахмістр
	Чотовий	Сержант
	Ройовий	Капрал
Козаки	Гуртковий	Підкапрал
	Козак	Рядовий

Джерело: CAW. – I. 380. 3. 56: Projekt etatów „Brygady Normańskie”; Гломозда К. Відзнаки Українського війська доби Визвольних змагань // Історія українського війська 1917 – 1995. – Львів, 1996. – С.832, 833.

Піхота Кавалерія

Підкапрал

Капрал

Сержант

Фельд-
фебель

Підпра-
порщик

Старший
офіцер

Офіцер

Підофіцер
або
рядовий

Юнкер

Підпо-
ручик

Поруч-
ник

Капітан

Майор

Полковник
Військовий
урядовець

Проект мундирів, знаків розрізnenня і знаків родів війська та служб для Норманської бригади

Джерело: CAW. – 1. 380.3. 56.

ків розрізnenня військових рангів була цілком відмінною й не нагадувала ані української, ані данської. Як виглядає, це був авторський проект ініціаторів створення бригади.

Проект контракту передбачав виплату відшкодувань родинам полеглих вояків (таку саму, як і родинам українських козаків), а також пенсій військовим інвалідам. Залежно від рангу інваліди мали щомісяця отримувати таку суму: рядовий – 20 франків**, підкапрал – 25, капрал – 30, сержант – 35, фельдфебель – 40, підпрапорщик –

45, юнкер – 50, підпоручник – 60, поручник – 70, капітан – 90, майор – 100, полковник – 140. Крім того, кожному воякові, що вирушав на фронт, належала так звана фронтова допомога в сумі 100 франків, а також допомога в разі ліквідації бригади (ставка та сама, що й місячна пенсія інвалідів, але помножена на кількість місяців служби для УНР). Розмір місячної платні встановлювався з урахуванням норм, що існували для українських вояків, але для підофіцерів і рядових Норманської бригади вона мала бути більшою на 20%⁹.

У зв'язку з проектом формування Норманської бригади Міністерство військових справ УНР доручило Головній управі постачання опрацювати кошторис, який би враховував видатки на організацію бригади, її озброєння, обмундирування, тилове забезпечення, а також усі фінансові витрати (платня воякам, допомоги, пенсії інвалідам і родинам полеглих)¹⁰. Головна управа зробила обрахунки й 12 серпня 1920 р. передала їх до канцелярії міністерства. З цього документа випливало, що здійснення проекту потребувало таких коштів: на транспортування вояків з місця формування бригади на фронт і назад після розформування її – 21 480 000 польських марок (далі – п.м.); формування – 200 000 п.м. і 10 000 данських корон; харчування під час перевезення – 8 055 000 п.м.; відшкодування родинам полеглих – 5 221 500 гривень (далі – грн.); забезпечення інвалідів – 203 780 фр.; ліквідаційні виплати – 125 485 фр.; харчування й тютюн – 149 823 000 грн.; засоби чистоти, гас – 4 000 000 грн.; обмундирування – 2 040 600 000 грн. (380 000 грн. на особу); закупівлі: коней – 834 050 000 грн. (350 000 грн. за коня); озброєння – 494 536 000 грн.; спорядження для технічних підрозділів – 70 000 000 грн.; технічного обладнання – 82 500 000 грн.; устаткування для майстерень – 20 000 000 грн.; 4 літаків разом з належним обладнанням – 36 000 000 грн.; санітарного й ветеринарного спорядження – 87 817 000 грн.; на паливо й мастила – 4 000 000 грн.;

місячну платню воякам – 17 057 210 грн.; транспортування закуплених товарів і можливе зростання цін – 384 600 000 грн.; господарчі витрати – 250 000 п.м. (річні).

Як виходить з калькуляції, мінімальні витрати на реалізацію проекту становили: 10 000 данських корон, 329 193 франки, 29 985 000 польських марок і 4 231 204 700 українських гривень¹¹. Вояцьку платню розраховували відповідно до норм українського війська. Ці ставки для певних посад виглядали так: командир бригади – 13 000 грн. місячно плюс 200 грн. за кожну добу – разом 19 000 грн. на місяць; начальник штабу бригади – 12 500 грн. місячно плюс 200 грн. за кожну добу – разом 18 500 грн. на місяць; командир куреня – 12 000 грн. місячно плюс 200 грн. за кожну добу – разом 18 000 грн. на місяць; командр сотні – 8 000 грн. місячно плюс 120 грн. за кожну добу – разом 11 600 грн. на місяць; бунчужний – 3 000 грн. місячно плюс 30 грн. за кожну добу – разом 3 900 грн. на місяць; козак – 1800 грн. місячно плюс 20 грн. за кожну добу – разом 2 400 грн. на місяць¹². Як уже згадувалося, підофіцери й рядові Норманської бригади мали отримувати платню на 20% більшу від своїх українських колег.

Отже бачимо, що кошти формування й утримання Норманської бригади були величезними (тільки суми у гривнях вистачило б на платню для 150 тис. українських козаків на цілий рік). Кошти пере-

вищували фінансові можливості військової влади УНР. Весь проект був нереальний, тож викликає здивування, що українські чинники взагалі ним займалися. Деякі положення проекту були просто абсурдні, як, наприклад, розробка власної уніформи й системи військових рангів для 5-тисячного формування.

Надзвичайно критично про ідею формування Норманської бригади висловився начальник Головної управи Генерального штабу УНР генерал Сергій Дядюша. Окрім великих коштів, потрібних на всю цю справу, він зауважив, що зустріч добре забезпечених і озброєних чужоземних частин з дуже погано забезпеченими українськими частинами може викликати незадоволення власних вояків. Відмінність у спорядженні й забезпечені поглиблюватиметься, коли за високих вимог Норманської бригади майже всі наявні засоби передаватимуться на її потреби. С.Дядюша також звернув увагу на кілька істотних проблем, пов'язаних з майбутнім укладанням контракту: за високих вимог бригада не брала на себе, власне, жодних конкретних обов'язків; невідомими були її можлива бойова цінність і тактика дій; з другого боку, сила бригади була б не така вже і велика, щоб її довірити окрему ділянку фронту, водночас співпраця з українськими частинами була б ускладнена; вояки бригади вимагатимуть, очевидно, організації

регулярного фронту, а цього в непередбачуваних умовах, за яких діяла українська армія, не можна було ім забезпечити; невідомий був моральний стан добровольців, не існувало гарантій, що вони не являтимуть собою просто 5 тис. авантюристів. Крім того, генерал висловив думку, що українські вояки з військового погляду становлять досконалій людський матеріал. За таких великих фінансових витрат, що призначатимуться на Норманську бригаду, можна було б створити значно вищої бойової вартості частини, які складатимуться з українців¹³. Важко відмовити в рації аргументам генерала Дядюши, тож Норманська бригада у складі військ УНР залишилася тільки оригінальним, але так і не здійсненим проектом.

Незважаючи на інтенсивні архівні пошуки, крім матеріалів однієї справи у варшавському Центральному військовому архіві, на підставі яких і підготовлено цю статтю, авторові вдалося натрапити поки що тільки на один документальний слід Норманської бригади. Це лист, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у фонді Міністерства закордонних справ УНР¹⁴. У цьому листі, датованому 4 жовтня 1920 р., тогочасний міністр закордонних справ Андрій Ніковський влаштовує голові Дипломатичної місії УНР в Естонії нагінку. Міністр стверджував, що проект полковни-

ка Гудме нереальний, а він сам уже майже три місяці живе за рахунок уряду УНР, жадаючи до того ж повернення коштів за подорож до Варшави й вимагаючи грошей на зворотну дорогу. У зв'язку з цим міністр просив дипломата, щоб той

у майбутньому обережніше підходив до вирішення таких справ і не присилав би поспішно людей з подібними намірами.

**З польської переклав
Андрій РУККАС**

ПРИМІТКИ

- 1 Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (далі – CAW). – Zespół akt Sprzymierzona Armia Ukraińska, Główny Zarząd Sztabu Generalnego. – Sygn. I. 380. 3. 56.
- 2 Докладніше про це див.: Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Варшава, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи Штабу Армії Української Народної Республіки/ Передм. і ред. В. Сальського; упоряд. П. Шандрук. – С.35,94; Szandruk P., Działania wojska ukraińskiego w wojnie r. 1920 // Polska Zbrojna. – 1930. – № 293. – S.4; Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – К., 1995. – С.165 – 171.
- 3 CAW. – I. 380. 3. 31: Stan 6 Dywizji Strzeleckiej w dniu 15 lipca 1920 r.
- 4 Ibid. – I. 311. 6. 206: Meldunek o sytuacji armii ukraińskiej z 25 lipca 1920 r.
- 5 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп.2. – Спр.403. – Арк. 29, 34: Кореспонденція Міністра закордонних справ УНР і голови Надзвичайної дипломатичної місії в Естонії.
- 6 Докладний особовий склад бригади та можливі обставини її місце формування її залишаються нез'ясованими. Ця проблема потребує подальших досліджень. Відомо, що в боях за незалежність Фінляндії брали участь скандинавські добровольці в основному, шведи. У фінській армії навіть існувала Шведська бригада. Див.: Mannerheim C. G. Wspomnienia. – B.m.w., 1996. – S. 98 – 99. Учасниками боротьби за незалежність Естонії було чимало добровольців з Фінляндії, Швеції і Данії. Див.: Soots J. Wojna Estonii o wyzwolenie 1918 – 1919 // Przegląd Wojskowy. – 1929. – Z. 20. – S.73; Rezmer W. Małe państwa bałtyckie 1918–1940: Próby sojuszy wojskowych// Nad Bałtykiem: W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku / Pod red. Z. Karpusa, J. Kłaczkowa, M. Wołosa. – Toruń, 2005. – S. 932.
- 7 CAW. – I. 380. 3. 56: Projekt organizacji „Brygady Normańskiej”.
- 8 CAW. – I. 380. 3. 56: Projekt mundurów, oznak stopni i oznak rodzajów broni i służb dla „Brygady Normańskiej”.
- * Нам не вдалося встановити, як це належало робити.
- ** Точно визначити, яка це валюта, не вдалося. Найімовірніше, йшлося про швейцарські франки.
- 9 CAW. – I. 380. 3. 56: Projekt kontraktu dla „Brygady Normańskiej”.
- 10 Ibid.: Pismo wiceministra spraw wojskowych URL do szefa Głównego Zarządu Zaopatrzenia.
- 11 Ibid.: Pismo Głównego Zarządu Zaopatrzenia do naczelnika Kancelarii Ministerstwa Spraw Wojskowych URL z 12 sierpnia 1920 r.
- 12 Ibid.: Dodatek do rozliczenia płac w Normańskiej Brygadzie.
- 13 Ibid.: Notatka gen. S. Diadiusz z 5 sierpnia 1920 r.
- 14 ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр. 403. – Арк. 41.

Александр СМОЛІНСЬКИЙ

49 -Й ГУЦУЛЬСЬКИЙ СТРІЛЕЦЬКИЙ ПОЛК ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО

Останнім часом у Польщі спостерігається черговий ренесанс зацікавлення Гуцульчиною. Ця стаття є спробою дослідження надзвичайно цікавих зв'язків мешканців цього регіону, елементів їхньої матеріальної і духовної культури з історією збройних сил модерної Польщі, що виявилося, зокрема, в міжвоєнний період у військовому одязі 49-го Гуцульського стрілецького полку, а також інших частин 11-ї Карпатської дивізії піхоти Війська Польського¹.

У Другій Речі Посполитій гуцули були етнічною групою, яка належала до української (або як її тоді називали – „руської“) національної меншини. Разом з бойками й лемками це була третя досить численна група горян східної частини Карпат. Як і нині, вони населяли гірські райони Покуття й Буковини, а також південні схили Карпат. Регіон розселення їх охоплював значну гірську частину басейну Пруту, разом з його гірськими притоками, зокрема Лучкою, Пістинкою, Рибницею, Черемошем; на заході він простягався аж по Ломницю в Чорногорі й до Східних Горганів. Відповідно до адміністративного поділу польської держави 1939 р., гуцульські поселення містилися в південній частині Косівського й Надвірнянського повітів, а також у Коломийському повіті. Згідно

з даними перепису 1931 р., на території цих повітів мешкало відповідно 93900, 140700 і 176000 жителів. Однак поруч з гуцулами, що становили невелику частину населення, там також жили інші українці, поляки, євреї, вірмени тощо².

Непроста історія цих територій, а також численні контакти з різними етнічними групами й народами зумовили виникнення на Гуцульщині надзвичайно багатої і привабливої культури³. Дотепер серед мешканців цього регіону можна знайти польські, українські, угорські, румунські антропологічні типи, навіть турецькі й татарські, а ще циганські та вірменські ознаки. Тим часом у народній культурі домінували, пов'язані з випасом худоби волоські й українські, а також польські елементи. Упродовж віків тут змішувалися різні культури та їхні носії, наслідком чого стало величезне розмаїття культурних традицій, що виявляються у всіх сферах діяльності людини й становлять феномен гуцульської народної культури:

Одним з яскравих елементів гуцульської культури є одяг⁴. У своєму класичному вигляді гуцульське вбрання кінця XIX – початку ХХ ст. було одним з найбагатших у гірській місцевості Карпат і майже все являло собою витвір родинного рукомесла.

Чоловічий святковий костюм складався з досить широких сукняних штанів („холошнів”) – чорних, білих або червоних („кращениць”), що підтримувалися вузьким ремінцем („букурією”). Пошиту з лляного полотна сорочку носили випущеною наверх. Навколо ший, на рукавах і вирізі на грудях були обшивки. Підперезувалися широким (30 см) багато прикрашеним шкіряним поясом („чересом”).

Найхарактернішим елементом чоловічого одягу гуцулів у ХХ ст. був виготовлений з якісного фетру капелюх („крисаня”). Його криси були трохи вигнуті догори, верх оперезаний стрічкою („басаманом”) золотавого кольору, або візерунковою смugoю мосяжної жерсті чи кількома різnobарвними вовняними мотузками („байорками”). Ці мотузки було зіткано в смуги переважно жовтого, червоного, білого та темно-зеленого кольору⁵.

Верхній одяг гуцулів у холодну пору року складався з сукняної куртки („манти”) завдовжки до половини стегон, найчастіше темно-червоного кольору. Крій її міг бути різний, шви, кінці рукавів і комірців, особливо спереду, прикрашали кольоровими вишивками й мотузками. Разом із вище згадуваними барвами в колористиці гуцульського одягу з’являються також чорний, синій, білий і темно-брунатний кольори.

Доповнював таке вбрання металевий нашийник („згарда”), що являв собою цілий ряд хрестиків ста-ропрецького типу, перегороджених скрученим мосяжним дротом або

трубками. Разом з ним носили також інші прикраси, причому іноді вони кількістю і якістю не поступалися прикрасам у жінок-гуцулок.

В оздоблені різних гуцульських виробів переважали геометричні мотиви, особливо розети, плетінки, хрести й зигзаги⁶. Візерунки цих орнаментів мали колись магічне значення й складну символіку, яка з XIX ст. повільно відходила в небуття.

Гадаємо, цей стислий огляд деяких елементів матеріальної культури гуцулів дасть змогу краче зрозуміти динаміку й характер змін у військовому одязі 49-го Гуцульського стрілецького полку кінця 1930-х рр.

Що ж до військової служби гуцулів (чи їхніх пращурів), то, безперечно, вона відбувалася ще в коронному війську Першої Речі Посполитої, але без спеціальних ретельних студій годі подати якісь подробиці. Натомість першим задокументованим фактом, пов’язаним зі службою гуцулів у польському війську, було існування Гуцульської компанії (роти) у складі 2-ї бригади Польських легіонів. Ця бригада восени 1914 р. дісталася наказ підготуватися до наступу в напрямку Надвірної і Станіслава, але щоб уможливити перехід через дику, лісисту й неприступну для війська гірську систему Горгани, треба було збудувати дорогу через перевал на горі Рагоді. Її було збудовано з каміння й кругляків силами легіоністів за допомогою місцевих гуцулів і роти австро-угорської армії. До 24 жовтня того

ж року Дорога Легіонів була готова, і вже в наступному місяці відділи бригади перебували на Гуцульщині, протидіючи в період 26 листопада – 6 грудня 1914 р. наступові двох російських дивізій, що намагалися прорватися до Буковини.

Під час боїв бригада зазнала значних втрат і потребувала негайного поповнення. У зв'язку з цим під час перебування в Жабийому поручник Едвард Шерауц завербував на військову службу близько 120 жителів цієї місцевості, сформувавши з них вищезгадану Гуцульську компанію. Дещо пізніше вона ввійшла до складу 2-го полку піхоти Легіонів⁷.

З аналізу фотографічного матеріалу та інших джерел випливає, що її вояки раніше отримували озброєння, ніж військові однострої. Це призвело до того, що під час перших сутичок з росіянами й до початку 1915 р. вони воювали у своєму цивільному одязі, який тим самим набув прикмет псевдомундира. Через кілька років їхній тодішній вигляд згадував мемуарист: „Там теж (у Рафайлівій і Надвірній. – А.С.) перший раз зіткнувся з відділом польських легіоністів, гарних хлопців, поставних і рослявих, у чудових червоних штанях”⁸. Тоді їхні головні убори виглядали як вищезгадані капелюхи та хутряні шапки. Напевно, саме в цьому факті треба шукати коріння пізнішого військового гуцульського капелюха.

На час вибуху Першої світової війни гуцули не мали ще виразної національної самосвідомості. Втім треба пам'ятати, що як мова (гу-

цульський діалект), так і належність до греко-католицької церкви природно пов'язувала їх із рештою українців Східної Галичини. Та попри це в той час вони практично не брали участі в українському національному русі, який спочатку був спрямований тільки на отримання (за прикладом поляків) широкої автономії на території Східної Галичини в межах оновленої австро-угорської монархії. Військові події, наслідком яких стала поразка Австро-Угорщини, спричинились до того, що кінцевою метою української політичної програми стала повна самостійність. Аналогічне завдання ставили перед собою і поляки, з огляду на це польсько-український конфлікт за Східну Галичину в історичній перспективі ставав неминучим:

Виявом прагнень двох народів стало утворення (зрозуміло, за згодою австрійської влади) польських і українських добровільних військових формаций, а саме: Польських легіонів і легіону Українських січових стрільців (УСС). Цей останній після короткого перебування у Львові й Стрию, уже на початку вересня 1914 р. опинився на Закарпатті, звідки 10 вересня 1-ша сотня 1-го куреня кількістю 200 вояків вирушила на фронт у Східні Карпати. Зрештою туди прибув увесь 1-й курінь.

Крім того, у середині січня 1915 р. з Хуста на Карпатський фронт вирушила чергова формація УСС – сотня під командуванням сотника Клима Гутковського, сформована з надлишку по сотнях 1-го куреня і добровольців, що походили з Гу-

цульщини. Після гарнізонної служби в Хусті сотня була передислокована в Горгани. Сотник Гутковський прагнув кількісно збільшити свій підрозділ, а це можна було зробити під час постою, організувавши в тій місцевості вербувальну кампанію. Проте ці плани лишилися не зреалізованими, а в середині березня того ж року сотню, що зазнала значних втрат, відкликали з фронту.

З листопада 1914 до лютого 1915 р. Українські січові стрільці були учасниками боїв у різних місцевостях Покутсько-Буковинських Бескидів, а також на Гуцульщині, де, як і поляки, відчували доброзичливе ставлення й діставали допомогу від місцевих жителів. Зокрема досить часто гуцули виступали як інформатори й провідники. Крім того, солдатам усіх формаций – полякам, українцям, чехам і німцям, які билися в Карпатах з росіянами, вони надавали всіляку безкорисливу допомогу, дбаючи про поранених, голодних, обморожених. У другій половині січня 1915 р. УСС брали участь у контринаступі австрійських військ у Карпатах, і їхня звитяга в боях була відзначена в численних подяках австрійського командування.

Ці сутички (як і бої 2-ї бригади Польських легіонів) точились в дуже складних умовах, унаслідок чого частини зазнавали великих втрат. У зв'язку з цим як українці, так і поляки намагалися завербувати гуцулів до служби в лавах своїх підрозділів. Проте такі спроби наражалися на рішучу, хоча

не завжди результативну протидію австрійського уряду, який у цьому регіоні хотів провести регулярний призов до ціарсько-королівського війська. Та незважаючи на це, восени і взимку 1915 р. командування польських і українських формаций конкурувало між собою за добровольців, при цьому українська сторона намагалася пробудити національну свідомість горян⁹. Зрештою, четареві М. Саєвичу вдалося долучити до Коша (запасної частини) – на той час уже полку Січових стрільців – більшість завербованих раніше поляками в околицях Жабого гуцульських добровольців. З них у 1916 р. створено окрему Гуцульську сотню, що налічувала тоді 180 стрільців – переважно гуцулів з походження¹⁰.

Після закінчення боїв у Карпатах решта добровольців з Гуцульщини, що була завербована поляками, змогла вдягти однострої польських легіоністів і влитися до лав 2-ї бригади. У такий спосіб польське командування запобігло долученню їх до багатонаціональних частин австро-угорської армії і водночас унеможливило приєднання до УСС. Практично до кінця існування 2-ї бригади в 1918 р. гуцули ділили труднощі фронтового побуту з легіоністами польської національності.

Ще до проголошення незалежності Польської держави поляки 1 листопада 1918 р. розпочали воєнні дії за Львів і Східну Галичину з утвореною тоді Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР).

Для української сторони ті події, поза своїм військовим значенням, були дуже важливим етапом формування національної свідомості українського населення Карпат і Закарпаття. Для молодої української держави цей регіон мав стратегічне значення. Українці хотіли залізницею діставати поповнення, повертаючи полонених вояків українського походження з італійських таборів, а також доправляючи добровольців з Відня. Крім того, через Гуцульщину в обмін на нафту, видобуту в Бориславсько-Дрогобицькому басейні, уряд ЗУНР отримував амуніцію, придбану в Угорщині, Чехословаччині та інших державах.

Ось чому так багато важило для українців ставлення до них місцевих людей. 8 січня 1919 р. українські діячі проголосили в Ясіні Гуцульську Республіку як інтегральну частину Західноукраїнської Народної Республіки. Також було створено Народну Раду. Її військова секція негайно розпочала формувати загони Народної оборони.

Одночасно з творенням ЗУНР тривав процес розбудови Української галицької армії (УГА). На ділянці відповідальності Коломийського командування на основі колишнього австро-угорського 36-го полку піхоти Державної оборони (*Landwehr*)¹¹, якийного часу перебував у Коломиї, українці створили нову формaciю – 36-й запасний полк піхоти ім. Гетьмана Мазепи. Крім того, уже наприкінці 1918 р. сформовано тут і 4-й

Гуцульський курінь ім. Гетьмана Мазепи під командуванням сотника Броніслава Абеля. Ця частина пізніше ввійшла до складу українських військ, що вели бої з поляками під Хировом і Самбором. Курінь налічував 350 стрільців при 5 важких скорострілах. На початку 1919 р. в Коломиї постала ще одна військова частина – дуже добре озброєний Гуцульський пробоєвий курінь під командуванням четаря Гриця Голинського. З огляду на своє призначення курінь мав не тільки стрілецьку зброю, а й „гармати піхоти“ та мортири. Він також брав участь у боях під Хировом і Самбором, а потім в інших операціях III корпусу УГА¹². У той час курінь очолював уже сотник Володимир Левицький.

12 січня 1919 р. до складу українських військ, які мали своїм завданням опанувати Ужгород і Мукачів, приєдналася Гуцульська сотня, сформована в Косові під командуванням Василя Яшана. Одночасно в складі бригади УСС теж діяла Гуцульська сотня.

У перебігу описаних подій, подібно як під час Першої світової війни¹³, гуцули зарекомендували себе в очах своїх командирів як дисципліновані й витривалі вояки. Певною мірою це вплинуло на рішення створити ще одну військову формaciю з назвою „гуцульська“. У лютому 1919 р. внаслідок більшовицьких перемог уряд Української Народної Республіки мусив залишити Київ і переїхати до Вінниці. Міністерство морських

справ УНР опинилося в Кам'янці-Подільському і з його ініціативи у Вінниці було розпочато формування полку морської піхоти, пізніше передислокованого до Коломиї (на територію ЗУНР). Тут військово-морське відомство УНР підписало угоду з Військовим секретаріатом ЗУНР про проведення на Гуцульщині призовної акції до цієї формaciї, яку у зв'язку з цим перейменували в 1-й Гуцульський полк морської піхоти. Одночасно до складу частини включали українців зі Східної Галичини, які свого часу служили в австро-угорській військовій флоті. Організацію полку закінчено в Бродах, звідки в червні 1919 р. він вирушив на протибільшовицький фронт – у район Волочиська. Пізніше рештки його взяли участь у Першому Зимовому поході Армії УНР¹⁴.

Отже, під час війни з Польщею українська сторона створила кілька формаций, які мали, принаймні виходячи з назви, гуцульський характер. Щоправда, існують сумніви, що після чотирьох років світової війни такий географічно обмежений і мало заселений регіон був здатний забезпечити значну кількість добровольців і призовників. Та хай там як, але творення різних гуцульських відділів і їхню подальшу бойову діяльність належить визнати черговим етапом розпочатого кілька років перед тим польсько-українського протистояння, у якому кожна зі сторін намагалася перетягнути на свій бік гуцуłів, національна свідомість

яких у той час тільки формувалася. При цьому треба зауважити, що польська влада в цей час не вдавалась до жодних заходів, аби залучити гуцуłів до своєї армії.

Наслідком кількох збройних конфліктів, у яких брали участь до 1921 р. поляки, стала побудова Другої Речі Посполитої. На її території мешкало багато національних меншин, серед них і гуцульська етнічна група, історія якої була досить тісно пов'язана з долею польської держави. Інакше стояла справа з багатьма іншими національними меншинами, вони здебільшого не відчували жодного зв'язку з поляками, їхньою культурою та історією; більше того – радикальні елементи в середовищі цих народів відверто демонстрували своє вороже ставлення до Речі Посполитої Польської. Це стосувалося й українців („русинів“) Східної Галичини, які внаслідок конфлікту з поляками були позбавлені можливості будувати власну державу.

Однак попри непросту міжетнічну ситуацію, польська держава, її цивільні і військові установи наважилися в міжвоєнний період на реалізацію комплексу заходів, які мали на меті інтегрувати інші етнічні групи й народи навколо ідеї польської державності, що на практиці призводило до полонізації суспільства. Особливо послідовно польська влада намагалася полонізувати ті етнічні групи, які мали з Польщею спільне історичне й культурне коріння¹⁵. Важливу ролю

в цих планах відігравали збройні сили, що вже в 1921 р. (під час першого призову представників національних меншин) перестали бути національним військом і армією держави, хоча й далі ототожнювалися як Військо Польське.

Ще у 1918 р. на цю проблему звернув увагу військовий історик Вацлав Токаж. Він твердив, що військо може й повинно бути ефективним і дієвим знаряддям у руках держави, одним із завдань якого має стати асиміляція „чужих національних організмів” у своїх лавах, головно українців¹⁶. Та на практиці, фактично до часу визначення кордонів, уся виховна робота була спрямована тільки на солдатів польської національності, у яких належало поглиблювати „національну свідомість” і „посилувати любов до Батьківщини”. Натомість проблему національних меншин в армії фактично ігноровано. Лише в 1920-х рр. державна військова влада запропонувала працювати з призовниками так, щоб „кожний рекрут непольської національності під час своєї служби в армії став свідомим громадянином польської держави”¹⁷. Також було визначено, що призовника належить націоналізувати (тобто полонізувати) і зробити з нього польського громадянина¹⁸.

Уже в 1930-х рр. це завдання дуже добре усвідомлювали й реалізовували військові урядовці Другої Речі Посполитої. У „Директивах польської внутрішньої національної політики”,

розроблених у міністерстві внутрішніх справ, ставилася мета внутрішнього об'єднання Речі Посполитої як запоруки могутності держави через осягнення єдності між державними інтересами й інтересами окремих національностей¹⁹. Перебування у війську солдатів української національності треба було використати для „громадянського виховання” їх, а після демобілізації з армії далі впливати на них через організації резервістів²⁰.

Наразі невідомо, наскільки ефективно була така практика виховання, але є підстави вважати, що її справжні впливи на національні меншини не були достатньо враховані²¹. Втім це не означає, що в загальній площині не вдалося досягти позитивних результатів. З анаочний приклад можуть правити спроби тісніше пов’язати гуцулів з армією і державою, зроблені наприкінці 1930-х рр. у 49-му полку піхоти. Зрештою це був тільки один напрям широкої діяльності, що провадилася в 11-й дивізії піхоти. Метою цих заходів була інтеграція в польській державі всіх груп східнокарпатських горян²², проте найзначнішими виявилися здобутки в роботі з гуцулами.

У 1921 р. частини 11-ї дивізії піхоти перебували у своєму постійному місці дислокації – на території, підпорядкованій командуванню окружного корпусу № VI у Львові. До складу дивізії входили 48-й полк піхоти Кресових стрільців у Стрию і 11-й полк польсь-

вої (пізніше – легкої) артилерії в Станіславі і Коломиї. Влітку до них додали 49-й полк піхоти²³. У жодної з цих частин не було легіонерського минулого, до того часу вони не мали ніяких контактів зі східнокарпатськими горянами. Усі три полки піхоти свого часу належали до польської армії генерала Галлера²⁴.

„Предтечами” 49-го полку були 27, 28 й 29-та вишкільні роти, створенні в січні 1919 р. у Франції. На початку квітня того ж року роти було поповнено й на основі їх сформовано три батальйони, зведені в 3-й вишкільний полк Вишкільної дивізії у складі армії генерала Галлера. У другій половині травня 1919 р. полк вирушив до Польщі. Після кількох перейменувань він у березні 1920 р. дістав назву 49-го полку піхоти²⁵. У цей час його формально було приділено до 18-ї дивізії піхоти під командуванням генерала-підпоручника Францишка Крайовського. Дивізія займала позиції над річкою Ушиця, а потім Калюс. У цьому районі відбулося перше бойове хрещення полку в боротьбі з більшовиками. На початку квітня 49-й полк перебував над Дністром, звідки він вирушив у Київський похід²⁶, під час якого зайняв Могилів-Подільський, а потім вів бої з частинами Червоної армії під Жмеринкою та Вапняркою. У червні, після прориву кіннотою Семена Будьонного Польського фронту, почав відступ з України. Воював на Волині, Галичині, під Варшавою. Після численних кро-

вопролитних боїв свій бойовий шлях закінчив над Прип'яттю в Луїнці²⁷.

Згідно з наказом міністерства військових справ від 29 березня 1921 р., 49-й полк було виведено зі складу 18-ї й передано 11-ї дивізії піхоти. У зв’язку з цим генерал Крайовський видав прощальний наказ, у якому, зокрема, зазначив: „Сьогодні, віддаючи [...] полк [...], роблю це з глибоким переконанням того, що він і в теперішніх мирних часах так само відзначатиметься позитивними якостями, як відзначався ними в бойовій діяльності. А коли буде потрібно, знову піде на фронт, готовий до поборення найповажніших противників, до битви витривалої, доблесної, із утратами”²⁸. Через 18 років історія підтвердила слухність цих слів.

Під час польсько-радянської війни 49-й полк записав гарну сторінку у свою історію. Це був добрий зразок, який міг бути ефективно використаний державою і військом у національній політиці. До позитивних моментів належало й те, що полк не брав участі в боях проти УГА. Його бойові досягнення могли відіграти велику роль у виховній роботі, потреба в якій після закінчення війни була незаперечною. Але на практиці реалізація цього завдання в ширшому масштабі почалася тільки в 1930-х рр.

На другий рік свого перебування в Коломиї 49-й полк піхоти був частиною, де служили солдати фактично лише польської національності. За даними на 1 червня 1922 р., його

особовий склад складався з 1084 поляків, 30 євреїв, 5 німців і тільки 33 „русинів” (українців). Кількість українців змінилася тільки в січні 1923 р., коли було проведено перший призов до Війська Польського, поширеній і на національні меншини з території Східної Галичини. Це спричинилося до того, що в частинах і з'єднаннях, підпорядкованих окружному командуванню корпусу № VI, українці становили вже 5,28% солдатів від загальної чисельності армії. А загалом у 1923 р. кількість їх досягла майже 17% від рядових Війська Польського²⁹.

Відповідно до військового поділу теренів Другої Речі Посполитої, призов новобранців з Гуцульщини провадили повітові команди поповнень Коломия I (Коломийський повіт) і Коломия II (Надвірнянський і Косівський повіти). Екстериторіальна система поповнення збройних сил Польщі, а також розпорядження командувачів збройних сил на початку 1920-х рр. передбачали відрядження призовників з території окружного командування корпусу № VI (Львів) до частин, розташованих на території окружного командування корпусів № I (Варшава) й № VIII (Торунь)³⁰, а також до формacій у східних повітах округів № VII (Познань) і № II (Люблін). Такий порядок мав на меті піддати рекрутів „впливові високорозвиненої економічної культури на західних землях, [у результаті чого поліпшаться] їхній розвиток і прагнення використати її після повернення зі

служби задля модернізації власного господарства, що значною мірою зробить їх психічно залежними, зобов'язаними Польщі”³¹.

У результаті цих заходів у 1920-х рр. призовники зі Східної Малопольщі (тогочасна офіційна назва Східної Галичини), зокрема і гуцули, військову службу проходили в західній і центральній Польщі, наприклад у 18-му полку Поморських уланів або ж у Військово-морській флоті. Натомість до відділів, розміщених на території окружного командування корпусу № VI, разом з іншими призовали поляків. Така практика тривала до кінця існування Другої Речі Посполитої.

Перебуваючи в Коломиї, особовий склад 49-го полку одразу нав'язав приязні взаємини з місцевими мешканцями, особливо з поляками. Першим плодом цих стосунків стало врученння частині 18 вересня 1922 р. полкового прапора, що його придбали мешканці міста Коломиї й жителі Покуття. З цим прапором у 1939 р. полк вирушив у чергову й разом з тим останню у своїй історії військову кампанію³².

У міжвоєнний період у Польщі не згасав інтерес до гір і людей, які там жили, а також до їхньої духовної і матеріальної культури. Після Татр надійшла черга на Східні Карпати й Гуцульщину. Певне значення мало те, що гуцулів від решти українців відрізняли деякі відмінності ментального характеру. Зокрема ще в 1914 р. вояки 2-ї бригади Польських легіонів відзначали, що „в місцевос-

тях, де нам довелося воювати, були ми не тільки добре прийняті, але попросту прийняті з ентузіазмом [...] На цій території, відокремленій від усього світу, серед цих добрих людей – цілком відмінних від русинського населення [...] дрімають добре інстинкти. Тут, на Гуцульщині, отрута московської агітації не прижилася [...] Уся Гуцульщина була червона, радісна й щаслива [...] Гуцул розповідав, що для нього близчий той, хто б'є москаля, ніж той, хто в минулому хотів посварити з поляками. Серцем линув до тих, хто йшов до бою (це стосувалося і Українських січових стрільців. – А.С.). Ми винесли з тієї нашої акції на Гуцульщині певні враження, що не забудуться, певні відчуття, про які говоримо тоді, коли мечі будуть сховані до піхов”³³.

Проте найвища військова й політична влада попервах не враховувала особливої ситуації, яка витворилася на цій території, і зокрема ту обставину, що в міжвоєнний період, як наголошували деякі тогочасні польські публіцисти, гуцули стримано ставилися до українських незалежницьких прагнень. Очевидно, що для польської держави було б корисно використати таку настанову гуцулів і спробувати приєднати їх до гrona національних меншин, які пов’язували з нею свій політичний і культурний розвиток. Складність полягала лише у віднайденні відповідних ефективних засобів для реалізації цього завдання.

Тим часом для військової влади всі без винятку українці з території

Східної Галичини були „русинами”. До них належали всі призовники греко-католицького віросповідання з південно-східних воєводств Речі Посполитої. Не враховувано жодних етнічних відмінностей, а також того факту, що декотрі вважали себе не „русинами” або українцями, а гуцулами, лемками, бойками, „тутешніми”. Усе свідчило про те, що сприятлива ситуація для здійснення інтеграційних заходів стосовно гуцулів не була належно використана. Втім життя брало своє. Зацікавлення Гуцульчиною збільшувалося, свій інтерес до неї почали виявляти й офіцери, які служили в частинах, розташованих неподалік цього регіону. Найактивніше й найпослідовніше своє щире зацікавлення Гуцульчиною та її мешканцями демонстрував командний склад 49-го полку піхоти.

Пояснення цьому досить просте. Крім географічної близькості, дуже важливу роль у зближенні відіграв бригадний генерал Казимир Орлик-Лукоський. Цей офіцер розпочав свою військову кар’єру в Залізній бригаді Польських легіонів, потім воював у складі 2-го піхотного полку Легіонів. Там він уперше познайомився з гуцулами і став їхнім палким прихильником. Наступного разу Орлик-Лукоський зустрівся з ними, командуючи в 1927–1929 pp. 11-ю дивізією піхоти. Після короткої перерви він повернувся на цю посаду в 1930 р. і в Станіславі залишився до вересня 1939 р.³⁴ Своє позитивне ставлення до Гуцульщини генерал зумів прище-

пити підлеглим. Правдоподібно, він першим зауважив можливість сполучити інтереси цієї етнічної групи з інтересами польської держави за посередництвом армії.

У 49-му полку піхоти зацікавленню гуцулами та їхньою культурою, крім близького географічного сусідства, сприяло те, що поряд з поляками та вояками інших національностей служили карпатські горяни, серед них і гуцули. Без точних обрахунків тепер важко встановити кількість щорічного набору призовників з цієї етнічної групи. Відомо також, що вони проходили службу і в інших частинах, зокрема в 3-му полку Підгалянських стрільців³⁵. Фольклор, гуцульські традиції і природа Східних Карпат стали щоденним елементом виховної праці в полку. Стіни офіцерських клубів (*kasyn*), світлиць, канцелярій були прикрашені надзвичайно гарними гуцульськими килимами, виготовленими в Космачі або в Косові. Прикметним було й те, що в оформленні приміщень використовували виконані офіцерами й сержантами світлини і малюнки незабутніх краєвидів цієї землі. Загалом художній рівень їх був досить високий³⁶.

Уживано заходів до активізації контактів з місцевим громадянством. Доброю нагодою для цього було свято полку, яке щороку відзначали 19 липня в річницю битви під Хорупанню. Крім делегацій з інших полків, на святкування запрошували представників влади, резервістів; приходили також мешканці

Гуцул у традиційному вбранні

околиць, жителі гір, для яких ці урочистості були привабливим видовищем і розвагою. Згодом вони почали говорити про „наш полк“. Так непомітно зміцнювався емоційний зв'язок гуцулів з армією і державою, яку вона представляла. Таким чином полк виступав її гідним репрезентантом, особливо під час державних і національних свят.

Особливо урочисто святковано день 49-го полку в 1938 р. Тоді вулицями Коломиї пройшла колона празниково вбраних гуцулів і гуцулок, а в залі місцевого кінотеатру відбувся з'їзд гуцулів і дрібної шляхти, делегати якого ухвалили надалі відзначати день полку як загальногуцульське свято. Водночас представники місцевої громади передали почесну зброю, придбану жителями Покуття. Польське радіо транслювало репортаж „Гуцульський полк піхоти“.

Згаданій меті була підпорядкована культурно-просвітницька робота військовослужбовців полку, спрямована на цивільних працівників гарнізону й мешканців околиць. Було налагоджено зв'язки з місцевими товариствами „Sokół“ („Сокіл“) і „Strzelec“ („Стрілець“), організаціями відповідальними за військову підготовку населення, харцерством. Полк ініціював створення безвідсоткових кас, освітніх закладів, крамниць, кооперативів. Заходами офіцерів полку постали торговельні, ветеринарні курси тощо. Особливо промовистим прикладом польсько-гутульського єднання стала екскур-

сія на Балтійське море, у якій брали участь також цивільні працівники гарнізону й 35 гуцульських дітей. Вертаючись, вони дістали змогу оглянути Варшаву. Видатки на екскурсію були покриті коштом Війська Польського³⁷.

Ці заходи, а з часом і позитивні здобутки не лишилися поза увагою урядових структур: 8 березня 1934 р. Комітет національних справ при голові Ради міністрів розпочав вироблення загальної концепції національної політики на теренах Гуцульщини й Лемківщини³⁸. Ухвалення конкретних рішень у цій справі прискорило також заснуван-

*Оркестр 49-го Гуцульського стрілецького полку
під час урочистого походу на ринку в Коломії*

ня 12 грудня 1933 р. Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyzny (Товариства друзів Гуцульщини), яке визначило собі за мету охорону природи, ландшафту, фольклору, народного мистецтва, взагалі культурних надбань гуцульської землі. Одночасно передбачалася участь товариства в культурному й економічному розвої регіону, а також у створенні відповідної інфраструктури для розвитку туризму й використання оздоровчих і лікувальних можливостей краю. В заснованому у Ворохті лижварському військовому таборі було створено умови для навчання офіцерів. Щоб піднести значення товариства, на чолі його правління поставили генерала бригади Тадеуша Каспжицького, що пізніше займав посаду міністра військових справ.

Попри різні концепції і початкові плани влади товариство не ставило перед собою полонізаційних завдань, зосередившись тільки на допомозі гуцулам у збереженні їхніх культурних цінностей і почуття етнічної окремішності, що відрізняло їх від решти українців Східної Галичини³⁹.

У середині 1930-х рр. польська державна й військова влада почала підтримувати різні громадські організації, пов'язані з Гуцульщиною. Брать участь в цьому русі було дозволено і військовослужбовцям⁴⁰. Згідно з розпорядженням від 29 січня 1937 р. міністра військових справ, кадрові офіцери дістали право вступати до Товариства друзів Гуцульщини на правах дійсних членів (щоправда, цей наказ не стосувався підофіцерів)⁴¹.

Це стало офіційним визнанням того, що багаторічна діяльність генерала Орлика-Лукоського й офіцерського та підофіцерського складу 49-го полку піхоти з його пов'язанням з традиціями цього регіону цілком схвалюється військовою владою. Відтоді процес значно прискорився, що дало змогу невдовзі відродити гуцульську традицію у Війську Польському, при цьому дійсність сама підказала, як вирішити справу.

20 лютого 1937 р. вийшов наказ міністра військових справ, за яким 11-та дивізія піхоти була переименована в 11-ту Карпатську дивізію піхоти. Одночасно для всього її особового складу запроваджено емблему з такими елементами: „два листки дуба з гілкою кедра, притримувані гуцульським хрестом” (див. додатки 1, 2 і 7, 8)⁴².

Ця емблема поєднувала в собі елементи фольклору Східних Карпат і магії гуцулів. Листя дуба символізувало силу й відвагу, а кедр – красу карпатської природи. Гуцульський хрест мав нагадувати воякові його походження й родинну домівку, із цим, завжди присутнім у ній, символом його віри і віри його пращурів. До того ж, як і придорожній хрест, він призначений був охороняти від зла і єднати з магічною силою, яку колись мала згарда.

Роля цієї емблеми була така сама, як і „таємного хрестика” (свастики) з гілкою смереки, який з 1919 р. носили вояки підгалянських стрілецьких полків⁴³. Емблема пов’язувала з армією призовників з південно-східних зе-

*Трембітання на Гуцульщині
коло придорожнього хреста*

мель Речі Посполитої. Вона мала розмір 25 на 30 мм (див. додаток 8). Носили її на комірцях курток і комірах плащів, а потім і на підгалянських пелеринах. Для офіцерів і хорунжих емблему виготовляли з білого воронованого на старе срібло металу, а для підстаршин (від ст. сержанта і нижче) і рядових – з білого, матового кольору металу. Згідно із загальною практикою, підофіцерам, як і офіцерам, дозволялося використовувати емблему на позаслужковому одязі. Кадрові офіцери й резервісти та підофіцери купували їх. Кошти на купівлю емблем для рядових мали бути покриті із загальних сум на військовий одяг, а також сум, які щороку отримували частини на

придбання різних дрібних речей і лагодження одностроїв.

Зміна назви карпатської дивізії піхоти і впровадження емблеми стали першими кроками на шляху відновлення гуцульської традиції у Війську Польському. 12 квітня 1937 р. вийшов наступний наказ міністра військових справ, яким 1-му батальйонові 49-го полку піхоти було надано нову назву – „Гуцульський батальйон Польських легіонів”⁴⁴.

Одночасно до уніформи всіх солдатів дивізії й гуцульського батальйону впровадили нові елементи, дуже подібні до деталей одягу карпатського регіону, головно Гуцульщини. На конфедератки мало бути прикріплене пір'я (див. додаток 2), а офіцери й рядові набули права носити пелерини підгалянського типу (див. додатки 3, 4). Крім того, Гуцульський батальйон Польських легіонів одержав додаткове право на спеціальні гуцульські капелюхи (див. додатки 5 – 8).

На гарнізонних конфедератках („rogatywkach”) зразка 1935 р. і гуцульських капелюхах зразка 1937 р. пір'я треба було прикріплювати з лівого боку, причому воно мало утворювати єдину „в’язанку”, що складалася з 15 пір’їн – десяти темно-брунатного і п’яти білого кольору. Кінці п’яти темно-брунатних пір’їн мали бути овально закручені наперед, а решта п’ять – горизонтально відрізані на 1/3 своєї довжини. У такий спосіб забезпечувалося виготовлення високого (125 мм) і широкого (до 90 мм) пломажу у формі половини хвоста старого тетерука (т. зв. ліри). Короткі

пір'їни (у формі пучка білого пуху) накладали на темне пір'я. Щоб кріпити усю цю конструкцію з пір'я, використовували тонку шкіряну втулку захисного кольору. Як до конфедераток, так і до капелюхів пір'я прикріплювали за допомогою вже описаної металевої гуцульської емблеми (див. *додатки 2, 5 – 8*)⁴⁵.

Гуцульський капелюх зразка 1937 р. виготовляли з фетру захисного кольору (хакі) й без підшивки. Твердий наголовок був низький і мав вигляд півкола, внизу він закінчувався напівнерухомим колом, нахиленим вертикально майже під прямим кутом, з краєм, вивернутим угору й обшитим (для оздоблення) стрічкою захисного кольору (див. *додаток 5*). Уесь капелюх мав бути вирізаний з одного шматка фетру. З внутрішнього боку кріпили пітник зі шкіри барабана, з обшитим машинкою краєм і пришитим до наголовка рідким швом, виконаним уручну так, що обшитий край пітника добре прилягав до лінії згинання крис. Натомість його верхній край мав зубчасту форму. Тут кінці накладали один на одного посередині задньої частини капелюха й пришивали трьома швами у вигляді хреста. Ширина пітника мала бути 40 мм, товщина – 1,2 мм. На лінії згинання крис на наголовок нашивали пухнастий, синьо-жовтий круглий мотузок завтовшки 8 мм (див. *додаток 6*). Кольорові лінії (25 мм довжини) символізували традиційні кольори польської піхоти, а одночасно збігалися з гуцульською колористикою.

Загальний вигляд капелюха доповнював типовий металевий військовий польський орел, прикріплений посередині наголовка. Сукняні пелерини зразка 1936 р. були передбачені тільки на мирний час, їх дозволялося носити під час служби, після служби, а також поза своєю частиною. Разом з пелериною надівали конфедератку з пір'ям⁴⁶.

Процес залучення гуцулів до військових структур Другої Речі Посполитої, а відтак інтеграції їх до польського державного організму закінчився 4 березня 1938 р., коли наказом міністра військових справ назва „49-й полк піхоти” було замінено на „49-й Гуцульський стрілецький полк”. У зв’язку з цим для всіх вояків цього полку ввели гуцульські капелюхи зразка 1937 р.⁴⁷

Після запровадження нових правил в уніформі 11-ї Карпатської дивізії спочатку тільки офіцери й підофіцери мали на конфедератках і капелюхах пломажі, зроблені з пір'я тетерука. Тим часом забезпечити такими прикрасами всіх вояків було практично неможливо, бо бракувало відповідної кількості пір'я цього птаха, до того ж воно досить дорого коштувало. Ось чому вищезгадуваним наказом дозволялося робити їх з пір'я свійських птахів (насамперед північного), як слід добираючи, підрізуєчи й склеюючи його. Спочатку виробники не мали потрібного досвіду, відповідного клею і це призводило до того, що під впливом атмосферних опадів пір'я розклевувалося й випрямлялося, втрачаючи належ-

ний вигляд. Зокрема такий випадок стався з одним із підрозділів, який дощового дня брав участь в урочистій церемонії на території гарнізону⁴⁸.

Уніформа 49-го Гуцульського стрілецького полку завдяки використанню стилізованих елементів гуцульського одягу набула гарного, оригінального вигляду. Цей однострій захоплював своєю екзотикою, дуже добре, естетично поєднаною з типово польською традицією військового одягу (див. іл. на с. 4 обкл.). Тож полк став своєрідною „візитівкою” 11-ї Карпатської дивізії. Під час усіх офіційних урочистостей, в яких брали участь підрозділи дивізії, полк виступав зі всіма атрибутиами своєї гуцульськості. Варто додати, що пелерин і капелюхів вистачало на весь його особовий склад.

З-поміж багатьох таких урочистих виступів треба згадати виставлення почесної варти й оркестру для зустрічі на вокзалі в Коломії короля Румунії Кароля II, який у червні 1937 р. з офіційним візитом прибув до Польщі. Для цього в полку дібрали добре навчених і статурних військовиків – підофіцерів, підхорунжих, а також стрільців, що перед цим відбули вишкіл у лавах варшавського Столичного батальйону⁴⁹.

Захоплення й ентузіазм глядачів викликали гуцульські стрільці, відряджені нести службу в складі Столичного батальйону. Публіка мала можливість спостерігати за ними під час зміни варти на могилі Невідомого солдата⁵⁰.

Ще один елемент, пов’язаний з гуцульським фольклором, являли собою наявні в полковому оркестрі чотири металеві трембіти, оздоблені в гуцульському стилі. Зайве говорити, що оркестр під час урочистих виступів полку притягував до себе найбільшу увагу глядачів⁵¹.

Ефективність інтеграційних заходів, які польська влада реалізовувала у війську стосовно гуцулів, було випробувано в осінній кампанії 1939 р. Цілком зрозуміло, що від поведінки воїнів-гуцулів на полі боя залежала бойова цінність полку і його перемоги у боротьбі з ворогом. Оцінити їхні дії можна, спираючись на мемуари офіцерів, які командували полком або мали можливість спостерігати за його бойовою діяльністю. Полковник Генерального штабу Броніслав Пругар-Кетлінг – у 1939 р. командир 11-ї Карпатської дивізії піхоти – у своєму поданні на відзначення військовим орденом Віртути Мілітарі командира 49-го полку підполковника Генерального штабу Кароля Годали відзначав: „Усе значення бою 11-ї д[ивізії] п[іхоти] і перемоги належить 49-му полку піхоти та його командирові. Від початку воєнних дій і до останньої секунди вони виявили себе в тактичному маневрі, особистій відвазі, що дуже позитивно вплинуло на полк, ставлячи його в ряд найкращих у дивізії; всі бої, проведені 49-м полком піхоти під командуванням Годали, були переможними для полку, а для німців обернулися поразками, з кривавими втратами на додачу”⁵². В іншому місці командир

дивізії, згадуючи про 1-й батальон полку, занотував: „Дорогою я зустрів частини 49-го п[олку] п[іхоти], що відпочивали в затінку дерев. Це був підрозділ майора [Евгеніуша-Роберта] Літінського – моя найкраща гвардія”⁵³.

Ще один польський військовий діяч – генерал Казимир Соснковський так описав участь полку в боях уночі проти 16 вересня 1939 р. в околицях Судової Вишні: „Наступ 11 д[ивізії] п[іхоти] дуже швидко [...] зіткнувся з опором супротивника, що вдало розташувався на пагорбах [...] Наші частини пішли в наступ під смертельним вогнем німців. Вони не витримали удару [...] Загинули командири рот 49-го п[олку] п[іхоти] капітан [П'єтр] Осиця, поручники [Станіслав] Міяковський і [Францишек] Анджейчик. Незабаром 49-й п[олк] п[іхоти] наразився вдруге на німецьким опір [...] Міцні укріплення німців після недовгого бою були здобуті. Далі під час наступу батальон з право-го флангу зайняв добре укріплене село Могила, звідки німці швидко втекли [...] Між третью і четвертою годиною ночі обидві колони 49-го п[олку] п[іхоти] зійшлися під селом Мужиловичі, де були змушені вчетверте пробивати собі дорогу [...] І тут німці тікали в паніці, кидаючи велику кількість військового спорядження [...]”⁵⁴. Полк, як і вся дивізія, показали себе добре і в подальших боях⁵⁵.

До такого чину, до того ж у безнадійній ситуації, здатний тільки

солдат, який свідомий своїх завдань у бою і розуміє мету воєнних дій держави, що довірила йому зброю. Таке розуміння виявили гуцули, ставши в трагічні дні 1939 р. разом з поляками у складі 49-го Гуцульського стрілецького полку до виконання нездійсненного наказу на захист цілісності й незалежності Другої Речі Посполитої. Спільною нагородою за ці бої була ухвала капітули військового ордена Віртуті Мілітари, прийнята на засіданні в Лондоні 10 жовтня 1966 р.: нагородити 59 частин і з'єднань Війська Польського, а серед них і 49-й Гуцульський стрілецький полк, Срібним Хрестом (на полковий пропор) вищезгаданого ордена⁵⁶. Урочистість відбулася 12 листопада того ж року в Польському інституті в Лондоні. Зважаючи на те, що пропор полку був втрачений під час війни і тому його не можна було прикрасити орденом, представники частин отримали від канцлера капітули генерала Владислава Андерса диплом, який підтверджував вручення цієї нагороди⁵⁷.

Є підстави стверджувати, що зміни у військовому одязі, проведені наприкінці 1930-х рр. мали позитивні наслідки і справдили надії, що на них покладалися.

Нині, коли гуцули є громадянами незалежної України, з якою Республіка Польща підтримує дружні відносини, зокрема й у військовій сфері, слід пам'ятати про цей надзвичайно цікавий і приметний епізод з історії обох народів.

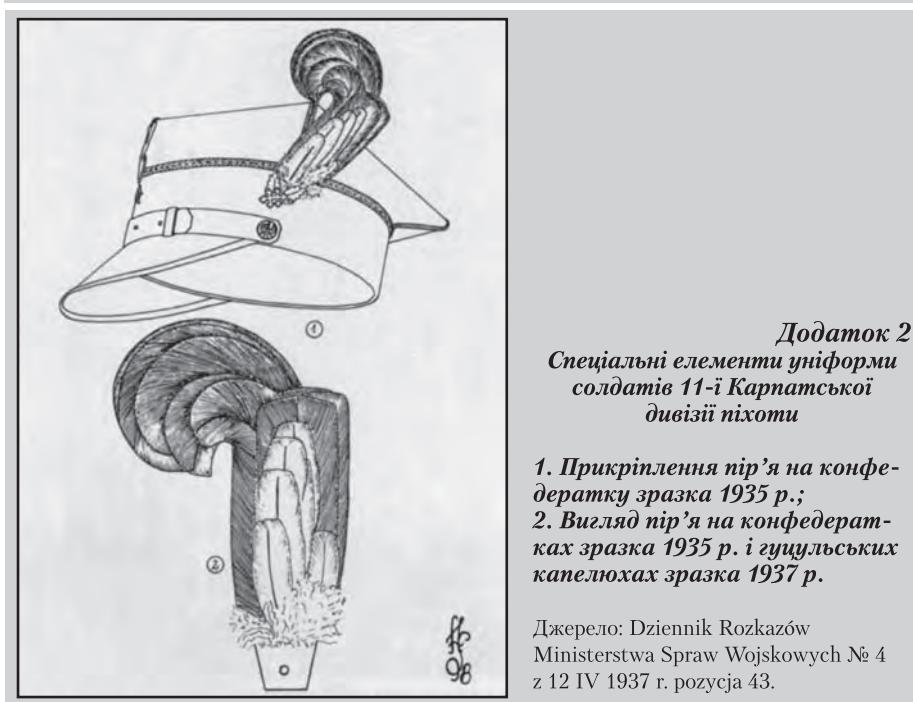
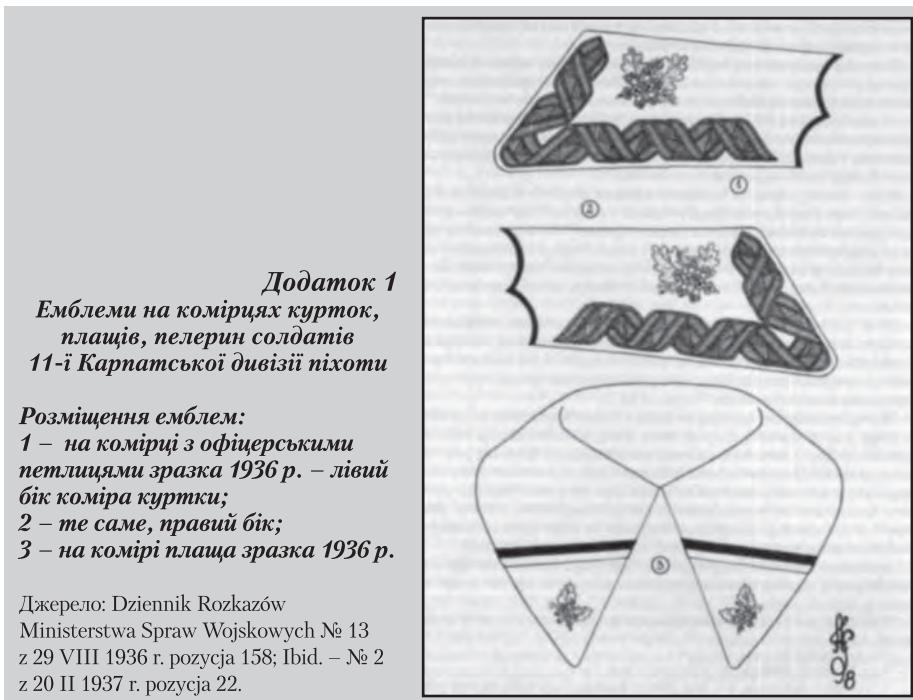
Скорочений переклад з польської

ПРИМІТКИ

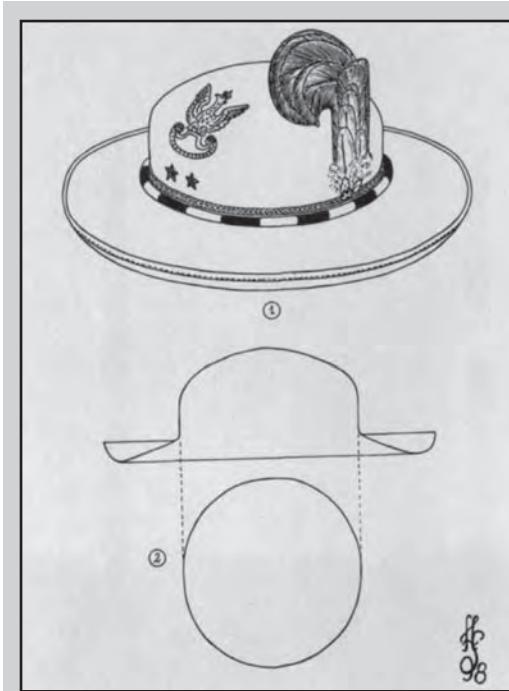
- 1 Див.: Smoliński A. Odrębności mundurowe 49 Huculskiego Pułku Strzelców oraz ich symbolika // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / Pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera. – Toruń, 2001; Idem. Odrębności mundurowe 49 Huculskiego Pułku Strzelców jako element działań integracyjnych w armii II Rzeczypospolitej // Wrocławskie Studia Wschodnie. – Wrocław, 2001 та ін.
- 2 Mały Rocznik Statystyczny 1939. – Warszawa, 1939. – S. 14; Gaśiorowski H. Zasięg terytorialny siedzib huculskich // Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. – Kraków, 1994. – T. 3. – S. 68, 69; Janicka-Krzywda U. Huculi. – Kraków, 1991. – S. 9.
- 3 Див.: Kolberg O. Dzieła wszystkie. – Wrocław; Poznań, 1970–1971. – T. 54: Ruś karpacka. – Cz. I-II; Kolankowski J. Gdzie szum Prutu, Czeremoszu: Szkicem o Huculszczyźnie dopełnił J. A. Choroszy. – Wrocław, 1989; Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1899–1908. – Ч. 1–8; Гоберман Д.Н. Искусство гуцулов. – Москва, 1980; Гуцульщина: Историко-этнографическое исследование. – К., 1987; Кирчів Р. Из фольклорных регіонів України: Нариси й статті. – Львів, 2002.
- 4 Див.: Крвавич Д.П., Стельмащук Г.Г. Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. – К., 1988. – С. 202–205, 222, 223; Ніколаєва Т. Історія українського костюма. – К., 1996. – С. 128–135; Блаховський А., Клімек С. Забуті скарби: Нарадний одяг України та Польщі в малюнках Є. Глоговського та К. В. Келісінського: Довідник виставки. – Львів; Торунь, 2002. – Мал. 60 та ін.
- 5 Крвавич Д.П., Стельмащук Г.Г. Зазнач. праця. – С. 220.
- 6 Див.: Курилин М. Елементи та мотиви гуцульського орнаменту. – К., 2001.
- 7 Див.: Skotnicki J. Przy sztalugach i przy biurku: Wspomnienia. – Warszawa, 1957. – S. 148.
- 8 Ibid.
- 9 Див.: Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців у роки Першої світової війни. – Тернопіль, 2003.
- 10 Ronge M. Dwanaście lat służby wywiadowczej. – Warszawa, 1992. – S. 65; Konarski Sz. Bomberaki, cacypupki i łapiduchy. – Londyn, 1967. – S. 114 – 120; Rostworowski S. Bitwy mojego życia / Wybór i opracowanie tekstów S.J.Rostworowski. – Warszawa, 2001. – S. 36–39; Українські січові стрільці 1914–1920 / За red. Б.Гнаткевича. – Львів, 1935. – С. 28, 29, 84–87; Історія українського війська: (Від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / За red. М. П. Парця. – Львів, 1992. – С. 309 – 311, 314, 315, 339.
- 11 До 1914 р. 82 % солдатів, що служили в цьому полку, становили українці (зокрема й гуцули) і тільки 8 % – поляки. Під час Першої світової війни він належав до 56-ї стрілецької дивізії, інші полки якої було сформовано з італійців і німців – мешканців австрійського Тиролю.
- 12 Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 pp. – Львів, 1998. – С. 139.
- 13 Під час Першої світової війни багато призовників з Гуцульщини служило у 85-му полку піхоти 27-ї дивізії піхоти австро-угорської армії. Солдати цього полку уславилися тим, що, використавши в одному з боїв на Італійському фронти всі набої, чинили далі героїчний опір, кидаючи каміння в італійців.
- 14 Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 38, 91, 101, 102; Історія українського війська. – С. 484, 485; Литвин М. Зазнач. праця. – С. 121, 139, 246 – 248, 266, 333, 335, 382; Krotofil M. Ukraińskie siły morskie (1917–1920) // Przegląd Morski. – Gdynia, 1999. – № 3. – S. 82, 84.
- 15 Див.: Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). – Ministerstwo Spraw Wojskowych Departament Dowodzenia Ogólnego. – 300.22.120: Sprawozdanie Kierownika Referatu Psychologiczno-Wychowawczego Departamentu Dowodzenia Ogólnego Ministerstwa Spraw Wojskowych z przeprowadzonego studium zagadnień wychowawczych i organizacyjnych związanych z pracą kompanii i szwadronów skupiających szlachtę zagrodową; Dzieje Ułanów Jazłowieckich. – Londyn, 1988. – S. 111–113; Brykowski R. 49 Huculski Pułk Strzelców. – Pruszków, 1992. – S. 18; Siwicki M. Dzieje

- konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – T. I. – S. 209–212; Odziemkowski J. Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1996. – S. 126, 127; Kowalski T.A. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918 – 1939). – Toruń, 1997. – S. 164.
- 16 Tokarz W. Znaczenie wychowawcze wojska // Bellona. – Warszawa, 1918. – Zesz. 4. – S. 267–273.
- 17 Kowalski T.A. Op. cit. – S. 158. Див. також: Stawecki P. Polityka wojskowa Polski 1921–1926. – Warszawa, 1981. – S. 124 та ін.
- 18 Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (CAMSW i A). – Sztab Generalny. – Teczka 66: Komunikat informacyjny „Obce narodowości w armii polskiej”, Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych № 19737/II.Inf.F. z 18. X. 1923 r.
- 19 Pismo Sekretariatu Ministerstwa Spraw wewnętrznych ze stycznia 1936 r. Див.: Siwicki M. Op. cit. – S. 252–253.
- 20 Ibid. – S. 256.
- 21 Див., напр.: Козій М. За чужу справу. – К., 1995.
- 22 Див.: Reinfuss R. Łemkowie jako grupa etnograficzna. – Lublin, 1948; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979; Siwicki M. Op. cit.
- 23 CAW. – Ministerstwo Spraw Wojskowych Generalny Inspektorat Kawalerii. – 300.31.6: Komunikat dyslokacyjny – Oddziału II Sztabu Generalnego z 1 X 1923 r.; Sztab Główny Oddział II. – 303.4.139: Komunikat dyslokacyjny sił zbrojnych. – Biuro Ogólno-Organizacyjne Ministerstwa Spraw Wojskowych L. 1150 Tjn./Org. z 14 IX 1929 r.; Cieplewicz M. Wojsko Polskie w latach 1921–1926: Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie. – Wrocław; Warszawa; Kraków. – 1998. – S. 99.
- 24 Див.: Haller J. Pamiętniki z wyborem dokumentów i zdjęć. – Londyn, 1964; Sierociński J. Armia Polska we Francji w świetle faktów. – Warszawa, 1929; Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864 – 1939 / Pod red. P.Staweckiego. – Warszawa, 1990; Radziwiłłowicz D. Błękitna Armia: W 80 rocznicę utworzenia. – Warszawa, 1997.
- 25 Fuglewicz J. Zarys historii wojennej 49-go Pułku Piechoty. – Warszawa, 1929. – S. 3–6.
- 26 Див.: Kutrzeba T. Wyprawa kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937; Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Pod red. Z.Karpusa, W.Rezmera, E.Wiszki. – Toruń, 1997; Wyszczelski L. Kijów 1920. – Warszawa, 1999.
- 27 Fuglewicz J. Op. cit. – S. 6 та ін.
- 28 Ibid. – S. 33.
- 29 CAW. – Oddział II Sztabu Głównego, Wydział Narodowościowy. – Teczka 30: Raport Oddziału II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 17064/II/Inf. z 17 VI 1922 r. „Obce narodowości w Wojsku Polskim”; Dowództwo Okręgu Korpusu VIII. – 371.8.275: Raport Oddziału II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 17064/II/Inf.II.F. z 17 VI 1922 r.; CAMSW i A – Sztab Generalny. – Teczka 66: Komunikat informacyjny „Obce narodowości w armii polskiej” – Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych № 19737/II.Inf.F. z 18 X 1923 r.; Stawecki P. Op. cit. – S. 127; Rezmer W. Ukraińcy w Wojsku Polskim 1921–1939 // Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.) / Pod red. Z.Karpusa i W.Rezmera. – Toruń, 1998. – S. 327–331.
- 30 Призов українців зі Східної Галичини до частин, підпорядкованих командуванню окружного Корпусу № VIII (Торунь), відбувся тільки одного разу – у 1923 р.
- 31 CAMSW i A – Sztab Generalny. – Teczka 66: Komunikat informacyjny „Obce narodowości w armii polskiej” – Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych № 19737/II/Inf.F. z 18 X 1923 r.; Див. також: Kalendär wojskowy na rok 1928 / Pod red. J.Jastrzębskiego. – Warszawa, 1927. – S. 174; Kozłowski E. Wojsko Polskie 1936–1939: Próby modernizacji i rozbudowy. – Warszawa, 1964. – S. 70.
- 32 Fuglewicz J. Op. cit. – S. 33; Satora K. Opowieści wrześniowych sztandarów. – Warszawa, 1990. – S. 98. Водночас треба пам'ятати, що в Армії Крайової вживали заходів для відновлення 49-го Гуцульського полку піхоти. Див.: Brykowski R. Op. cit. – S. 48.
- 33 Merwin B. Legiony w boju 1914: II Brygada w Karpathach. – Kraków, 1915. – T. I. – S. 63, 64.

- 34 Див: Kryska-Karski T., Żurakowski S. Generałowie Polski niepodległej. – Warszawa, 1991. – S. 124; Stawecki P. Słownik biograficzny generalów Wojska Polskiego 1918 – 1939. – Warszawa, 1994. – S. 203; Kosk H.P. Generalicja Polska: Popularny słownik biograficzny. – Pruszków, 1998. – T: A – Ł. – S. 304.
- 35 Polec A. Na dalekiej połoninie: Huculszczyzna dziś. – Warszawa, 1997. – S. 134.
- 36 Brykowski R. Op. cit. – S. 17, 18; Moś W.B. Strzelcy huculscy – tradycje munduru i symboliki // Arsenal Poznański. – Poznań, 1993. – № 4 (6). – S. 9; Idem. Wojska górskie w armiach świata. – Bytom, 1994. – S. 39.
- 37 Brykowski R. Op. cit. – S. 15; Moś W.B. Strzelcy huculscy... – S. 9.
- 38 Kowalski T.A. Op. cit. – S. 48.
- 39 CAW. – Sztab Główny Oddział II. – 303.4.870: Pismo Biura Ogólno-Organizacyjnego Ministerstwa Spraw Wojskowych № 2100-10/Wyszk. z 26 XI 1934 r.; Ibidem. – Pismo Oddziału II Sztabu Głównego № 220/II.Org. z 7 XII 1935 r.; Ibidem. – Wytyczne wychowania fizycznego na okres letni 1936 r. – Pismo Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego № 256-10/W.F.S. z 16 IV 1936 r.; Ibidem. – Ćwiczebne obozy, rajdy i marsze narciarskie w okresie zimowym 1936/1937. – Pismo Departamentu Dowodzenia Ogólnego Ministerstwa Spraw Wojskowych L.6527/Wyszk. Tjn. z 15 XII 1936 r.; Jurecka-Krzyżanowska R. Mój ojciec: Wspomnienia Rodziny Wojskowej z Brzezami od roku 1923 do 1945 roku. – Kraków, 1997. – S. 23, 24; Korabiowski J.J. W rogatywie i w bercie. – Warszawa, 2004. – S. 107 та ін.; Moś W.B. Strzelcy huculscy... – S. 2.
- 40 Kowalski T.A. Op. cit. – S. 128.
- 41 Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 1 z 29 I 1937 r. pozycja 1.
- 42 Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 2 z 20 II 1937 r. pozycja 22.
- 43 Див: Moś W.B. Strzelcy podhalańscy 1918–1939. – Kraków, 1989, а також: Smoliński A. Mundur strzelców podhalańskich od roku 1918 do początku 1920 na tle umundurowania Wojska Polskiego // Arsenal Poznański. – 1995. – № 2 (12); Idem. – Jeszcze o umundurowaniu strzelców podhalańskich podczas wojny polsko-
- bolszewickiej w 1920 roku // Ibid. – 1996. – № 3 (17).
- 44 Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 4 z 12 IV 1937 r. pozycja 42.
- 45 Ibid. – Pozycja 43.
- 46 CAW. – Ministerstwo Spraw Wojskowych Departament Dowodzenia Ogólnego. – 300.22.110: Rozkaz Departamentu Dowodzenia Ogólnego Ministerstwa Spraw Wojskowych № 1590/Mund. z 10 XII 1935 r.; Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 2 z 6 II 1936 r. pozycja 19.
- 47 Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 2 z 4 III 1938 r. pozycja 24.
- 48 Moś W.B. Strzelcy huculscy... – S. 6.
- 49 Brykowski R. Op. cit. – S. 20; Moś W.B. Strzelcy huculscy... – S. 8, 9.
- 50 Brykowski R. Op. cit. – S. 21.
- 51 Ibid. – S. 18.
- 52 Prugar-Ketling B. Aby dochować wierności.: Wspomnienia z działań 11 Karpackiej Dywizji Piechoty: Wrzesień 1939. – Warszawa, 1990. – S. 154.
- 53 Ibid. – S. 117.
- 54 Sosnkowski K. Cieniom września. – Warszawa, 1988. – S. 137.
- 55 Див.: Skrzypek K. Podkarpackim szlakiem września: Wspomnienia żołnierza Armii „Karpaty”. – Katowice, 1986. – S. 77 – 78, 89; W. Popiel. Na marginesie wspomnień gen. Prugara-Ketlinga „Działania 11 KDP” // Wojskowy Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1959. – R.IV. – № 2 (11). – S. 312 – 320; Dalecki R. Armia „Karpaty” w wojnie obronnej 1939 roku. – Rzeszów, 1989. – S. 287 та ін.
- 56 Ці нагороди отримали тоді формaciї, які брали участь у боях осінньої кампанії 1939 р., французької 1940 р., африканської 1941–1942 pp., кампанії у Франції, Бельгії, Голландії і Німеччині 1944 – 1945 pp., італійської 1944 – 1945 pp., а також за битву під Аргем у 1944 р. і за бойову діяльність повітряних сил у 1940 – 1945 pp. Див.: Virtuti Militari 1919 – 1997: Wybór źródeł / Wybór i opracowanie Bogusław Polak. – Koszalin, 1999.
- 57 Ibid. – S. 393 – 400.

Додаток 5
Гуцульський капелюх
зразка 1937 р.

1. Офіцерський капелюх – загальний вигляд;
2. Вертикальний і горизонтальний розріз.

Джерело: Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 4 z 12 IV 1937 r. pozycja 43.

Додаток 6
Гуцульський капелюх
зразка 1937 р.

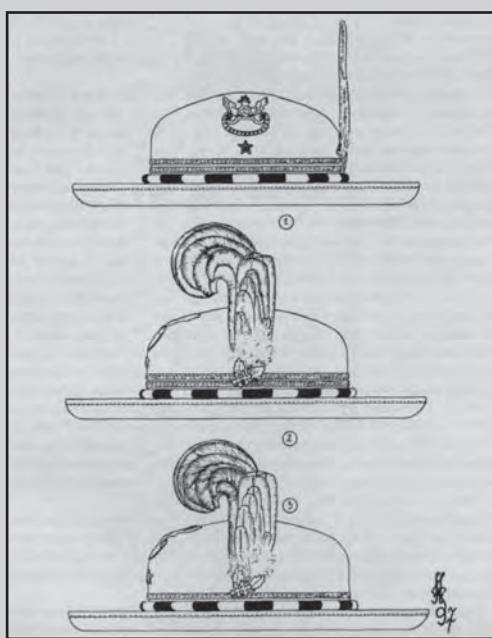
1. Спосіб носіння;
2. Спосіб виконання застібки;
3. Спосіб виконання синьо-жовтого шнурка.

Джерело: Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 4 z 12 IV 1937 r. pozycja 43.

Додаток № 7
Розміщення знаків
офіцерських рангів
на гуцульських капелюохах
зразка 1937 р.

1. Вигляд спереду зі знаками майора;
2. Вигляд зліва зі знаками штабного офіцера;
3. Вигляд зліва зі знаками молодшого офіцера.

Джерело: Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 4 z 12 IV 1937 r. pozycja 43.

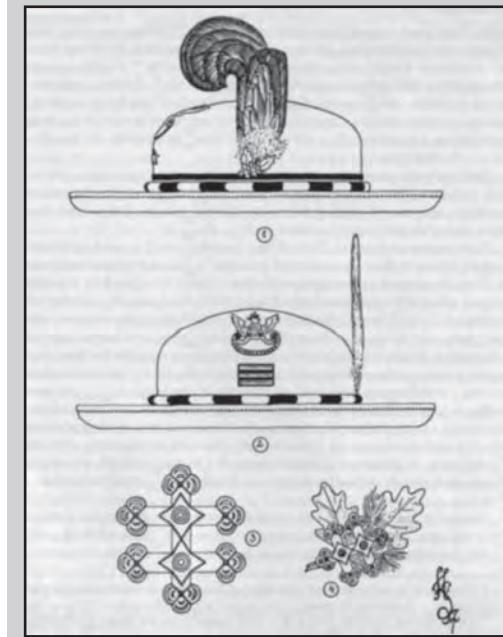

Додаток № 8
Гуцульський капелюх зразка
1937 р. хорунжих і підофіцерів
та емблеми для вояків 11-ї
Карпатської дивізії піхоти

1. Зразок 1937 р. зі знаками рангу хорунжого;
2. Зразок 1937 р. зі знаками плютонового (взводного) рангу, виготовлений за зразком 1938 р.;
3. Гуцульський хрест з емблеми вояків 11-ї Карпатської дивізії піхоти;
4. Вигляд емблеми вояків 11-ї Карпатської дивізії піхоти.

Джерело: Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych № 4 z 12 IV 1937 r. pozycja 43; Ibid. – № 15 z 31 XII 1938 r. pozycja 175; Ibid. – № 2 z 20 II 1937 r. pozycja 22.

Малюнки Агати СМОЛІНСЬКОЇ

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

АВІАЦІЙНІ ЕПІЗОДИ З ІСТОРІЇ УПА

Протягом останнього десятиліття з'явилася низка нових фахових досліджень з історії Української повстанської армії (УПА). Утім окремі аспекти її бойової діяльності все ще лишаються не опрацьованими. У пропонованій статті автор робить спробу привернути увагу науковців до одного з таких малодосліджених аспектів історії українського визвольного руху середини ХХ ст.

Загальний характер партизанської тактики УПА зумовлював особливі ставлення до протидії повітряним силам супротивника. У спеціальній інструкції „Основні елементи партизанської тактики УПА” один із інструкторів старшинських шкіл „Ратник” (ім’я і прізвище невідомі) писав: „Крім величезної числової переваги, ворог має над повстанськими відділами ще й таку ж велику технічну перевагу, а саме: важку зброю піхоти (важкі кулемети), артилерію, танки, літаки. Щоб могти цю колосальну технічну перевагу ворога бодай частково зрівноважити, партизани діють малими відділами, в закритому, важкопротивідному терені, використовуючи для своїх дій всі природні перешкоди й ніч та в широкому масштабі маневри й рух. Таким чином вони не дають ворогові зможи використовувати проти себе цієї великої технічної переваги. Вони стараються представляти собою надто малі для ворожої техніки цілі (шляхом роздрібнення), що легко губляться в терені, швидко зникають і до яких не можна дібратися важкою зброєю”¹.

число 1, 2007

Конкретніші вказівки про елементи противітряного навчання містилися в залучнику до наказу ч. 8 командира УПА Клима Савура від 30 серпня 1943 р., де передбачалося створення у воєнних округах УПА підрозділів самооборони. Зокрема залучник-інструкція рекомендував „приготувати людей до противітряної оборони. Пояснити всім, що літаки не такі страшні, як ті [сили супротивника], що їдуть автами чи підводами. Перед літаком треба критись, щоб не попасти під кулемет, а бомби, як селяни знають з практики, не так уже багато приносять втрат в людях”².

В інструкції розвідчого відділу військового штабу воєнної округи „Буг” від 3 серпня 1944 р. окремий розділ був присвячений організації розвідки в районах розташування ворожих летовищ. Така розвідка набуvalа особливого значення з огляду на те, що загони УПА часто зазнавали повітряних ударів з боку своїх супротивників. Загалом за час існування Української повстанської армії військову авіацію проти її підрозділів використовували чотири

73

країни: Німеччина, СРСР, Польща й Чехословаччина.

Першим авіаційним супротивником українських партизанів стало люфтваффе. Особливо активно німецьке командування використовувало авіацію проти УПА на Волині й у Карпатах. Так, на Волині німецьку військову авіацію застосовано проти партизанських сил на Горохівщині під час наступу 5 травня 1943 р. на Скабарівський ліс і с. Скабарівщину (тепер – Горохівського р-ну Волинської обл.). Не зважаючи на обстріл із повітря, який вели 5 ворожих літаків, чота „Сумного” й рій „Шума” витримали на своїх позиціях досить часу, щоб евакуювати людей із села. Втрати української сторони включно з жертвами серед цивільного населення становили 28 осіб.

У липні 1943 р. німці розпочали масовані бомбові удари по волинських селах, передусім по тих з них, що були на північ від Луцька, над річками Стиром і Полонкою. Німецькі літаки скидали бомби й обстрілювали з бортової зброї с. Несвіч і Лаврів (Луцького р-ну Волинської обл.), а також с. Ставрів (тепер – Млинівського р-ну Рівненської обл.) та ін. Загалом у розпорядженні командувача антипартизанською акцією обер-группенфюрера Еріка фон

дем Бах-Залевського було 27 літаків. 19–20 серпня німецькі літаки з летовища в Дубні здійснювали бомбові удари по вояках УПА поблизу селища Мізоч (тепер – Здолбунівського р-ну Рівненської обл.). Першим розташуванням партизанів обстріляв літак „Фізелер” Фі-156 „Шторх” (*Fieseler Fi 156 Storch*). Обстріл провадився, мабуть, з піхотного кулемета через відчинені двері кабіни³. Згодом обстріл партизанів продовжив літак „Фокке-Вульф-190” (*Focke Wulf FW 190*), який підпалив кілька автомобілів, що належали партизанам. Проте людських втрат вдалося уникнути.

10 вересня три літаки взяли участь у наступі німців на позиції підрозділу УПА під командуванням бунчужного Андрія Марценюка (псевдо „Береза”), який 8–11 вересня оборонявся в стінах Новозагорівського монастиря (тепер – с. Новий Загорів Локачинського р-ну Волинської обл.). Під час бомбардування віділі на той час партизани ховалися в підземеллях, тому втрат від німецьких бомб не було.

Масові бомбові удари проти українських сил на Волині повторилися в жовтні 1943 р. У лютому 1944 р. під час бою УПА проти

Літак „Фізелер” Фі-156

радянських партизанів у районі с. Залужжя (тепер – Дубенського р-ну Рівненської обл.) пілоти німецького літака, певно помилково вважаючи українських партизанів „Ясена” за якийсь із німецьких чи союзних підрозділів, завдали бомбового удару по радянських партизанах⁴. Натомість кількох німецьких пілотів і наземних спеціалістів вояки УПА вбили під час нападу на м. Камінь-Каширський 19–20 серпня 1943 р. Німецьке летовище було розташоване за Каменем-Каширським і не зазнало нападу, але партизани знищили значну частину тих військовиків люфтваффе, що ночували в місті.

Крім Волині, німецька авіація була застосована проти сил Української національної самооборони (УНС) на Прикарпатті. 27 листопада 1943 р. німці з Майдану, Посічі (Тисменицького р-ну Станіславської обл.) й Завою (Калуського р-ну тієї ж обл.) наступали на Чорний Ліс „при співчасті летунства”⁵. Уже в перші хвилини бою українським партизанам удалося захопити німецьку радіостанцію, що унеможливило подальший зв’язок наземних підрозділів супро-

тивника з літаками. Зважаючи на це, німецька авіація мусила відмовитися від участі в бою. За відомостями української сторони, втрати ворога в цьому бою становили близько 60 осіб лише вбитими, причому підрозділ УНС, який німці хотіли знищити, вцілів⁶. Більшого успіху пілоти люфтваффе досягнули 12 березня 1944 р. під час бою німецького підрозділу проти УПА в с. Старій Ягільниці (Чортківського р-ну Тернопільської обл.). Упродовж півгодинного бою партизани вбили п’ятьох німців і одного поранили, українці втратили 8 осіб, причому всі вони загинули, як занотовано у звіті про бій, „від кулеметного вогню з німецького літака”⁷.

Про використання німцями навесні 1944 р. на Грубешівщині (тепер – Люблінське воєводство, Польща) у боротьбі проти українських партизанів літаків-біпланів, імовірно – легких бомбардувальників „Геншель-123 А” (*Henschel Hs 123A*), яких вояки УПА називали „драбинами”, згадував стрілець Іван Новосад „Стецько”. У час „між римо-католицьким Великоднем і Зеленими святами”, тобто 9 квітня й 28 травня 1944 р., у с. Варешині

Легкий бомбардувальник „Геншель-123 А”, що його в 1943–1944 рр. люфтваффе використовувало проти українських партизанів

в околиці Грубешова українські партизани знищили 11 німецьких солдатів велосипедної стежі. Після цього німці, за спогадами І.Новосада, „пустили дві „драбини” слідкувати за нами, а під Варешин підтягнули більшу силу. Минуло трохи часу: з'явилися знову „драбини”, а за ними вже й танки, тож ми відступили, взявши напрям на с. Вільку, де простояли кілька днів. Потім далі на с. Діброву, під Старе Село⁸. У п'ятницю на Зелені свята (26 червня 1944 р.) німецькі літаки (ймовірно „Геншель-123А”) були використані одразу проти двох підрозділів – польського й українського. Обставини цього епізоду такі. Уранці дві чоти („Касяніна” й „Мальчівського”) із сотні Маріяна Лукасевича „Ягоди” несподівано були атаковані польським підрозділом Армії Крайової (АК) під командуванням Віктора Томашовського. Поляки оточили українських партизанів у лісовому селі Діброва. У ході бою в тил польському підрозділові вдарив загін „Дуба”, і поляки відступили з лісу. Коли вони вийшли на відкрите місце, їх обстріляв із бортової зброї німецький літак („драбина”). Згодом цей самий літак атакував і українських партизанів, які йшли слідами поляків. Відтак бій було припинено. Згодом німецькі літаки обстріляли частину підрозділу „Ягоди” в районі шосе Грубешів – Томашів⁹.

Під час бою в районі с. Тудорковичі (тепер – Сокальського р-ну Львівської обл.) українським партизанам сотні „Ягоди” вдалося пошкодити німецький літак. „Стецько”

згадував: „Я хотів його трохи відлякати, пустив кілька серій з кулемета. Видно, вдалося мені попастися, бо літак перехилився на крило й відлетів кривим летом. Котрийсь з нас, що учився колись в Києві, навіть писав про це вірша”¹⁰.

10 липня 1944 р. німецькі літаки коригували вогонь артилерії під час наступу на позиції старшинської школи УПА в Долинському повіті (околиці хребта Матагів), поблизу кордону з Угорщиною¹¹.

Активно застосовувало військову авіацію проти Української повстанської армії і командування Червоної армії. Наприкінці березня й у квітні 1944 р. радянська авіація брала участь у боях із загонами УПА на північній Волині (у районі лісів над р. Горинь). 15 квітня за підтримки літаків і танків у районі містечка Людвиполя (тепер – смт. Соснове Березнівського р-ну Рівненської обл.) в Пустомитських лісах радянські війська атакували підрозділи „Енея” й „Дубового”, проте зазнали поразки, втративши 1 станковий і 4 ручні кулемети, 1 міномет, а також 22 бійців, які потрапили в полон. 23–24 квітня радянське командування застосувало військову авіацію проти підрозділів УПА в ході бою під с. Гурби (тепер це урочище Здолбунівського р-ну Рівненської обл.).

27 липня 1944 р. у районі с. Жданна (тепер – с. Жданівка Дрогобицького р-ну Львівської обл.) під час бою загону УПА із німецькою колоною радянська авіація несподівано атакувала німців. Ударі літаків повто-

рювалися кількома хвилями протягом трьох годин. Зазнавши удару з повітря і з землі, німецький підрозділ був розбитий. Несподівану допомогу радянські пілоти подали українським воякам випадково, гадаючи, що німців атакує комуністичний партизанський загін під командуванням М. Шукаєва. Принаїдно зауважимо, що основну частину цього загону українські повстанці розсіяли за кілька днів перед цим у районі сіл Риків, Завадка і Росохач (Турківського й Сколівського р-нів Львівської обл.), а решту червоних партизанів оточили й знищили в трикутнику між селами Смільна – Заколоть – Сторонна¹².

За спогадами вояків УПА, восени 1944 р. радянські літаки скидали летючки із закликами до них здаватися. 1 листопада того року у с. Сухі Ліщини радянська авіація збомбардувала сотні „Прута”, „Хмари” й „Бойка”, що були під загальним командуванням Василя Андрусяка „Різуна”. Ці підрозділи встигли швидко розосередитися, тому жодних втрат не зазнали. 12 грудня сотня „Прута” зробила засідку в околиці с. Виноград (Коломийського р-ну Станіславської обл.) на підрозділ НКВС, який проводив арешти в селах Виноград, Велесниця і Гаврилівка й транспортував затриманих до Надвірної. Унаслідок раптової атаки підрозділ був розбитий, від остаточного знищення його врятувало лише несподіване втручання радянської авіації. Про цей бій один з його учасників – „Співак” згадував так: „Із Станіслава прилетіла

ескадрилья більшовицьких літаків й ми були змушені відступити до лісу. Не вдалося забрати жодної трофеїної зброї, бо під тиском авіації, яка нас цілий час бомбила, ми мусили відійти з місця бою”¹³.

Починаючи з 10 січня 1945 р., радянські літаки впродовж двох тижнів бомбили Чорний Ліс. Результативним було лише перше бомбардування, під час якого одного вояка УПА було вбито й одного поранено. У наступні дні спеціально визначений рій розходився лісом і запалював вогнища, які мали імітувати фальшиві місця постою українських підрозділів¹⁴. 19 січня два курені УПА – „Прута” й „Благого” під загальним керівництвом „Різуна” були атаковані значними радянськими силами в с. Глибоке (тепер – Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Атаку підтримували 8 радянських літаків. Згідно з радянськими свідченнями, один літак вони втратили, а партизанські підрозділи відступили до с. Грабівка (тепер – Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). 21 січня курінь „Месник” (командир „Благий”) розбив три роти військ НКВС, незважаючи на те, що в бою ворога підтримали літаки. У квітні військове летунство було масово застосоване проти підрозділів „Чорний Ліс” і „Говерля”. Радянська військова авіація використовувалася під час масової акції військ НКВС у Городоцькому і Яворівському районах 7–14 червня. Підрозділи „Холодноярці” й „Переяславі”, не прийнявши бою, відступили. Пізньої осені 1945 р.

радянські літаки були використані проти сотні „Довбуша” в с. Луг. Унаслідок бою сотня зазнала великих втрат, „Довбуш” вивів уцілілих вояків у Карпати. 25 травня 1946 р. у перебігу бою поблизу с. Пнікут, у якому два рої УПА під спільною командою ройового „Криги” потрапили в засідку облавників, над бойовищем з'явився радянський літак. Згідно з партизанським звітом, пілот обстріляв як підрозділи УПА, так і власні війська. Скориставшись замішанням, повстанці відступили без втрат¹⁵.

Про активне використання військової авіації проти українського партизанського руху на Західній Україні згадували у своїх інтерв'ю для західноєвропейської преси російські радянські пілоти Аркадій Рудовський і Петро Пирогов, які відповідно в 1952 і 1949 рр. утекли на Захід. П. Пирогов особисто брав участь у бойових діях проти УПА під час своєї служби 1947–1949 рр. у Коломиї та Стрию¹⁶. Останні випадки застосування радянської військової авіації проти УПА припадають на 1951–1952 рр. Зокрема в цей час вогнем із літака на полі біля с. Туринка (Жовківського р-ну Львівської обл.) був убитий районний провідник Великомостівського району Львівської області „Марко”¹⁷.

Подеколи українським повстанцям удавалося збивати літаки, що атакували їх. Так, між 12 і 19 вересня 1944 р. у районі Чорний Ліс – Болохівські ліси – Перегінські ліси було збито радянського лі-

така, а його пілота лейтенанта Олександра Придачина взято в полон¹⁸. Ще одного літака знищено під час рейду сотні „Гамалії”, метою якого було звільнити 80 осіб, яких НКВС тримало в костелі с. Войнилові (тепер – Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). Тоді протягом 21–28 жовтня 1944 р. ліквідовано військовий комісаріат у Войнилові, відділок НКВС, звільнено ув'язнених і збито радянського літака¹⁹. Два літаки зуміли знищити вояки підвідділу „Бойки”: першого з них – 14 жовтня 1945 р. у с. Хітар (тепер – Сколівського р-ну Львівської обл.), другого – 12 травня 1946 р. біля с. Верещецьке на Закарпатті (тепер – с. Нижні або Верхні Ворота Воловецького р-ну Закарпатської обл.)²⁰. У зведенні тактичного відтинка УПА „Чорний Ліс” військової округи „Говерля” (четири бойові курені) за період від 1 січня до 30 червня 1945 р. серед інших втрат ворога згадується про один пошкоджений повстанцями радянський літак²¹. Звіт військової округи „Буг” за третій квартал 1945 р. містить інформацію про знищення на землі радянського літака. Це сталося 28 квітня 1945 р. під час бою підрозділу „Жубри-1” у с. Раківці (Пустомитівського р-ну Львівської обл.). На місці бою опинився радянський літак, який намагався злетіти під вогнем українських вояків. Як зазначалося у звіті, „запримітивши, що ворог веде густий вогонь з літака, який там приземлився, а зараз готовився до відлету, дано наказ – збірний вогонь

по літакові. Від цільних стрілів літак загорівся, а полум'я освітило позиції п[ід]в[ід]д[ілу]. Його залога втекла... Вбито 3 із залоги літака та знищено літак”²².

За радянськими даними, вояки УПА збили під час лету над Західною Україною транспортний літак ПС-9 (АНТ-9) із 8-го окремого транспортного авіаполку (ОТРАП), який, імовірно, вилетів з аеродрому у Стрию²³. Цікаво, що це була остання з машин цього типу, експлуатованих у радянській військовій авіації. Принаймні один транспортний літак „Юнкерс-52/Зм” (*Junkers Ju 52/3m*) втратили від наземного вогню українських партизанів і німецькі авіатори. На початку травня 1944 р. у розташуванні 16-ї піхотної угорської дивізії VII угорського корпусу опинилися німецькі пілоти „Ю-52”, які твердили, що їхній літак був пошкоджений зенітним вогнем із землі поблизу с. Сенечів (тепер – Долинського р-ну Івано-Франківської обл.)²⁴.

Ще однією країною, що застосовувала військову авіацію проти УПА, була Польща. У січні 1946 р. польські літаки По-2, приділені до 6-ї, 8-ї, 9-ї і 18-ї піхотних дивізії Війська Польського, виконували пропагандистські лети, розкидаючи листівки над горами в районі на схід від Нового Сонча (тепер – Малопольського воєводства, Польща). У березні того ж року польській операційній групі „Жешув” під командуванням генерала бригади Вацлава Дащкевича було приділено авіаційну ескадру у складі 6 літаків По-2 2-го окремого змішаного авіа-

ційного полку з Варшави. Командував ескадрою поручник-пілот Юзеф Дембовський, який ще перед Другою світовою війною займався планерним спортом і мав досвід пілотування над гірською місцевістю. Три літаки По-2 цієї ескадри стаціонували на летовищі в Сяноку, а ще три – в Перемишлі (тепер – Підкарпатського воєводства, Польща). Район дій польським пілотам було визначено в межах Сяноцького, Ліського, Перемиського, Коросненського, Ясельського, Горлицького, Ярославського, Любачовського й Томашівського повітів Польщі. У період 10 – 20 березня польські пілоти виконали 197 бойових летів, головно розвідувального характеру²⁵.

Бойова діяльність польських авіаторів особливо активізувалася у квітні – травні 1946 р. 12–14 квітня польські літаки підтримували частини 8-ї піхотної дивізії Війська Польського, що намагалися оточити підрозділ „Хоменка”, 18–21 квітня пілоти з ескадри Ю. Дембовського стежили з повітря за пересуванням загонів УПА під командуванням „Яра” й „Захарка”²⁶. 29 травня в боях проти сотень УПА „Ластівки” й „Крилача”, які провадили в районі сіл Лішна – Вуйське, а також Мриглоду і Юрівець сили 34-го й 36-го піхотних полків Війська Польського, було використано три літаки По-2²⁷. Вони вилетіли із Сянока з метою розвідки й атак з повітря проти українських партизанів (обстріл з турельних кулеметів і скидання ручних гранат). Коли в ході бою набой й гранати в пілотів закінчувалися,

вони сідали в розташуванні польських сил і, поповнивши боезапас, далі виконували завдання²⁸. Того дня українським партизанам удалося збити перший польський літак. Під час прориву підрозділу УПА поблизу Тісної По-2 (екіпаж – поручник-пілот Юзеф Дембовський і механік ст. сержант Станіслав Олеарчик) знизився, щоб скинути доставлене донесення від командира 8-ї піхотної дивізії Війська Польського. У районі Високого Берла автоматичним вогнем із землі (ймовірно, з кулемета системи Дегтярьова ДП-27) літак був пошкоджений, проте пілот зумів посадити машину на підмоклій лузі біля с. Смерека. Солдати 34-го піхотного полку врятували екіпаж, який не зазнав серйозних поранень. Сам літак поляки спалили, побоюючись,

що він потрапить у руки українських партизанів²⁹. Другий польський літак вояки УПА збили 18 липня 1946 р. в районі Царинської Полонини. Екіпаж і цього разу вцілів³⁰.

Кілька машин поляки втратили внаслідок аварій. Восени 1946 р. розбився По-2, сідаючи на аеродромі Сянока, а навесні і влітку наступного року – ще два такі літаки. Ці аварії обійшлися без людських жертв. Зважаючи на втрати, польські авіаційні сили, що діяли проти УПА, були поповнені трьома новими літаками По-2³¹.

Єдиний з-поміж польських авіаторів під час боїв проти УПА загинув поручник-навігатор Ян Дзеньковський. 19 червня 1947 р. він виконував разом з хорунжим-пілотом Броніславом Свйонковським роз-

Літак По-2 радянського виробництва. Дві з дев'яти таких машин, використовуваних Військом Польським проти УПА в 1946–1947 pp., українські партізани зуміли збити

Радянський штурмовик Ил-2МЗ. До УПА потрапило принаймні три такі машини

відчий лет у районі гори Хрищатої між селами Балігруд і Команьча. Літак обстріляла сотня Володимира Щигельського „Бурлаки”. Побачивши, що стрілець смертельно поранений, пілот скерував машину на свій аеродром. Стеження за викритим підрозділом УПА продовжила інша машина³².

У ході акції „Вісла” польське командування спробувало застосувати проти українських партизанів, крім літаків По-2, три Ил-2МЗ із 6-го полку штурмової авіації. Ланкою штурмовиків, виділених для боротьби з УПА, командував підпоручник-пілот Владислав Чубковський. Було обрано таку тактику дій: По-2 ідентифікував плановану ціль удару й залишався в повітрі в її районі; коли надлітали штурмовики, пострілами сигнальних ракет спостерігач з По-2 вказував ціль, на яку Ил-2МЗ скидали бомби. Однак результативність таких ударів була мінімальною, бо через складний рельєф гірської міс-

цевості й порівняно велику швидкість пілоти штурмовиків не встигали прицілитися³³.

Ще одним літаком, який польські військовики використовували під час акції „Вісла”, була двомоторна транспортна машина Ли-2 – радянський ліцензійний варіант американського „Дуглас DC-3“ (*Duglas DC-3*). Літак перевозив спорядження й амуніцію, а також вивозив до шпиталів у Варшаві й Krakowі поранених у боях з українськими партизанами³⁴.

Обмежено застосовувала військову авіацію проти УПА Чехословаччина. Створені напередодні акції „Вісла“ в Чехословаччині операційній групі „Тепліце“ було приділено три авіаційні ескадрильї – „Облак“, „Липа“ і „Кобра“, у яких налічувалося загалом 17 машин. Серед цих літаків був принаймні один „Мраз“ К-65 „Чап“ (Mraz K-65 Cap), як називався в чехословацьких повітряних силах німецький „Фізелер“ Fi-156 „Шторх“.

28 червня 1947 р. у Кошицях відбулася зустріч мішаної польсько-чехословацької військової комісії, на якій було узгоджено принципи спільної боротьби проти Української повстанської армії. Польську сторону очолював генерал Стефан Москор, чехословацьку – генерал-майор Еміль Перко³⁵. У справі авіаційної протидії УПА було вирішено, що польська авіація з розвідувальною метою може заливати на 30 км у глиб території Чехословаччини, але з умовою, що отримана таким чином інформація про пересування підрозділів УПА одразу ж буде по радіо передана чехословацькій стороні. Для цього в Сяноку й Кросценку розгорнули чехословацькі радіостанції, а в Гуменному й Радлічу – польські. Завдавати бомбових ударів і вести обстріли з бортової зброї польські й чехословацькі літаки могли лише по загонах українських партизанів, що перебували відповідно на польському або чехословацькому терені.

Чехословацьке військове летунство стежило за підрозділами УПА, але не атачувало їх. Так, під час рейду підрозділу В. Щигельського „Бурлаки” територією Чехословаччини літаки групи „Тепліце” з'явилися над українськими партизанами 14, 16, 25 липня й 17 серпня 1947 р. Лише першого дня в їхнє розташування було скинуто листівки із „Закликами до всіх членів УПА на території Чехословаччини”. Як свідчив один з учасників рейду через терени Словаччини, чехословацькі пілоти виявляли високу

майстерність пілотування, не раз знижуючись на лісових просіках і галевинах нижче дерев: „Над нами дуже низько, як настирливі мухи, круজляють два літаки. Літають не то що понад, а де й поміж високими деревами”³⁶. Виконуючи наказ не провокувати супротивника, вояки УПА не обстрілювали чехословацьких літаків навіть тоді, коли для цього випадала дуже сприятлива нагода.

В історії Української повстанської армії авіаційна тема не обмежувалася лише епізодами протидії українських партизанів ворожій авіації. Упродовж усього часу боротьби УПА використовувала зброю, демонтовану зі збитих літаків, а також з машин, що зробили вимушенну посадку. Наприклад, 16 травня 1944 р. окружний провідник ОУН Сокальщини Яків Притулка „Бурий” повідомляв своїх зверхників, що 2 травня 1944 р. біля присілка Марущанка на Сокальщині „з невідомої причини” упав на землю радянський літак. Туди вирушила група місцевої служби безпеки. Українські партизани виявили, що один із пілотів загинув, а другий, коли намагався чинити опір, був убитий. З літака зняли все бортове озброєння³⁷. 11 червня того ж року біля містечка Холоїв (тепер – с. Вузлове Радехівського р-ну Львівської обл.) розбився німецький літак. Один з його пілотів спробував вистрибнути з парашутом, однак той не встиг розкритися. Місцеві жителі забрали кулемет бортового

стрільця. У зв'язку з цією історією німці заарештували близько 20 мешканців Холоєва, але кулемета повернути не змогли³⁸. 16 липня 1944 р. у Радехівському районі між селами Немилів і Хмільне вимушенну посадку через пошкодження двигуна зробив радянський літак (імовірно, штурмовик Іл-2МЗ). Пілот був поранений і другий льотчик дистрелив його. Тим часом літак оточили місцеві жителі й намагалися роззброїти вцілілого льотчика, однак той, погрожуючи пістолетом, нікого до себе не підпускав. Як далі свідчить документ, „у цей час надійшов один із боївки й застрелив пілота із МП (німецький пістолет-кулемет МП-40. – А.К.), оскільки той відмовився здаватися”. З літака партизани забрали радіостанцію, дві гармати й кулемет³⁹.

4 квітня 1944 р. загін із близько 40 українських повстанців здійснив акцію в с. Киликіїв Березівського району Кам'янець-Подільської області. Там був аварійний літак Іл-2МЗ, який охороняли двоє червоноармійців. Крім цього, в селі перебували пілот, лейтенант Червоної армії, і військовий шофер. Роззбройвши без жодного пострілу всіх військовиків і чотирьох озброєних сільських активістів, партизани УПА зняли з літака два великокаліберні кулемети, відтак розбили всі прилади. Усіх роззброєних відпустили зі словами: „Енкаведисти кажуть, що ми вбиваємо людей... Ми вбиваємо саме енкаведистів, а ви йдіть

спати. Прийде час – самі до нас прийдете”⁴⁰.

Зрідка траплялося, що українським партизанам діставалися неушкоджені літаки. Один із таких випадків стався наприкінці квітня або на початку травня 1944 р. у районі с. Болохів (тепер – Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). Як зазначалося в партизанському звіті, „в наші руки попав тут німецький літак, що, вертаючись з фронту, був приневолений осісти з причин недостачі бензину”⁴¹. Німецьких пілотів партизани взяли в полон і пробували схилити до співпраці. Представники УПА спочатку вимагали від них збомбардувати й обстріляти Болохів, а коли ті відмовилися, запропонували виконати бодай демонстраційний лет. Є відомості й про інший подібний випадок. На початку серпня 1944 р. загонові УПА вдалося захопити радянський авіапідрозділ, який саме перебазовувався із с. Вербки (тепер – Ковельського р-ну Волинської обл.), зокрема чотири справні літаки⁴². Подальша доля цих машин невідома. Однак маємо вірогідні дані про те, що того року принаймні один літак перебував у руках українських партизанів на Волині. Факт наявності в УПА військового літака По-2 з покликанням на документи російського архіву підтверджив український дослідник О. Вовк⁴³.

Збереглася унікальна світлина трофеїного німецького літака „Гота-145” (*Gotha Go 145*), що належав українським повстанцям. Це фото з архіву радянської спецслужби

**Захоплений вояками УПА
німецький літак „Гота-145”.
Відстиковані консолі крил
свідчать про те, що його
якийсь час переховували**

оприлюднив Михайло Мельник⁴⁴. Як бачимо на світлині, літак був пристосований для зберігання в певному сховищі – у нього відстиковані консолі крил. Звертають на себе увагу також позначки на фюзеляжі біля першої кабіни, їх, найімовірніше, використовували як бомбовий приціл. Глушник двигуна – модифікований, значно довший, ніж у базових моделей. Такі особливості машини дають підстави для припущення, що в люфтваффе її було переобладнано під легкий, можливо – нічний бомбардувальник. Роман Біганський із Болтона (Ланкашир, Великобританія), який хибно ідентифікував цей літак як навчальний „Арадо-66” (*Arado Ar 66*), у коментарі до фотографії твердив, що українські підпільнники використовували його для зв’язкових летів⁴⁵.

За деякими даними, на початку 1944 р. до УПА на Прикарпатті потрапив німецький винищувач „Мессершміт-109” (імовірно, версії „G”). На цій машині, зафарбувавши німецькі розпізнавальні знаки й намалювавши тризуби, колишній німецький військовий пілот на

псевдо „Летун” зробив один агітаційний політ із Калуша в район Долини, під час якого розкидав повстанські листівки. За одними відомостями, після цього винищувач розібрали й більше не використовували, за іншими – покинуту в полі машину забрали німці⁴⁶.

Повноцінне застосування трофейної авіаційної техніки в УПА було ускладнене нестачею вищколініх кадрів пілотів і наземного авіаційного персоналу. Маємо звістки лише про трьох колишніх пілотів, що служили в УПА. Це були Дмитро-Ярослав Вітовський „Зміюка” (син Дмитра Вітовського, молодший лейтенант Червоної армії, служив в авіації у 1940–1941 рр.), згаданий уже командир підрозділу УПА „Летун” і невідомий на ім’я член військової сітки ОУН, колишній лейтенант Червоної армії, якого назвав у своєму звіті в 1943 р. військовий референт Львова Віктор Харків „Хмара”⁴⁷.

Діставали застосування в практиці УПА й трофейні авіаційні мапи. Так, у серпні 1947 р. група з дев’яти стрільців під командуванням сотника Володимира Чав’яка „Чорноти”

Винищувач „Мессершміт-109” з українськими розпізнавальними знаками, який на початку 1944 р. був використаний для розкидання листівок поблизу м. Долина

вирушила з околиць Коломиї в похід до американської окупаційної зони Німеччини. Вони мали на меті налагодити контакти з проводом Закордонних частин ОУН. У поході група користувалася німецькими авіаційними картами⁴⁸.

Восени 1944 р. німці почали посилено вербувати українців для розвідчої роботи в запіллі Червоної армії. На завдання Василя Чижевського „Демида” й Миколи Лебедя „Ярополка” певна кількість українських націоналістів зголосилася до таких завдань. Українське підпілля мало намір, отримавши від Третього райху зброю й можливості спеціального військового вишколу, використати це у власних інтересах. Кілька сформованих з українців розвідчо-диверсійних груп скинули в Західній Україні. Одна з них висадилася на Самбірщині, друга – на Сокальщині. Обидві групи приєдналися до УПА, де зразу потрапили під слідство служби безпеки, і в обох випадках їхніх членів мало не розстріляли за співпрацю з німцями. Після того як слідство виявило, що реальної співпраці з нацистами не

було й ніхто німцям розвідувальної інформації не давав, парашутистам повернули зброю. Із висадженої на Сокальщині групи кілька осіб загинули 13 грудня 1944 р. у с. Розжалів Радехівського району Львівської області, коли радянська облава спалила майже все поселення⁴⁹.

Переходили на бік УПА й парашутисти, яких закидало в німецький тил радянське командування. Завдяки українцеві з Одеси (псевдо „Чорноморець”), котрий як радист-парашутист був закинутий до загону С. Ковпака, але вирішив приєднатися до УПА, українські партизани змогли отримати радянські вантажі зброї. Висилаючи радіограми в штаб комуністичного партизанського руху, „Чорноморець” тричі викликав радянські транспортні літаки, які скидали зброю, ліки й одяг, що дісталися в такий спосіб українським повстанцям⁵⁰.

У повоєнний період з'явилися спекуляції стосовно того, ніби наприкінці 1944 р. УПА організовано діставала військово-технічну допомогу від німців. Зокрема буцімто німці скидали на пар-

шутах військові вантажі українським партизанам неподалік Львова (Поморяни, Бібрка). Радянська влада умисно поширювала таку неправдиву інформацію. Серед іншого стверджувалося, що в околицях с. Мала Вишенька (тепер – Івано-Франківської обл.) містився таємний аеродром, на який у кінці 1944 р. начебто регулярно прилітали військово-транспортні літаки люфтваффе. На жаль, ці неперевірені твердження з'являються і в сучасних публікаціях з історії УПА⁵¹ й навіть увійшли до звіту робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, де заявлено, що „були налагоджені повітряні мости, якими літаки люфтваффе перекидали українським повстанцям військове спорядження і зброю”⁵².

На сьогодні відомо лише про один випадок, коли транспортний літак країни-союзниці Третього райху був використаний в інтересах українського партизанського руху. У листопаді 1943 р. із львівського летовища Скнилів на військово-транспортному літаку „Юнкерс-52” угорських ВПС до Будапешта вилетіли представники українського національного руху В. Мудрий, І. Гриньох, М. Луцький, Я. Врецьона. В угорській столиці вони зустрілися з начальником Генерального штабу Угорщини генералом Ференцом Сомбатеї, з яким обговорили умови укладення угоди про перемир'я між підрозділами УПА й угорськими частинами, розташованими на західно-

українських землях. Коли перемовини закінчилися, тим самим літаком українські представники повернулися до Львова⁵³.

Епілогом авіаційної теми в історії Української повстанської армії стало використання англійських і американських літаків для скидання груп українських парашутистів, які мали завдання встановити зв'язок з українським підпіллям і віzlіми на той час підрозділами УПА. Українські парашутисти здобули десантну підготовку на аеродромі в Абінгдоні (Оксфордшир, Великобританія). Літаки вилітали з військової бази на Кіпрі, у повітряний простір СРСР входили зі сторони Румунії. Вночі проти 15 травня 1951 р. три британські літаки десантували три групи парашутистів. Одну з них було скинуто поблизу с. Бишкі (Козівського р-ну Тернопільської обл.), другу – неподалік Коломиї, третю – в Синявські ліси на Закарпатті (територія Польщі). З першою десантною групою в Україну був скерований особливий представник провідника С. Бандери Мирон Матвійко („Усміх” – „Вуді”) з радистами й охороною. У другій групі, яку очолював Іван Смарж „Пімста”, також був уповноважений представник С. Бандери Василь Григоришин („Нечуй” – „Нечуєнко”). Іншими членами другої групи були Іван Борущак („Береза”), Володимир Федорняк („Роман” – „Беркут” – „Каня”) й Осип Марчак („Орест” – „Острий”). Оскільки про операцію знав глибоко законспірова-

ний радянський агент Кім Філбі, радянським спецслужбам стали відомі маршрути літаків і плановані місця десантування. Перші дві групи, скинуті на території Західної України, шукали 11 тисяч осіб із залученням 14 літаків По-2, і їх захопили співробітники МДБ⁵⁴. Група під командою Мирослава Борсуга („Сокола”), десантована на територію Польщі, 21 травня 1951 р. в Синявських лісах у районі Старого Села (тепер – Підкарпатське воєводство) потрапила в засідку польських спецслужб⁵⁵. З чотирьох парашутистів троє загинули в бою, а „Сокіл” прорвався крізь оточення.

20 травня 1951 р. в Україні висадилася група Василя Охримовича

„Грузина”. Цього разу було використано американський літак, тож парашутисти уникли арешту. В. Охримович зумів зустрітися з Головним командиром УПА Василем Куком „Лемешем” і передати йому послання від Закордонного представництва УГВР. Радянські спецслужби змогли затримати В. Охримовича лише 6 жовтня 1952 р.⁵⁶

На закінчення висловлюємо сподівання, що наша стаття, написана з використанням опублікованих джерел, окреслити тему й водночас заохотить дослідників до глибшого опрацювання її на основі студій російських, німецьких, польських та інших архівів.

ПРИМІТКИ

Автор висловлює вдячність дослідникові Володимиру Морозу, який надав важливі матеріали й допоміг своїми порадами при написанні цієї статті.

- 1 Мірчук П. Українська повстанська армія: 1942–1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991. [Передрук вид. 1953 р.]. – С. 225.
- 2 Літопис Української повстанської армії (далі – Літопис...). – Київ; Торонто, 1999. – Нова серія. – Т. 2. – С. 14.
- 3 Літаки „Фізeler” Фі-156 мали кулемет MG 15, встановлений у лінзовій установі для захисту задньої півсфери. Обстрілювати цілі на землі з неї було неможливо. Втім існував спеціальний протипартизанський варіант „Фізeler” Фі-156Ф, який випускався серійно. У таких машинах додаткові кулемети встановлювали в бічних вікнах кабіни. Крім цього, такий варіант машини ніс 48 двокілограмових противіхотних бомб SD-2. Зважаючи на контекст опису боїв 19–20 серпня 1943 р. під
- 4 Літопис... – Торонто; Львів, 1992. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 466.
- 5 Там само. – Торонто; Львів, 1992. – Т. 19. – Кн. 2. – С. 23.
- 6 Там само.
- 7 Інформацію надав В.Мороз.
- 8 Закерзоння: Спогади вояків Української повстанської армії / Зібрав Б.Гук. – Варшава, 1994. – Т. 1. – С. 203.
- 9 Там само. – С. 203, 204, 206.
- 10 Там само. – С. 215.
- 11 Літопис... – Т. 19. – Кн. 2. – С. 57.
- 12 Мірчук П. Зазнач. праця. – С. 79.
- 13 Літопис... – Т. 19. – Кн. 2. – С. 83.
- 14 Там само. – С. 132.
- 15 Там само. – Торонто; Львів, 2001. – Т. 31. – С. 258, 259.
- 16 Л.Шанковський твердив, що спогади П.Пирогова видано на Заході англійською мовою, однак віднайти примірника цієї книжки поки що не вдалося.

- 17 Місце загибелі „Марка” виявили в 1990-х рр. місцеві краєзнавці.
- 18 [Шанковський Л.] Історія УПА. – Львів, 1992. – С.97.
- 19 Літопис... – Т. 19. – Кн. 2. – С. 66.
- 20 Шанковський Л. Зазнач. праця. – С. 133, 140.
- 21 Там само. – С. 113, 114.
- 22 Судячи з кількості членів екіпажу, ймовірно йшлося про багатомоторний військово-транспортний літак або бомбардувальник.
- 23 Ригмант В.Г., Котельников В.Р. Первый лайнер Туполева // Авиация и время. – 1996. – № 1. – С 7.
- 24 Інформацію надав Г.Гогун.
- 25 Motyka G. Tak było w Bieszczadach. – Warszawa, 1999. – S. 363.
- 26 Таке псевдо фігурує в польських звітах про бойові дії. Однак на Закерзонні командира сотні чи сотні „Захарка” не було. Очевидно, польська розвідка припустилася помилки або була зумисно дезінформована.
- 27 Olejko A. Z lotów nad Bieszczadami // Lotnictwo Wojskowe. – Warszawa, 2002. – № 6. – S. 53.
- 28 Finał wojny we wspomnieniach lotników. – Warszawa, 1973. – S. 232–234.
- 29 Olejko A. Działania lotnicze w pasie karpackim w latach 1914–1947. – Rzeszów, 2005. – S. 449, 450.
- 30 Motyka G. Op. cit. – S. 377.
- 31 Літаки були перебазовані з варшавського Мокотовського летовища.
- 32 Gagajek C. Nad Bieszczadami // Wojskowy Przegląd Zootniczy. – 1969. – № 8. – S. 82.
- 33 Krzemieński C. Lotnictwo polskie w pierwszych latach powojennych. – Warszawa, 1981. – S. 124 – 126.
- 34 Olejko A. Działania lotnicze... – S. 458. Iz зони бойових дій літак вивіз 46 поранених і хворих військовиків.
- 35 В'яtronovych B. Комуністичний альянс проти УПА // Український визвольний рух. – Львів, 2005. – 36. 5. – С. 164.
- 36 Літопис... – Торонто, 1986. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 104.
- 37 Інформацію надав В.Мороз.
- 38 Розбитий літак, імовірно, був пікувальним бомбардувальником „Юнкерс-87” (Junkers Ju 87).
- 39 Інформацію надав В.Мороз.
- 40 Див. текст документа: [http://www.slavuta.km.ua/index.php3?context=info&lang=U&id_s=5&m\[5\]=1](http://www.slavuta.km.ua/index.php3?context=info&lang=U&id_s=5&m[5]=1).
- 41 Літопис... – Т. 19. – Кн. 2. – С. 36.
- 42 Інформацію надав В.Мороз.
- 43 Вовк О. Вступ // Літопис... – Т. 8. – Кн. 1. – С. 23.
- 44 Фото приватно придбане на початку 1990-х рр. у колишнього працівника архіву КДБ, що не зміг чи не захотів надати інформацію про обставини, за яких зроблено знімок.
- 45 Світлина літака з коментарем Р. Біганського була поширенна в мережі Інтернет.
- 46 Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 440, 441. Копію документа надав Р. Забіль.
- 47 Інформацію надав В.Мороз.
- 48 Літопис... – Т. 19. – Кн. 2. – С. 157.
- 49 Інформацію надав В.Мороз.
- 50 Про „Чорноморця” див.: Павлів В. Українці Наддніпрянщини в лавах УПА // www.geocities.com/upahistory/archives/pawliw.html.
- 51 Киричук Ю. Нариси з історії національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – С. 129, 130.
- 52 Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії із вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. – С. 29.
- 53 Гриньох I. Сорок років тому в Будапешті (ІІ) // Сучасність. – 1985. – № 7–8. – С. 192.
- 54 Philby K. Moja cicha wojna. – Warszawa, 1994. – S. 170, 171.
- 55 Ріпецький М. Леонід Лапінський („Зенон”): Агент УБ і НКВД // Літопис... – Торонто; Львів, 2003. – Т. 39. – С. 917, 918.
- 56 Шаповал Ю. Війна після війни // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 81.

Володимир КОВАЛЬЧУК

ПІДРОБКА ДОКУМЕНТІВ ЯК ЗАСІБ КОМПРОМЕТАЦІЇ ВОРОГА У ПРАКТИЦІ НКВС-МДБ

Останнім часом дослідники де-далі більше цікавляться історією ОУН(б) і УПА. У своїх працях вони широко послуговуються інформаційним потенціалом документів, пов'язаних з цими формациями. Однак автентичність того чи іншого використованого джерела до уваги здебільшого не береться. Українських дослідників, що займаються текстовим аналізом документів ОУН і УПА, вкрай мало. Хіба що в дослідженнях В. Косика й Я. Калакури розглядаються різні варіанти документа, зміст його порівнюється з даними інших джерел, а вся нова інформація прискіпливо аналізується¹.

У радянський час, коли доступ до документів ОУН(б) і УПА був обмежений, припущення про неавтентичність деяких з них могло здаватися фантастичним. На незнані більшості людей спекулювали радянські публіцисти. Наприклад, Ю. Омельчук і Я. Шкрябач у сюжети своїх публікацій² „вплели“ кілька невеликих документів: – 1) лист (?), написаний „Енеем"³ до невідомого „провідника і головного командира“, у якому він називає створення в 1944 р. на Волині Народно-визвольної революційної організації⁴ справою рук радянських агентів – члена Центрального проводу ОУН „Павленка"⁵ й командира північно-західної групи УПА „Босоти“ (вересень 1944 р.); 2) обіжник-відозву

„Павленка“ до членів ОУН(б) і УПА із закликом припинити співпрацю з НВРО, яка „затіяна більшовицькою агентурою“ (листопад 1944 р.); 3) лист (?) командира невідомого відділу УПА „Ліщини“ до командира невідомої „червоної частини“ в с. Юлинці з пропозицією обміну повстанця „Чіпки“ на тимчасовий нейтралітет між неназваними упівським і радянським відділами (лютий 1944 р.); 4) лист (?) командира відділу УПА „Січовика“ до радянського партизанського ватажка Я. Шкрябача з пропозицією скласти зброю (без дати). Втім жодних пошукових архівних даних цих документів згадані радянські автори не зазначили, помітна й неадекватність стилістики наведених текстів. Сучасні дослідники таких документів в архівах наразі не виявили. Усе це дає підстави припустити, що вони не автентичні.

Деякі відомості про фальшування радянськими чинниками документів ОУН(б) і УПА почали з'являтися в наукових, мемуарних і публіцистичних працях з 1990-х рр.⁶ Безпосередньо дотична цієї теми стаття І. Сюндюкова⁷. Працівники НКВС, пише він, у роки війни залишали підроблені документи у місцях учинення диверсій, провокуючи німецькі репресії щодо цивільного населення. Так, Микола Кузнецов з радянського партизанського загону „Победители“, виконуючи директиви 4-го управління НКВС, покидав

число 1, 2007

89

„біля вбитих чи поранених гітлерівців відповідні документи”, що вказували на нібито причетність ОУН до скоеного⁸.

Як повідомляє автор дослідження, опублікованого в дев'ятому томі Літопису УПА, навесні 1946 р. після облав НКВС на полях у Буському й Олеському районах Львівської області прості люди знаходили „силу різних листів, записок, адресованих командирам і підпільникам”. З них випливало, що „адресат має вже ніби таємний контакт з НКВД, що він уже виконав низку завдань, що йому дають нові завдання і т.д. Врешті треба було великого сприту підпілля й деякого часу, щоб зорієнтуватися в усьому цьому підступі”⁹. На думку цього самого автора, чекістам удається знешкодити очільника УПА-Північ Дмитра Клячківського за наводом командира групи УПА „Турів” Юрія Стельмащука і вказівкою керівника УШПР Тимофія Строкача. З праці „Ганьба ХХ-го сторіччя” випливає, що „заява” Стельмащука, яка нібито допомогла НКВС виявити Д. Клячківського, – „вигадка від початку до кінця. Більшовицькі окупанти ... самі написали від його імені потрібну їм заяву”¹⁰.

Підпільниця „Марічка”¹¹ (дружина провідника ОУН(б) на ПЗУЗ „Орлана”¹²) згадувала, що в 1950 р. після загибелі генерального команда УПА Романа Шухевича радянські опергрупи, маскуючись під бандерівців, що шукають до нього „зв'язок”, розкидали по полях навколо Львова сфальшовані повстанські листівки¹³.

Як зазначає В. Мармус¹⁴, головний командир УПА „Коваль”¹⁵

сумнівався в автентичності документів, що в 1953 р. надходили від Василя Охримовича¹⁶. Хоча форма (почерк, стиль, стилістика) „записок від Охримовича” була звичайною, повстанського конспіратора занепокоїли деякі слова, написані за нормами радянської орфографії, наприклад, „Айзенхауер” замість „Айзенгауер”¹⁷. Головний командир УПА дійшов висновку, що В.Охрімович, потрапивши до рук радянських спецслужб, їм не допомагав, а писав так свідомо, щоб остерегти, попередити перед провокацією¹⁸.

Ще один приклад навів Г. Санников. Перехопивши листа „Шувара” до провідника однієї з округ ОУН(б) „Ігоря”, МДБ вирішило виготовити грипс від його імені до „Шувара”, у якому подати „свое місце зустрічі й умови”¹⁹. До речі, Г. Санников, якого деякі дослідники пов'язують з російською ФСБ, згадав також і про підпільну лабораторію НКВС у Києві, де в 1950-х рр. підробляли повстанські грипси: „У Києві я вперше побачив, як працюють спеціалісти з підробки почерків, підписів [...] Їх було всього двоє на всю Україну [...] І вся хитрість – столик з матовим склом, підсвітлений яскравою лампою знизу, тонка, цупка, як тютюновий папір, калька, по якій виводили точну копію почерку об'єкта”²⁰.

Сюжети про фальшування документів ОУН(б) і УПА в публікаціях згаданих авторів не стоять на чільному місці. Тож ця тема і далі могла б залишатися в тіні, якби не три радянські партійні документи, що їх ми випадково виявили в Центральному державному архіві громадських об'єднань²¹. Вони прямо підтверджують усі припущення її непрямі свідчення дже-

рел про підробку органами НКВС УРСР документів ОУН(б) і УПА. Це – дві доповідні записи й інформація, надіслані секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову в січні й вересні 1946 р. Усі три документи написані російською мовою. Їх уперше вводимо до наукового обігу, подаючи тут уривки з них (усі особливості орфографії зберігаємо).

Документ 1
Докладная записка „О ходе
выполнения постановления
Политбюро ЦК КП(б)У
от 30 октября 1945 г. по борьбе
с ОУНовским бандитизмом
в Ровенской области”
за период с 25.12.1945 г.
по 5.1.1946 г.

[...] 6. Острогским РО НКВД через агента „МАЛЫЙ” было установлено, что в с. Мощаница проживает на нелегальном положении участник боевки СБ „ГАРЬКАВОГО”, псевдо „БУРЯ”, которому удалось скрыться в момент разгрома боевки и убийства „ГАРЬКАВОГО” (sic!).

Это обстоятельство было использовано Острогским РО НКВД для компроментации „БУРИ” перед бандитами.

18 декабря 1945 г. на имя ТАЛАЩУКА Максима – отца одного из убитых участников боевки „ГАРЬКАВОГО” (sic!) – было написано письмо на украинском языке следующего содержания:

„Дядько Максим, вашего племянника Грицька, я сьогодні довідався, забив із СБ по псевдо „БУРЯ”. Ми його хочемо спіймати, но нам немає часу, Через те, що ми переходимо

далі. Через цього зрадника згинула вся бойка „ГОРЬКАВОГО” (sic!), за що йому буде сурова росплата як я повернусь.

Слава Украины. Героям слава.
 Друг вашого Грицька
 командир УПА.
 18 грудня 1945 року”.

Через секретного осведомителя „БЫСТРОГО” этот грипс был подброшен к дверям квартиры ТАЛАЩУКА.

21 декабря 1945 г. нами было установлено, что в дом, где находился со своей любовницей „Буря”, зашли бандиты и потребовали кушать „БУРЯ”, предупрежденный своей подругой об угрожавшей опасности, скрылся через окно, оставив винтовку, которую бандиты забрали с собой.

Немедленно „БУРЕ”, через родных, нами было передано письмо с предложением явиться с повинной, на что последний дал согласие. При негласной встрече „БУРЯ” нами был завербован и дал обещание убить господарчего СБ „ЧУМАКА”, а затем забрав у него оружие убить 2 бандитов, оставшихся от разгромленной боевки „ГАРЬКАВОГО”.

О результатах будет донесено в следующей докладной записке [...]

Секретарь Ровенского обкома
 КП(б)У /Бегма/.
 Начальник управления НКВД
 УССР Ровенской
 области, генерал-майор /
 В. Трубников/. 5.01.1946 г.
 (ЦДАГО. – Ф. 1. – On. 23. – Спр.
 2962. – Арк. 13–15).

Документ 2

Докладная записка о выполнении постановления Политбюро ЦК КП(б)У от 30.Х.45 г. по борьбе с ОУНовским бандитизмом в Ровенской области за период с 5 по 15 января 1946 года:

[...] 5.30 декабря 1945 г. по данным агента „БЫСТРЫЙ” Рокитненского РО НКВД была проведена чекистско-войсковая операция по изъятию бандитов и уклоняющихся от мобилизации в КА в с. Дерть. В ходе данной операции во дворе кулака Крыловец Павл был обнаружен схрон, из которого изъято два бандита и нелегал Крыловец Ефим Несторович. В этом же схроне должен быть исполнитель приговоров боевки СБ по кличке „ВИХРЬ”, но последнего не оказалось. С целью компроментации перед СБ бандита „ВИХРЬ” и кулака Крыловец была проведена следующая комбинация.

За активного содействие нашей опергруппе и успешную операцию кулак Крыловец Павел в присутствии жены бандита „МУР” был одобрен, одновременно у него в квартире был „потерян” грипс на имя „ВИХРЯ”, в котором оперативный работник, руководящий операцией, за хорошую работу благодаря „ВИХРЯ”, как нашего сотрудника, обещая при первой же встрече поощрить его денежным вознаграждением: в этом же письме „ВИХРЬ” был предупрежден о том, что в работе не рисковать своей жизнью и соблюдать строгую конспирацию при выполнении наших заданий. В результате данной комбинации кулак Крыловец Павел СБ был повешен, а бандит „ВИХРЬ”, узнав о том,

что СБ хочет его также уничтожить, перешел на нелегальное положение. Последнему РО НКВД написано и передано через агента „БЫСТРОГО” письмо с предложением о явке с повинной в наши органы.

С целью компроментации и подведения под уничтожение СБ коменданта местной боевки Рябец Т.И. по кличке „ГОЛУБЬ” Рокитненским РО НКВД был завербован „негласно” явившийся с повинной в наши органы (бывший участник боевки СБ „ЛЕВКО”) агент „ЛЕБЕДЬ”. Учитывая дружеские взаимоотношения „ЛЕБЕДЯ” с „ГОЛУБЕМ”, последнему РО НКВД от имени „ЛЕБЕДЯ” было написано письмо следующего содержания:

„Друг Рябец, сегодня заходил в НКВД, начальник НКВД очень доволен твоей работой. Я от него получил задание – дать точные данные о дислокации боевки „Никиты”. В этих целях прошу тебя улучшить связь между нами, встречи производить на старом месте. Жду положительных результатов.

4.I.46 г.

„Лебедь”.

Данное письмо „ЛЕБЕДЕМ” было передано через свою бабушку, участнику бандгруппы „ЧЕРЕШНИ” – КОНДРАТОК ВАСИЛИЮ – „ЛИПА”, а позднее оно попало в руки районного коменданта СБ „НИКИТЫ”, который лично расстрелял Рябец Т.И., как агента НКВД.

Корецким РО НКВД был скомпроментирован перед СБ станичный с. Копытов – КРАЛЯ АВРАМ и господарчий КИСЛЮК ВАСИЛИЙ – „БАЙДА”.

В этих целях РО НКВД на имя станичного КРАЛЯ был написан грипс, в котором указывалось о том, что СБ последнего подозревает в связях с органами НКВД. В целях недопущения расконспирирования КРАЛЕ было предложено поддерживать связь с НКВД через „нашего сотрудника” КИСЛЯК ВАСИЛИЯ и все сведения передавать только через него.

Агентом „ЛАСТОЧКА” грипс был выброшен в с. Копытов, который как и следовало ожидать попал в руки районного коменданта СБ „ЧЕРНОГО”. В результате данной комбинации боевой СБ „ЧЕРНОГО” были уничтожены: подрайонный господарчий „БАЙДА” и станичный с. Копытов КРАЛЯ АВРАМ вместе со своей семьей [...]

Секретарь Ровенского обкома
КП(б)У /В. Бегма/
(ЦДАГО. – Ф. 1. – On. 23. – Спр.
2962. – Арк. 22–23).

Документ 3
Информация о борьбе с остатками украинско-немецких националистических банд в районах Львовской области:

... Оперуполномоченный отделения ББ Борзенец (В.-Мостовский район) располагал данными, что кущевой господарчий КУЛИШ по кличке „БУРЯ” скрывается у себя на дому. Проведенными неоднократными мероприятиями не удалось его задержать, тогда Борзенец написал ему открытое письмо, в котором писал:

число 1, 2007

„Друже „БУРЯ”, знаю твое местонахождение, благодарю за хорошую работу, зайду сегодня”.

Вечером он зашел к нему на квартиру, а на второй день, сами бандиты, подозревая связь „Бури” с органами МВД, убили его [...]

Секретарь Львовского обкома
КП(б)У /Грушецкий/.
(ЦДАГО. – Ф. 1. – On. 23. – Спр.
2959. – Арк. 206).

Отже, ці джерела засвідчують, що в 1946 р. підробка оунівських документів була для НКВС УРСР однією з провідних форм агентурно-оперативної роботи.

Звичайно, ОУН(б) також підробляло документи своїх ворогів, уданомуразі радянські, щочасом давало змогу повстанцям успішно легалізуватися. Так, у 1944 р. у с. Цурків на Рівненщині НКВС натрапило на місце постою „технічного відділу Східного зв’язку УПА“. Там чекісти знайшли такі радянські документи: паспорти, військові, комсомольські, партійні й профспілкові квитки, трудові, розрахункові, „червоні“, й речові книжки, водійські посвідчення, свідоцтва про звільнення від служби в армії, картки кандидата, гербові й військові печатки, всілякі особисті документи та довідки (разом – 608 документів і печаток). Крім того, було виявлено радянські нагороди – три ордени Вітчизняної війни, два – Червоної Зірки, дві медалі „За бойові заслуги“, одна медаль „За оборону Сталінграда“.²²

Безперечно, підробка документів ОУН(б) була для працівни-

ків радянських спецслужб одним з ефективних засобів у боротьбі проти українського національно-визвольного руху. Це призводило, разом з іншими чинниками, до болючих втрат у лавах підпілля і врешті кадрового голоду, чому в умовах радянської дійсності 1950-х рр. уже не можна було зарані.

дити. Відомостей про фальшування документів ОУН(б) дотепер виявлено мало, до того ж усі вони фрагментарні. Проте вдалося віднайти радянські документи, які про це свідчать. Таким чином припущення стосовно практикованих радянськими спецслужбами фальсифікації дістало доказову базу.

ПРИМІТКИ

- 1 Див., напр.: Косик В. Ще раз про „життєпис” Ярослава Стецька // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 2. – С. 121, 122.
- 2 Омельчук Ю. Відправа // Пост імені Ярослава Галана: Памфлети. Статті. Нариси. – Львів, 1967. – С. 281, 289; Шкрябач Я. Дорога в Молдавию. – Кишинев, 1966. – С. 359, 380.
- 3 Напевно, у даному разі „Еней” – це повстанський псевдонім Петра Олійника. У 1944 р. в сутичці з військами НКВС він був важко поранений. Коли повстанці виносили його з поля бою, підрівав себе гранатою.
- 4 Організація, створена на нараді активістів ОУН(б) у Бущансько-Дерманських лісах на Волині в другій половині липня 1944 р. Відповідно до задуму керівного активу (Василя Кука, Дмитра Клячківського, Михайла Степаняка, Якова Бусола та ін.), вона мала стати надпартийним об'єднанням визвольних формувань поневолених народів СРСР. У резолюції 1-го Установчого з'їзду НВРО (17–18 липня 1944 р.) зазначалося, що НВРО виступає за безкласове суспільство, велику промисловість у державній власності, планову організацію народного господарства, передачу селянам усіх поміщицьких і церковних земель, восьмигодинний робочий день. Передбачалося поділити терен на три генеральні округи НВРО – північно-східну (провідник – Іван Литвинчук), північно-західну (провідник – Федір Горобець), південно-східну (провідник – Петро Олійник). Втім заходи, пов’язані з НВРО, не дістали дальнього розвитку, оськільки подібна надпартийна структура – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) – уже діяла.
- 5 „Павленко” – повстанський псевдонім Ростислава Березюка-Волошина. Народився 3 листопада 1911 р. в с. Озеряни (тепер – Дубенського р-ну Рівненської обл.) у сім’ї залізничника. В роки визвольних змагань (1917–1921) його родина часто надавала притулок петлюрівцям. Член Пласту. Навчався на правничому факультеті Львівського університету. З 1929 р. належав до УВО. Згодом увійшов до ОУН. У 1920-х рр. співпрацював з кількома газетами й журналами. У 1933 р. очолив Рівненську округу ОУН. У 1935 р. одружився з донькою священика Ніною Левицькою. З 1935 р. став ідеологічним референтом КЕ ОУН на ПЗУЗ. Чотири рази відбував покарання в польських тюрях, був ув’язнений також у концтаборі Береза-Картузька. З листопада 1939 р. затриманий НКВС, але через брак доказів про причетність до ОУН невдовзі звільнений. За окупації (листопад 1941 р.) – заступник голови управи Рівненської області І. Карнаухова. Заарештований німцями й до весни 1942 р. ув’язнений у краківській тюрмі. У 1943 р. – організаційний заступник ГК УПА Д. Клячківського, крайовий провідник ОУН(б) на ПЗУЗ, комендант Запілля УПА на ПЗУЗ. Активно розбудовував організаційну мережу. На III Надзвичайному великому зборі ОУН(б) 21–25 серпня 1943 р. обраний членом бюро

- Проводу ОУН(б). На Першій конференції поневолених народів Сходу Європи і Азії, що відбувалася 21–22 листопада 1943 р. у с. Будераж Здолбунівського району Рівненської області, очолював українську делегацію. По тому на межі 1943 – 1944 рр. перебував на Здолбунівщині, відтак – у Дермані. Наприкінці січня 1944 р. переїхав у Галичину. Під псевдо „Іван Чепіга”, в липні 1944 р. був обраний на голову ВЗ Української Головної Визвольної Ради, став генеральним секретарем внутрішніх справ УГВР. Один з ініціаторів створення НВРО в червні – липні 1944 р. Загинув 22 серпня того ж року в бою з „більшовиками” в с. Гай-Нижні Дрогобицької області за нез'ясованих обставин.
- 6 Ганьба ХХ-го сторіччя // Літопис УПА. – Львів, 1992. – Т. 9. – С. 186; Савчин М. („Марічка”). Тисяча доріг. – Торонто; Львів, 1995. – С. 350; Мармус В. Друже зверхнику. – Чортків, 2001. – С. 25; Санников Г. Большая охота. – Москва, 2002. – С. 249; Денисюк І. Ратнівська земля. – Луцьк, 2003. – С. 94.
 - 7 Сюндюков І. По той бік легенд: Микола Кузнецов: нове прочитання біографії // День. – 2006. – 13 січ. – № 1. – С. 8.
 - 8 Там само.
 - 9 Ганьба ХХ-го сторіччя. – С. 186.
 - 10 Там само. – С. 170.
 - 11 „Марічка” – повстанський псевдонім Марії Савчин. Народилася 1926 р. у с. Задвір'я біля Бродів на Львівщині. У 1942 р. вступила до юнацтва ОУН(б). У 1944 р. стала шефом зв'язкової ланки при штабі УПА в Закерзонні. З весни 1945 р. – провідниця УЧХ у Перемиській окрузі. 27 травня 1945 р. одружилася з Василем Галасою. Довгий час перебувала в повстанських криївках у різних районах Волинської і Рівненської областей. Упродовж 1940 – початку 1950-х рр. п'ять разів її затримували працівники НКВС (МДБ), однак щоразу їй удавалося втекти. Восени 1951 р. була важко поранена в ноги від вибуху замінованого пакета з літературою, що надійшов від Василя Кovalya. Авторка спогадів „Тисяча ділір” (1995 р.).
 - 12 „Орлан” – повстанський псевдонім Василя Галаси (1920 – 2002).
 - 13 Савчин М. („Марічка”). Тисяча доріг. – С. 350.
 - 14 Мармус В. Друже зверхнику. – С. 25.
 - 15 „Коваль” – повстанський псевдонім Василя Кука. Народився 13 січня 1913 р. у с. Красне (тепер – Золочівського р-ну Львівської обл.). Син залізничника. З 1929 р. – член УВО, з 1930 р. – організатор юнацтва ОУН. У 1937–1939 рр. – провідник Золочівського повіту. У 1940–1941 рр. – член Проводу ОУН(б). Організаційний референт Крайового проводу ОУН(б) на ПСУЗ (1942–1943 рр.), ОСУЗ (1943–1949 рр.), командир УПА-Південь (1944–1949 рр.). У липні 1944 р. – співініціатор створення Народно-визвольної революційної організації. З 1947 р. – заступник голови Проводу ОУН(б), заступник голови Генерального секретаріату Української Головної Визвольної Ради. Автор тексту вишколу про конспірацію підпільнників. 14 жовтня 1952 р. одержав військовий ранг генерал-хорунжого УПА. Останній головний командир УПА. Заарештований органами МДБ УРСР 23 травня 1954 р. Нині мешкає в Києві.
 - 16 Василь Охримович – діяч ОУН(б). Народився 1914 р. З 1941 р. – обласний провідник на Тернопільщині, з 1943 р. – краївий провідник західних областей. Співорганізатор УПА. Член УГВР. З 1946 р. – на еміграції. У 1951 р. десантований з американського літака в Україну. Керівник ОУН Карпатського краю, майор-політвиховник УПА. Заарештований у 1952 р. радянськими спецслужбами. Страчений у 1954 р.
 - 17 Мармус В. Друже зверхнику. – С. 29.
 - 18 Там само. – С. 30.
 - 19 Санников Г. Большая охота. – С. 248.
 - 20 Там само. – С. 249.
 - 21 ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2959, 2962.
 - 22 Літопис УПА. – Київ; Торонто, 2002. – Нова серія. – Т. 4. – Кн. 1: 1943 – 1945.

АРХІВ

Іван МОРЕЙ де МОРАН

ПАРТИЗАНСЬКИЙ ОТРЯД „30 КВІТНЯ”

Протягом 1918 – 1920 рр. у складі Дієвої армії УНР налічувалося кілька військових частин, що мали назву „партизанських”. Здебільшого вони являли собою переформовані повстанські відділи, які складалися з озброєних селян і не вирізнялися особливою стійкістю в боях. Та водночас були й цілком регулярні військові частини, що офіційно називалися „партизанськими”, бо провадили бойові дії партизанськими методами – проривалися у вороже запілля, нищили й дезорганізовували комунікації супротивника у прифронтовій смузі тощо. 1919 року в Армії УНР було два такі загони (за тогочасною термінологією – „отряди”) – 1-й партизанський загін „30 квітня” і 2-й Звенигородський. Про бойовий шлях цих частин, як і загалом про тогочасну українську армію, ми й тепер знаємо надзвичайно мало.

Пропоновані увазі читачів спогади підполковника І. Морея де Морана¹ присвячено одному з бойових епізодів історії партизанського загону „30 квітня” – обороні від більшовиків залізничної станції Олевськ у травні 1919 р.

Додамо, що цей загін було сформовано наприкінці квітня 1919 р. у Рівному з різних дрібних частин Північної групи Армії УНР, а також відділу рівненської міської міліції. 30 квітня він узяв участь у ліквідації виступу отамана В. Оскілка, у зв’язку з чим і одержав свою назву. Описаний у спогадах І. Морея де Морана бій з червоними під Олевськом став першим „бойовим хрещенням” загону. Відомо, що тоді його командиром був полковник Лихнякевич, а начальником штабу – полковник Здобудь-Воля; згодом загоном командували полковники М. Кушнір і Т. Синельник.

Попри те, що загін „30 квітня” був призначений вести бойові дії в запіллі ворога, побувати потойбіч фронту партизанам так і не довелося. Скрутне стратегічне становище й брак резервів змусили командування Армії УНР включити загін до складу Дієвої армії. Невдовзі після бою під Олевськом його було приділено до 6-ї Запорізької дивізії отамана Ліневського. Разом з іншими запорізькими частинами загін належав до ударної групи Армії УНР під час контрнаступу її на Поділлі в червні 1919 р. Відзначились партизани також у подальших боях за Проскурів (липень), Вінницю, Білу Церкву (серпень того ж року). Найчастіше вони виконували бойові завдання разом зі славно-

звісним 17-м гайдамацьким полком. Загін часто прикривав запілля й обози 6-ї Запорізької дивізії, правив за дивізійний резерв. У серпні в його складі було три курені, що разом становили до 100 вояків. На той час 1-й партизанський загін „30 квітня” вже вважався „позаштатною” частиною 6-ї Запорізької дивізії.

Восени 1919 р. згадки про загін раз у раз трапляються в білогвардійських розвідчих зведеннях про Армію УНР. У складі 6-ї Запорізької дивізії він зазнав важких втрат у боях проти білогвардійців під Вапняркою. Чимало старшин і вояків стали жертвами епідемії тифу, а частина партизанів, імовірно, приєдналася до отамана О. Волоха, коли той виступив проти уряду УНР. В усякому разі під час Першого Зимового походу й кампанії 1920 р. загону як окремої військової частини в Армії УНР вже не існувало. Поодинокі його старшини й вояки, що вціліли після 1919 р., і далі служили в лавах Запорізької і Київської дивізій.

Текст споминів подаємо за першодруком зі збірника „Українська стрілецька громада в Канаді, 1928 – 1938” (Саскатун, 1938).

*Присвячую стрільцям УГА – героям
збройної боротьби українського народу
за Незалежність.*

Кажуть, що немає нічого більш болючого, як у годину журби згадувати про минуле щастя. Чи було щастям переживати нашу геройчу визвольну боротьбу 1917 – 1920 років – відповісти не можу. Але після катастрофи, перебуваючи на вигнанні, згадую пережите не без болю.

Пригадується мені, як 1 травня 1919 року я звільнився від виконання обов'язків начальника відділу служби зв'язку штабу Дієвої армії і, діставши призначення до українського посольства у Відні, тимчасово до від'їзду, мешкав у свого старого приятеля помічника начальника штабу Дієвої армії отамана (генерала) Василя Тютюнника², з яким ми були знайомі ще з російської армії. Справа моєго виїзду гальмувалася „візою” й мені приходилося нудитись без діла. Але 2 чи 3 травня мое безділля перервав наказний отаман Генерального штабу генерал-хорунжий О. Осецький³, який викликав мене до себе й оповів, що Рада Міністрів постановила вислати в запілля большевиків певних політичних діячів, які мають організувати повстанчий рух в Україні, скординувавши насамперед діяльність вже існуючих повстанчих загонів.

„Буде вислано представників політичних партій, які займуться політично-пропагандовим і організаційним боком справи, а для справ суто військових (організація, загальне керування та оперативна діяльність) Рада Міністрів просить мене призначити здібного й досвідченого старшину. Мій вибір впав на Вас, пане полковнику. Я не вимагаю від Вас негайної відповіді, поїдьте до Рівна, вясніть всю справу, а потім дайте мені відповідь”, – заявив він.

Справа мене зацікавила. Я подякував генералові за комплімент „здібного й досвідченого” і згодився поїхати до Рівна, щоб ближче обзнайомитися зо справою. За півгодини я вже мав лист до Голови Ради Міністрів і з першим же потягом виїхав до Рівна.

В секретаріаті Голови Ради Міністрів мені сказали, що вже склалася спеціальна комісія й що краще всього удастися мені в цій справі до неї. Під указаною мені адресою я застаю комісію в повному складі. Ціла комісія складалася з 3 людей. Головою був пан Лихницький (а може, Литвиненко, добре не пригадую зараз), соціал-демократ, якого я не раз зустрічав під час наших численних евакуацій. З другим членом комісії зустрівся вперше й сьогодні ніяк не можу пригадати ані його імення, ані його партійної принадлежності. Третім членом комісії оказался мій старий знайомий ще з часів Центральної Ради, який при Директорії був головою пресового бюро. Це був визначний діяч партії соціал-революціонерів (есерів) А. Пащук, родом з Луцька, який після нашої катастрофи був вибраний послом до польського сейму.

Після п'ятигодинної розмови з членами комісії я вернувся до Здолбунова і дав свій звіт наказному отаману, в присутності отамана Василя Тютюнника і отамана А. Мельника⁴. Ціла справа уявлялася так: до Ради Міністрів був внесений під розгляд проект (імені автора не пригадую) об'єднання і координації ділання всіх операючих у запіллі большевиків повстанчих загонів, а одночасно й планове утворення нових повстанчих відділів. Всі повстанчі відділи, по думці проекту, мають бути об'єднані і підпорядковані керуючому центральному органові, який має вислати в запілля уряд. Центральний керуючий орган, згідно проекту, має заступити на окупованих землях Український уряд. Проект прийнято та призначено представників Уряду, які створили з себе Комісію по організації повстань на Україні. Для переведення цієї справи асигновано досить поважну суму грошей, які комісія має забрати з собою в запілля. Для охорони цих грошей і цього напівуряду твориться партизанський відділ, який буде мати назву партизанський отряд „30 квітня“ (на превеликий жаль, я не пам'ятаю, чому власне він називався „30 квітня“).

Коли вже було створено комісію, то виникло питання, як і хто переводитиме чисто військову частину цього проекту. Вирішено звернутися до наказного отамана з проханням призначити відповідного старшину. Цей старшина має підлягати (це мені спеціально підкresлювано) комісії і бути начальником штабу цієї комісії по справах військових, цебто радником. До переходу комісії в запілля і до налагодження праці комісії командувати партизанським отрядом „30 квітня“ буде Комісія по організації повстань на Україні (цебто З особи), а помічником комandanта отряду має бути начальник штабу комісії, якого визначить наказний отаман.

Як тільки я закінчив свій звіт, слово забрав отаман Василь Тютюнник і страшенно розкритикував цілий проект, почавши з того, що комісія, яка має організувати повстання, складається з людей невійськових, а що найгірше –

з партійних, які будуть завжди розходитися в своїх партійних поглядах і не можливлять працю своєго начальника штабу. „Цю справу, навпаки, треба доручити військовому, а комісію додати йому як радників”.

— Але ж комісія являється представником уряду, пане отамане, — зауважив генерал Осецький.

— А чому наш старшина не може бути представником Уряду?

Отаман Тютюнник був цілковито проти „фантастичного” проекту. Що торкається наказного отамана, то він тримався того погляду, що як уряд вже проект прийняв, то нічого не залишається, як виконати наказ уряду.

— А кого ж ми призначимо? — запитав генерал В. Тютюнника.

— Я запропонував полковникові Морей де Моранові.

— А як же ти дивишся на цю справу, згоджуєшся? — звернувшись до мене генерал Тютюнник.

Я відповів, що зasadничо погоджуюся з отаманом Тютюнником, але в практичному житті, я думаю, що справа виглядатиме не так уже чорно. Одно те, що комісія складається з невійськових, являється запорукою, що вона в військові справи своєго начальника штабу вміщуватися не буде. Що ж торкається політики, то, я гадаю, що члени комісії на цьому знаються і для справи будуть корисними. Щоденна небезпека у ворожому запіллі, на мій погляд, згладить різниці в поглядах і об'єднає нас.

На другий день вранці, маючи при собі припис від наказного отамана, я виїхав до Рівна. В той же день, остаточно порозумівшись у всіх справах з комісією, я був включений у склад комісії і приступив до організації партизанського отряду „30 квітня”. 9 травня отряд уже був сформований. Він складався приблизно з 200 вояків, які з 1917 року, від самого початку визвольної боротьби, були в рядах української армії. Люди були певні, багатьох я знав особисто. Отряд дістав 3 кулемети, набоїв, гранат, новий одяг і все потрібне для далекої експедиції. 9-го я виїхав до штабу Дієвої армії, де дістав від Генерального штабу полковника (сьогодні генерал) М. Капустянського⁵, помічника 1-го генерал-квартирмейстра, вказівки, де найкраще перейти фронт, куди скерувати свій рух по переході фронту, з якими партизанськими відділами маю насамперед зв’язатися, як використовувати партизанський рух і т. ін. Одержавши останній наказ щоденно повідомляти штаб Дієвої армії про свій рух аж до самого переходу фронту, я виїхав до свого отряду.

11-го вранці комісія й партизанський отряд „30 квітня” погрузилися на потяг і вирушили в напрямку Рівно – Сарни. На другий день 12 травня в годині 9 – 10 вранці наш ешелон прибув на ст[анцію] Олевськ, останній залізничний пункт на цій лінії, що був у нашому посіданні. Інформую про це комісію й пропоную кому-небудь з них піти зо мною до штабу командування цього відтинка фронту, щоб довідатись про становище й поінформуватися, як нам найкраще перейти фронт. Але члени не виявляють бажання йти зо мною. Давши розпорядження, щоб партизани не відходили далеко від ешелону, йду

до будинку станції. Входжу до телеграфу. Біля вікна стоїть поручник і дивиться на мій ешелон. Зауваживши мене, представляється: „вартовий старшина полку” (на жаль, не можу пригадати назви полку). Біля протилежного вікна при апараті „морзе” сидить молоденька панночка й читає книжку. На телеграфному бланку „Юго-Западних железных дорог” пишу телеграму до штабу Дієвої армії і прошу панночку негайно передати її до Здолбунова. Від поручника довідаюсь, як знайти штаб полку. Штаб міститься в самому Олевську, в кілометрі від станції. Від станції до Олевська йду досить широким шляхом по відкритому полі, переходжу греблею через невеличку річку, спускаюсь за греблею в долину і входжу не то в велике село, не то в містечко. В штабі застаю двох старшин, які щось пишуть. Побачивши мене, встають і з зацікавленням дивляться на мене. Кажу, що хочу бачити командира полку. Один з них веде мене через сіни до другої кімнати й по дорозі запитує, чи я залишаюсь на цьому відтинку. Пригадую вартового старшину на станції і не дивуюсь його запитові, але на нього не відповідаю. Входимо до полковника, який уже чекав на мене. Полковник – старшого віку чоловік, фаховий офіцер ще з російської армії. Представляюся, показую свій припис від штабу Дієвої армії і прошу ознайомити мене з положенням на його відтинку. Полковник підводить мене до мапи й пояснює: „Прямо по залізниці в напрямку Сарн, в одному-двох кілометрах від станції Олевськ залізницю перетинає річка Случ, залізничний міст над цією річкою зірваний. На нашому березі річки біля зруйнованого мосту сторожова охорона, яка сполучена телефоном зо станцією, де вартує старшина полку, що в свою чергу сполучений з полком і батареєю стоїть ззаду ст. Олевськ під лісом. Між станціями Немієвичі – Ості – Олевськ курсує бронепотяг з двома гарматами й 4 кулеметами. На ст[анцію] Олевськ приходить 2 – 3 рази на день. Бронепотяг „домового виробу”, перероблений з двох відкритих вагонів (льор), обложені мішками з піску, і з паротягом посередині. Вліво на відлеглості кількох сот кроків від залізниці і вздовж неї тягнеться ліс, який починається від ст[анції] Немієвичі й доходить аж до річки. Лівіше, за лісом – багно. Вправо від залізниці – поле, яке перерізує притока річки Случ. За цією річкою в невеликій долині м. Олевськ. Перед м. Олевськ вправо й вліво вздовж р. Случ – сторожова охорона, яка пильнує підступи до міста з боку Сарн. Полк, розташований в місті, має приблизно 200 багнетів, складається переважно з полонених більшевиків, елемент мало дисциплінований і непевний. Старшинський склад добрий, але в обмеженій кількості. Командир полку прийняв полк недавно і в боях з цією частиною ще не був. На цьому відтинку від давшого часу спокійно. Щодо того, де мені краще перейти на той бік фронту, полковник нічого певного сказати не може, а радить мені побуди кілька днів тут і самому вибрати місце й час.

Як завжди, свіжий чоловік помічає речі, які для чоловіка вже призвичасенного непомітні власне тому, що ці речі вже звичлі. Так само й я звернув увагу на те, що полковник не має охорони з лівого боку від залізниці. Полковник

відповів, що за лісом находитися багно й звідти він не сподіється нападу, як не сподівається нападу й з правого боку міста, бо большевики завжди ведуть свої операції, тримаючись за лізнице. Прошу полковника показати мені розвідчі звіти. В одному читаю, що селянин, який був два тижні тому в лісі за за лізницею, бачив на большевицькому боці біля річки 5 вершників, а сусід цього чоловіка два дні перед тим там же бачив 3 піших. Показую звіт полковникові й кажу, що я не є певний за той бік і прошу дозволу, поки стоятиме мій отряд, виставити охорону за лісом. Полковник каже, що це моя справа.

Покінчивши службові справи, полковник запросив мене на обід. По обіді, повернувшись на станцію, я наказав пересунути ешелон на запасовий тор⁶ і виставити варту за лісом вліво від за лізнице. З двома старшинами своєго отряду пішли оглянути зірваний міст. Біля мосту знайшли козака. В далековид⁷ оглядаємо ворожий бік, але там все як вимерло. Вертаємося до ешелону.

Між 3 й 4 пополудні проходжуємося з членами комісії й кількома старшинами вздовж станції, тут же багато й партизанів, яким наприкирло сидіти в вагонах. Несподівано ззаду чуємо стріли. Повертаємо голови й бачимо на горбку біля батареї метушню, похожу на бійку. Одночасно чуємо кілька стрілів з лісу вліво від за лізнице. Кажу старшинам приготувати отряд до бою й вислати кількох партизанів до лісу довідатися, що то за стрілянина. Разом з членами комісії йду до телеграфу. Кажу вартовому старшині запитати батарею, що сталося. Батарея не відповідає. Посилаю козака до командира 1-ї сотні з наказом негайно вислати чоту на батарею. Дзвонить телефон, вартовий біля мосту повідомляє, що з боку Сарн наближається потяг. Майже одночасно чуємо вибухи гарматних набоїв. За штабу повідомляють, що ворог обстрілює м. Олевськ.

Виходжу на перон станції й бачу вздовж лісу навпроти станції димки рушничних стрілів. Починаю розуміти ворожий маневр: несподіваний напад піхоти з лісу на батарею й на станцію, одночасно ворожий бропепотяг обстрілює м. Олевськ. Наш потяг стоїть на запасовому торі в кроках 300 від станції в напрямку зірваного мосту. По ньому скеровано густий рушничний і кулеметний вогонь ворога з лісу. Але потяг уже пустий. Партизани сидять у ровах по обидвох боках за лізничного шляху. Кличу командирів сотень і пояснюю ситуацію. Наказую 2-й сотні розтягнутися в рові вздовж за лізнице на цілу ширину станції і боронити станцію. До неї додаю начальника кулеметної команди з двома кулеметами. 1 кулемет і дві чоти 1-ї сотні, разом з командиром сотні, висилаю до мосту з наказом боронити міст і наше праве крило. 4-й чоті 1-ї сотні наказую боронити наш пустий потяг, а в разі потреби підсилити своїм огнем 2-гу сотню. 3-тю сотню наказую підтягнути більше до станції й залишаю в резерві.

Загомоніли наші скоро стріли⁸. Батарея на телефон не відповідає. Командир 2-ї сотні повідомляє, що ворог почав наступ. Дзвоню до штабу, пояснюю полковникові свою ситуацію й прошу дозволу викликати броне-

потяг. Запитую, що діється у нього. Відповідає коротким словом: „паніка”, але сподіється, що скоро прийде до порядку. Ворог продовжує обстріл Олевська. Горять хати... Члени комісії з зацікавленням і домішкою страху прислухуються до моїх розпоряджень і розмов по телефону. Бліда, але зовнішньо спокійна панночка сидить при апараті. Кажу їй телеграфувати на ст[анцію] Ості, а як там немає – на ст[анцію] Немієвичі й передати наказ командиру бронепотяга негайно йти на Олевськ. Нагло задзелені – котілі шибки вікна... посипалось зо стін вапно... й кілька сталевих джмелів врізались у стіну. Кажу всім стати ближче до стіни біля розбитого вікна, щоб не вцілила куля. Ale панночка продовжує вистукувати телеграму. Жалую, що наступні несприятливі для нас політичні й воєнні події, через які ми стратили нашу Державу, позбавили мене можливості представити телеграфістку Александру Новачинську до нагороди за хоробрість і корисну працю під час бою за ст[анцію] Олевськ.

Друга сотня своїм кулеметним і рушничним огнем відбила першу більшевицьку атаку, але в сотні майже половина ранених і дев'ять забитих. Прийшов, висланий мені на підмогу полковником, курінь, багнетів у дев'ятдесят. Вислано його на праве крило моєї порідівшої другої сотні. Посилаю двох партизанів довідатися, що діється на батареї й чому немає повідомлення від висланої мною чоти.

Большевики збільшують свій кулеметний і рушничний огонь. Кулі дзенькають і підіймають куряву над ровом, який ледве-ледве закриває лежачих у ньому партизанів. Кулі б'ють по залізничному тору, по станції. Новоприбувши курінь не витримує цього вогню й відступає. Цим користується перша наступаюча більшевицька лава й бігом кидається на рів. Партизани другої сотні зустрічають її гранатами й з криком „Слава!” вискають її назустріч. Розпочинається рукопашний бій. Кричу до третьої сотні: „Вперед!” – й біжу на поміч. Навколо, спереду й ззаду, крики „Слава...ва...а!“ Ще яких кроків п'ять... Ale большевики вже тікають, залишаючи па місці ранених і забитих. Стараюсь перекричати невимовний галас і наказую партизанам вернутись назад. Начальник кулеметної команди хватає за ручки кулемет й, очікуючи, дивиться на мене. Зрозумів мій замір.... Хвилинка... й засточив наш партизанський „максим“... Партизани відкривають рясній вогонь по відступаючих. Клекочуть обидва наші кулемети... Задні наступаючі лави большевиків з розгону налітають на відступаючих. Серед большевиків твориться каша. Нагло над головами вие пролітаючий набій і з галасом вибухає перед лісом. Ще кілька стрілів і шрапнель рветься в натовпі відступаючих. Це нарешті загомоніла наша батарея. Другий і останній наступ відбито. Перші бойові хрестини партизанського отряду „30 квітня“ коштують йому дорого: 17 забитих, 49 ранених.

Півгодини пізніше, окутаний димом і парою, повним ходом влітає на ст[анцію] Олевськ наш бронепотяг. Коротка розмова з командиром і бронепотяг йде в напрямку зірваного мосту, з-за якого продовжує обстріл Олевська ворожий бронепотяг.

Наближається вечір. Стихає стрілянина.

Пропоную комісії лишити ранених тут, а з рештою переходити фронт сьогодні ж вночі, поки більшевики знаходяться ще під враженням поразки. Комісія не погоджується, а хоче зачекати з тиждень-два її поповнити отряд.

Ніч проходить спокійно.

На другий день ми поховали своїх забитих партизанів і відправили до Рівна ранених. Партизанський отряд тимчасово залишився на ст[анції] Олевськ. Члени комісії щоденно висилають телеграми з проханням вислати поповнення, але загальна ситуація за цей короткий час погіршилася. Поляки перейшли в наступ на Галицькому й Холмському фронтах, захопили м. Луцьк. Війська Холмського фронту відступили на Дубно. Більшевики повели наступ на Кременець. Уряд збирається евакуюватися до Тернополя. 16 й 17 травня я дістав наказ з штабу Дієвої армії негайно виїхати до штабу. В штабі отаман В. Тютюнник сказав мені, що з огляду на сучасне становище комісія анулюється, а партизанський отряд включається в склад Української армії, мені ж отаман Тютюнник пропонує виконування обов'язків начальника штабу Військ з'єднаних груп, командувати якими доручено йому. 28 травня отаман В. Тютюнник, я й сотник Є. Маланюк⁹ (відомий український поет) на самоході перескочили ворожу смугу й прибули до Кременця, звідки почався загальний наступ Військ з'єднаних груп у напрямку Проскурова. Під час цього наступу я зустрічав свій партизанський отряд „30 квітня” в складі 6-ї Запорізької дивізії. Командував отрядом полковник Кушнір. Що сталося з членами Комісії по організації повстань на Україні мені невідомо.

ПРИМІТКИ

- 1 Іван Морей де Моран (11 (09).06.1895 – р. см. невід.) – підполковник Армії УНР. Закінчив Віленське військове училище (1916 р.) й служив у 3-му Гренадерському російському полку на Західному фронті. 3 вересня 1917 р. закінчив Офіцерську повітраплавну школу в Петрограді й був призначений до 27-го корпусного повітраплавного загону на Північному фронті на посаду старшого офіцера. Невдовзі обійняв посаду командира загону. Зголосившись на службу до українського війська, здав загін і прибув до Києва. Знакомий начальника української авіації полковника В. Павленка був призначений летуном-дозорцем до 1-го українського авіазагону з одночасним виконанням обов'язків

ад'ютанта загону. Після того як більшевики захопили Київ, на початку лютого 1918 р. був приділений до польового похідного штабу військового міністра УНР. З березня 1918 р. служив у Генеральному штабі. За гетьманату обіймав посаду другого секретаря Комісії з утворення постійних військових шкіл і академії України. Під час Протигетьманського повстання підтримав Директорію і був призначений начальником відділу служби зв'язку штабу Головної команди військ УНР. Працював у цьому відділі до кінця квітня 1919 р. на посаді помічника начальника. Упродовж 23 травня – 13 червня 1919 р. був штабовим старшиною для доручень і виконував обов'язки начальника штабу командувача

- Армії УНР. У серпні 1919 р. залишив військову службу й працював далі на посаді урядовця для особливих доручень при міністрі закордонних справ. На еміграції мешкав у Парижі, а в 1935 р. переїхав до Торонто (Канада).
- 2 Василь Тютюнник (29.07 (17.07).1890 – 19.12.1919) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Закінчив Тифліське військове училище (1912 р.). Офіцер 25-го Сибірського стрілецького полку. Брав участь у Першій світовій війні. 1917 р. – учасник українського військового руху в російській армії. З березня 1918 р. – на українській військовій службі, помічник начальника оперативного відділу Генерального штабу. Восени того ж року увійшов до опозиційного Українського національного союзу й таємного військового штабу, що готував повстання проти гетьманського режиму. Під час Протигетьманського повстання перейшов на бік Директорії, обійняв посаду першого генерал-квартирмейстра штабу Головної команди військ УНР. З початку 1919 р. – помічник начальника штабу Армії УНР. З початку червня – тимчасовий виконувач обов'язків начальника штабу Армії УНР, водночас з кінця липня – тимчасовий виконувач обов'язків наказного отамана армії. Упродовж серпня – вересня – командувач Армії УНР. Наприкінці вересня призначений військовим експертом української місії до Польщі, проте внаслідок хвороби не зміг війти до Варшави. У листопаді 1919 р. знову призначений командувачем Армії УНР. Захворів на тиф, був евакуйований до зайнятого польськими військами Рівного, де й помер. Похований на цвинтарі 39-го епідемічного шпиталю Війська Польського.
- 3 Олександр Осецький (6.07 (24.06).1873 – 26.02.1937) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Закінчив Павловське військове училище, історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Учасник Першої світової війни, командир 2-ї бригади 1-ї Гренадерської дивізії. З вересня 1917 р. перейшов на службу до українських частин, командир 4-ї дивізії 2-го Запорізького січового корпусу. За гетьманату – командир 6-го Полтавського корпусу, Окремого корпусу Залізничної охорони. Під час Протигетьманського повстання підтримав Директорію УНР, став першим командувачем її військ. Військовий міністр УНР. З середини квітня 1919 р. – наказний отаман Армії УНР, водночас обіймав посаду командувача Холмської групи, що тримала на Волині фронт проти польських військ. У серпні 1919 р. призначений заступником голови її військовим радником української місії до Італії, проте з різних причин вийти не зміг і залишився у Кам'янці-Подільському. У 1920 р. призначений начальником української військової місії в Бельгії. На еміграції мешкав у Франції. Помер і похований у Парижі.
- 4 Андрій Мельник (12.12.1890 – 1.11.1964) – український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР, один з керівників українського націоналістичного руху. За фахом лісівник. Старшина Легіону українських січових стрільців (УСС) під час Першої світової війни. У 1916 р. потрапив до російського полону, звідки наприкінці 1917 р. втік. У січні 1918 р. став одним з організаторів військової формування Січових стрільців (СС), у якій обійняв посаду начальника штабу. Під час Протигетьманського повстання разом з Окремим загоном СС підтримав Директорію. Призначений начальником штабу Армії УНР. На цій посаді перебував до початку червня 1919 р. У березні – квітні також тимчасово виконував обов'язки наказного отамана Армії УНР. З кінця липня – помічник командувача групи СС. З жовтня – начальник військ демаркаційної смуги. Наприкінці 1919 р., хворий на тиф, був евакуйований на польський терен. З квітня 1920 р. – український військовий агент у Чехословаччині й ревізор військових місій УНР за кордоном. На еміграції замешкав у Празі. У 1922 р. повер

- нувся до Галичини, де став співзасновником Української військової організації. У 1924 р. за участь у націоналістичному русі був засуджений польською владою до чотирирічного ув'язнення. Після звільнення не припиняв активної громадсько-політичної діяльності, член Організації українських націоналістів. У 1938 р., після загибелі провідника ОУН Є. Коновалця, очолив Провід українських націоналістів (ПУН). У 1940 р., після розколу ОУН, став на чолі фракції ОУН А. Мельника. Під час Другої світової війни був заарештований і ув'язнений німецькою владою в таборі Заксенгаузен. У повоєнний час мешкав у Німеччині, потім у Люксембурзі. В 1947 р. на III Великому зборі ОУН (м) обраний на довічного голову ПУН. Помер у м. Клерво (Люксембург), похований у м. Люксембург.
- 5 Микола Капустянський (12.04 (31.03).1881–19.02.1969) – український військовий діяч, генерал-поручник Армії УНР. Закінчив Віленське військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу (1912 р.). Брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Учасник Першої світової війни, старший ад'ютант 5-ї стрілецької бригади, начальник штабу 171-ї дивізії. З серпня 1917 р. – на українській військовій службі, начальник штабу 1-ї дивізії 1-го українського корпусу генерала П. Скоропадського. У січні–лютому 1918 р. – український начальник штабу Південно-Західного фронту. Брав активну участь у боротьбі зі збрільшовиченими з'єднаннями старої російської армії, розташованими на Правобережній Україні. За гетьманату – начальник штабу 2-ї дивізії 1-го Волинського корпусу, начальник канцелярії Військово-ученого комітету при Головному управлінні Генштабу. З грудня 1918 р. – начальник оперативного відділу Генштабу Армії УНР, згодом – помічник начальника 1-ї (оперативної) управи штабу Армії УНР, яку й очолив у серпні 1919 р. Наприкінці 1919 р. інтернований у польських таборах. З

травня 1920 р. – третій генерал-квартирмейстр Армії УНР. На еміграції перебував у Франції. Брав активну участь у житті української еміграції, один з організаторів Українського народного союзу у Франції. З 1929 р. – член ОУН, військовий референт ПУН. Після розколу ОУН належав до фракції ОУН А. Мельника. У 1941 р. – заступник голови Української національної ради в Києві. Після Другої світової війни мешкав у Німеччині. В 1948 – 1954 рр. – міністр військових справ уряду УНР в екзилі. Помер і похований у м. Мюнхені (Німеччина).

- 6 Тор – залізнична колія.
- 7 Далековид – бінокль.
- 8 Скоростріл – кулемет.
- 9 Євген Маланюк (1897 – 1972) – український поет і громадський діяч. Навчався в Петербурзькому політехнічному інституті, під час Першої світової війни мобілізований до російської армії. Закінчив 1-шу Київську школу прaporщиків. Старшина 2-го Туркестанського полку, на початку 1918 р. перейшов на службу до українського війська. За гетьманату – ад'ютант начальника оперативного відділу Генерального штабу армії Української Держави полковника Є. Мешковського. Упродовж 1919 р. – ад'ютант полковника В. Тютюнника, що обіймав найвищі командні посади в Армії УНР. У листопаді 1920 р. інтернований у польських таборах. Член культурно-просвітніх товариств серед інтернованого українського воєцтва. У міжвоєнний період жив у Чехословаччині, Польщі, Німеччині. Закінчив Українську господарську академію в Подебрадах (1928 р.). Автор поетичних збірок, найвідоміші з яких „Стилет і стилос” (1925 р.), „Земля й залізо” (1930 р.), „П'ята симфонія” (1953 р.). У 1949 р. переїхав до США, де й помер.
- 10 Самохід – тут: автомобіль.

**Вступне слово, публікація
документа й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА**

Михайло ПАВЛОВСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ 2-ГО ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ

Звенигородський партизанський загін виник у січні 1919 р. у м. Звенигородці на Київщині (тепер – Черкаська обл.), невдовзі після перемоги в країні Протигетьманського повстання й відновлення УНР. Ініціатором його формування був відомий звенигородський діяч М. Павловський¹. Спочатку цей військовий відділ існував як 1-й Звенигородський ім. Української Народної Республіки полк. Серед його вояків було чимало колишніх вільних козаків, які ще з часів Центральної Ради були готові відстоповати незалежність Батьківщини. Збереглися свідчення про те, що в лютому 1919 р. М. Павловський певний час вагався, чи не перейти йому разом зі своїм полком на бік червоних, що саме тоді окупували були Лівобережну Україну й гасла яких виглядали так привабливо для селянства. Проте відданість національній ідеї виявилася сильнішою, і під час загального відступу Армії УНР Звенигородський полк у повному складі відійшов на захід. У боях проти червоних звенигородці взяли участь щойно в червні 1919 р., під час здобуття Проскурова Запорізькою групою. Саме тоді полк і був реорганізований у 2-й Звенигородський партизанський загін, командиром якого залишився отаман М. Павловський.

На відміну від 1-го партизанського загону „30 квітня” звенигородцям уже невдовзі, на початку липня, довелося перейти фронт і діяти у ворожому запіллі. Ось як описано цей сюжет в історії 3-ї Залізної дивізії: „До району нашої дивізії прибув повстанський відділ отамана Павловського. Складався він із 200 кінних і піших повстанців; мав кілька скорострілів і одну гармату. Командиром одногарматної „батареї” був колишній синьоожупанник. Назовні відділ виглядав досить пристойно і був здисциплінований. З наказу командувача Армії УНР відділ цей мав перейти в запілля червоних, а 3-й дивізії наказано „промостили” йому туди шлях. Згідно з домовленням комдива 3-ї з от. Павловським, повстанський відділ мав перейти в тил червоних на відтинку 7-го Синього полку тоді, коли цей полк займав ще ст. Рахни. Повстанський відділ повинен був оперувати на тилах ворожої вапнярської групи, в районі м. Шпиків – м. Тульчин. Одного дня, після демонстративного наступу 7-го Синього полку

на м. Шпиків, повстанський відділ отамана Павловського щасливо перейшов лісними доріжками в запілля ворога. Пізніше ми довідалися, що от. Павловський зайняв був своїм відділом м. Шпиків і м. Тульчин, але надалі всі сліди його зникли й ми вже нічого про нього не чули".

В архіві зберігся дуже цікавий документ – звіт отамана М. Павловського про бойову діяльність загону після виходу у вороже запілля. Складено його наприкінці лютого 1922 р. на прохання генерала М. Капустянського, що саме тоді збирал матеріали до історії Армії УНР.

Документ являє собою рукописний оригінал, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 204. – Арк. 23 – 25). Публікується вперше. Правопис увідповіднено з сучасним, наявні граматичні помилки виправлено.

Пану генерал-хорунжому
Генерального штабу Капустянському

Згідно Вашому проханню, при цьому додаю справоздання о діяльності дорученого мені 2-го окр[емого] партизанського отряду при штабі Дієвої армії, з часу відходу отряду в Михальні у тил ворога.

7 липня 1919 р. 2-й окремий партизанський отряд направився в тил большевиків. 8 липня вступив у м. Бар, де зустрінувся з Запорізькою Січчю², яка відступала з-під Жмеринки. Отряд прикривав відступ Січі з-під Бара через Митки до Китайгорода, звідкіля відішов від Запорізької Січі і 12 липня зустрінувся з 3-ю стр[ілецькою] дивізією³ полковника Удовиченка⁴, 15 липня отряд приймав участь при загальному наступі 3-ї стр[ілецької]. див[ізії] в напрямку на ст[анцію] Ярошинку і зайняв з бою ст[анцію] Рахни-Лісові. 16 липня отряд по умові з полковником Удовиченком. Зразок умови: „Командиру партизанського отряду отаману Павловському № 31 1919 г. 16 липня, 9 часів] 35 м[інут] із Джурином (нерозб.) карта 3 в[ерсти] в дюймі. Сьогодні вранці 8-й піш[ий] полк перейшов у наступ і зайняв с. Голинчинці, де розбив ворога (200 матросів і 1 сотню бессарабців) і захопив полонених, кулемети і обоз і продовжує наступ на с. Русова. 7-й полк перейшов у наступ на м. Юліямпіль, Черничі – Кічмен з метою захоплення ст. Юрківка. Для дальнішого розвитку нашого успіху Вашому отряду треба повести дальніший наступ у тому напрямку, в якому ми умовились з Вами. Бажано було б, щоб Ваша кіннота зняняла сьогодні м. Тульчин, а Ваша піхота зайняла м. Шпиків і посувувалась на м. Тульчин. З огляду на те, що, можливо, між нами буде загублений зв'язок, умовимось, що остання ціль Вашого руху є зайняття ст[анції] Кирнасівка,

а мого – ст[анції] Вапнярка. Начальник 3-ї піш[ої] дивізії полковник Удовиченко". Згідно цій умові, отряд 16 липня зайняв м. Шпиків, Тульчин і ст. Кирнасівка, де захопив большевицький потяг, в якому була величезна радіостанція, 25000 пуд[ів] цукру і автомобіль. Радіостанція була передана 3-й стр[ілецькій] дивізії, а цукор – Тульчинському т[оварист]ву споживчому, авто ж поступило в користування отряду. 17 липня, не чуючи ніяких вибухів у напрямку на ст[анцію] Вапнярка, я виділив з отряду експедиційний отряд, який зробив вночі наскок на м. Крижопіль, де були скupчені майже всі большевицькі обози того району і, ліквідувавши їх, перейшов і зайняв позицію коло с. Чоботарка, звідкіля гармати отряду обстрілювали і не випустили ні одного потяга з ст[анції] Вапнярка. В той час до мене приєдналися повстанчі отряди Сокола і Козакова в кількості до 1000 чоловік ріжного роду зброї. В той час, коли я почав обстріл большевицьких потягів, поперевертав їх, а також почав обстріл Вапнярки, 3-тя стр[ілецька] див[ізія] почала обстрілювати Вапнярку з другого боку. Бачачи такий обстріл, большевики уяснили собі, що вони попали в мішок, і почали втікати, покинувши Вапнярку, яку і зайняли мої кінні роз'їзди 19 липня. Після того я тримав ст[анцію] Вапнярку і Кирнасівку ще діб 5, улаштував у м. Тульчині українську комендатуру, призначивши комендантом сот[ника] Шостаківського. 24 чи 25 липня на ст[анцію] Вапнярка прибули кінні роз'їзди 3-ї стр[ілецької] дивізії, яким я передав Вапнярку, а сам пішов знову для виконання своєго завдання в тил ворога в напрямку на Уманщину і Звенигородщину. Отряди Сокола і Козакова, які до мене прилучились, мали бандитський замах і вигляд і, дійшовши до Гайсина, я думав перетворити їх у регулярні частини, але ж ватажки цих отрядів, почувши про мої наміри, утекли від мене вночі. В Гайсині я умовився з Волинцем⁵, що він буде допомагати мені при наступі на ст[анцію] Христинівку, причому повинен був зайняти ст[анцію] Севастянівку і попсувати колю, але ж, коли я підійшов під Христинівку і почав наступати на неї, то розвідка моя донесла, що утікші від мене отряди Сокола і Козакова, користуючись моїм наступом на ст[анцію] Христинівку, наступають на м. Умань з метою пограбувати. Довідавшись о цьому, я відступив від ст[анції] Христинівки, обійшов її і через села Заячківку і (нерозб.) підійшов до с. Ропотухи, де і розташувався. У той час до Уманщини наближалася дивізія Зеленого⁶, яку переслідував Подвойський з курсантами. Зелений, довідавшись, що я стою під Уманню, прислав до мене делегатів з проханням взяти дивізію його під свій захист. Звичайно, я дав свою згоду і дивізія Зеленого ввійшла в мою розпорядимість. В часи, коли це койлось, отряди Сокола і Козакова, утікаючи від мене, почали наступати на Голованівськ, але ж большевики цей наступ одбили, і ці 2 отряди опинились між мною і большевиками і в силу необхідності їм прийшлося принести повинну. Після приєднання знову до мене отрядів Сокола і Козакова я, аби

привести частини до ладу, утворив партизанську групу з 2-х дивізій, які складались: 1-ша дивізія Зеленого – він же і мій замісник, а 2-га – з моєго отряду і отрядів Сокола і Козакова, під керуванням підполковника Гировського. По моєму наказу і розробленому плану був зроблений наступ на Христинівку і Умань і одночасово зайняли ці пункти, після чого частини посунулись у напрямку на ст[анцію] Козятин, туди посовувалась вся наша армія, з'єднавшись з Галицькою. В Умані я утворив запасовий полк, призначив повітовим комендантам полковника Твердохліба, і коли бронепотяги Київської групи підійшли до ст[анції] Христинівки, я передав ген[ералу] Тютюннику⁷ Умань і Христинівку, а сам направився до частин, які під Білою Церквою мали перший бій з денікінцями. Потім я захворів тифом і лежав у Козятині, далі був призначений помічником комдива 9-ї Залізнично-технічної дивізії⁸, потім комдивом тієї ж дивізії, до якої також прилучився отряд, наступав з дивізією на с. Вапнярки в складі збірної групи полковника Удовиченка, відійшов для переформування в м. Озаринці, де знову захворів сипним тифом, і при загальному відступі армії з отрядом пішов у Зимовий похід. [З] 6.XII.1919 р. до 6.V. 1920 р. при 8-ї Запорізькій дивізії, а потім перетворив отряд у конвой командарма, який існує і дотепер.

Полковник Павловський

(підпис)

26 / II. 1922 р.

ПРИМІТКИ

- 1 Михайло Павловський (пр. життя невід.) – полковник Армії УНР. Учасник українського національного відродження 1917 р. Навесні 1918 р. – звенигородський повітовий комендант. За гетьманату брав участь у повстансько-партизанському русі проти гетьманського режиму на Київщині. Під час Протигетьманського повстання підтримав Директорію УНР. На початку 1919 р. сформував і очолив 1-й Звенигородський ім. УНР полк, разом з яким відступив під натиском більшовиків на Поділля. З кінця травня – командир 2-го Звенигородського партизанського загону Армії УНР, у жовтні – помічник командира 9-ї Залізничної дивізії, згодом – командир тієї ж дивізії. Учасник Першого Зимового походу, старшина конвою командувача Армії УНР. У 1920 р. – начальник контррозвідки штабу Армії УНР. Наказом Головного отамана С. Петлюри „за неустанну і відважну військову працю з початку боротьби за Українську державність” був підвищений з рангу хорунжого до полковника. Подальша доля невідома. За деякими даними, під час Другої світової війни був військовим священиком у загоні УПА.
- 2 Запорізька Січ – військове з'єднання Армії УНР у 1918–1919 рр. Створив його в Катеринославі на початку грудня 1918 р., під час Протигетьманського повстання, отаман Ю. Божко з охоронців залізниці, студентів гірничого інституту, учнів середніх шкіл і мешканців найближчих сіл. Січ брала участь у боях проти більшовиків за Катеринослав, у складі Південної групи Армії УНР навесні 1919 р. відступила через Румунію й Галичину на Поділля. Брала участь у Проскурівській операції.

рації Армії УНР у червні – на початку липня 1919 р. У Запорізькій Січі існував особливий тип військової дисципліни з елементами січових традицій XVI–XVIII ст., що призводило до проявів анархії в з'єднанні. На початку серпня 1919 р. за невиконання наказів командування Запорізьку Січ було розформовано, а на базі її частин створено 2-гу дивізію (командир – полковник П. Бондаренко). У жовтні того ж року 2-га дивізія, діючи у складі Волинської групи Армії УНР, була розбита в боях з білогвардійцями.

- 3 3-тя (Залізна) стрілецька дивізія – військове з'єднання Армії УНР у 1919 – 1920 рр. Сформована наприкінці травня 1919 р. на основі 16-ї бригади (загону) УГА, що цілковито складалася з наддніпрянських частин. Командир – полковник О. Удовиченко, начальник штабу – сотник Татаринцев. До складу дивізії ввійшли 7-й Синьожупанний (командир – полковник О. Вишнівський), 8-й Чорноморський (командири – полковники Є. Царенко, М. Крат) і 9-й стрілецький (командири – полковники П. Шандрук, Ю. Мацак) піші полки, 3-тя гарматна бригада (командир – полковник Г. Чижевський), технічні й запасні відділи. У боях проти більшовицьких військ дивізія визволила в червні 1919 р. Кам'янець-Подільський, Нову Ушицю, Шаргород, Могилів-Подільський. Особливо відзначилася у другій половині липня в боях за Вапнярку й Крижопіль і одержала назву „Залізна”. Відзначилась також у бойових операціях під час українсько-білогвардійської війни 1919 р. Поріділі внаслідок боїв і епідемії тифу частини дивізії на початку грудня взяли участь у Першому Зимовому поході (тоді дивізією командував полковник В. Трутенко). 25 грудня під Животовим була розбита білогвардійцями. У лютому 1920 р. в околи-
- 4

цах Могилева-Подільського відновив її колишній командир полковник О. Удовиченко як 2-гу стрілецьку дивізію Армії УНР. Після початку польсько-більшовицької війни 1920 р. діяла під старою назвою у складі військ 6-ї польської армії. Брала участь у всіх бойових операціях Армії УНР проти більшовиків упродовж квітня – листопада 1920 р. Командиром дивізії залишався генерал О. Удовиченко, начальником штабу був полковник М. Пересада-Суходольський. Дивізія в той час складалася з 7-ї (командир – полковник П. Шандрук), 8-ї (полковник О. Туркул), 9-ї (полковник С. Лисогор) стрілецьких бригад, кінного полку (сотник Гамза) й гарматної бригади (полковник Г. Чижевський). Після відступу в листопаді 1920 р. на терен Польщі дивізію розброєно й інтерновано в таборах. Чисельний склад дивізії протягом її існування становив від 2 до 5 тис. старшин і вояків.

- 4 Олександр Удовиченко (Удовидченко) (6.03 (22.02). 1887 – 19.04.1975) – український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Закінчив військово-топографічне училище, учасник Першої світової війни, офіцер штабів 21-ї російської піхотної дивізії, 3-го Кавказького корпусу. У січні 1918 р. на запрошення С. Петлюри очолив штаб Гайдамацького коша Слобідської України, з яким брав участь у боях проти більшовиків. У березні певний час командував сформованим з коша 3-м гайдамацьким полком. За гетьманату обіймав різноманітні посади в Генеральному штабі збройних сил Української Держави. Після Протигетьманського повстання зголосився на службу до Армії УНР. З грудня 1918 р. – генерал-квартирмейстер штабу Холмсько-Галицького (Правобережного) фронту. З травня 1919 р. – командир 16-ї бригади УГА. Наприкінці травня бригаду реорганізо-

- вано в 3-тю (Залізну) дивізію Армії УНР, на чолі якої влітку – восени 1919 р. провадив бойові операції проти більшовиків і білогвардійців. Хворий на тиф, потрапив у листопаді 1919 р. до денікінського полону й був вивезений до Одеси. У лютому 1920 р. повернувся до Армії УНР, відновив і очолив 3-тю Залізну дивізію, що діяла в районі Могилева-Подільського. Влітку – восени, під час операцій проти більшовиків, командував правою армійською групою Армії УНР. Інтернований у польських таборах разом з армією в листопаді 1920 р. У 1921 р. – генерал-інспектор Армії УНР. У 1924 р. виїхав до Парижа, де брав активну участь у житті української еміграції. У 1954 – 1960 рр. – віце-президент УНР в екзилі. Помер і похований у м. Ментенон (Франція).
- 5 Ананій Волинець (1(13).10.1894–1941) – український військовий діяч, учасник повстанського руху, полковник Армії УНР. Активний діяч українського національного відродження 1917 р. на Поділлі, заступник гайсинського повітового комісара. Сформував і очолив Гайсинський полк Вільного козацтва. Під час Протигетьманського повстання – командир повстанського куреня, згодом переформованого в 61-й Гайсинський ім. С. Петлюри полк Армії УНР. У січні – квітні 1919 р. на чолі полку брав участь у боях проти більшовиків у складі 19-ї дивізії Північної групи Армії УНР. Потрапивши в оточення, разом з ядром полку пробився на Гайсинщину, де й очолив антибільшовицький повстанський рух. У серпні 1919 р. влив свої загони до складу Армії УНР. Командир 13-го Гайсинського полку 5-ї Київської дивізії Армії УНР. Взимку – навесні 1920 р. сформував повстанську Гайсинсько-Брацлавську бригаду, яка влітку ввійшла до Армії УНР. Інтернований у польських таборах.
- 6 Зелений (Данило Терпило) (1886–1919) – повстанський отаман, один з керівників повстансько-партизанського руху в Україні в 1918 – 1919 рр. За царської влади зазнав репресій за „українофільство”, був висланий до Архангельська. Член УСДРП. Учасник Першої світової війни, служив при штабі 35-го корпусу. Активний учасник українізації російських частин у 1917 р. Під час Протигетьманського повстання сформував на південній Київщині й очолив двадцятій Дніпровський кіш. Наприкінці січня 1919 р. перейшов на бік більшовиків. У кінці березня підняв антибільшовицьке повстання на Київщині під гаслом боротьби за „українську радянську владу”. На початку травня більшовикам удалося розбить повстанські формування Зеленого. У червні – липні стояв на чолі нового селянського антибільшовицького повстання на Київщині, проте під ударами регулярних більшовицьких частин його загони мусили відступити до Умані, де в серпні з'єдналися з військами УНР. Підпорядкувався військовому командуванню й урядові УНР. Восени провадив бойові дії проти білогвардійців на Київщині. Загинув у бою під Каневом у жовтні 1919 р.
- 7 Юрко Тютюнник (20.04.(2.05).1891–20.10.1930) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. За фахом агроном, мобілізований до російської армії під час Першої світової війни. Активний учасник українізації російських військових частин у 1917 р. Обраний членом Української Центральної Ради і Всеукраїнської ради військових делегатів. Після захоплення Києва більшовиками в лютому 1918 р. очолив кіш Вільного козацтва на Звенигородщині (Київська

губернія), силами якого намагався продовжувати антибільшовицьку боротьбу. За гетьманату деякий час був ув'язнений. Один з керівників повстання політв'язнів уночі проти 14 грудня 1918 р., завдяки якому напередодні вступу військ Директорії УНР до Києва центральну частину міста контролювали повсталі. На початку 1919 р. разом з повстанськими формуваннями отамана Зеленого виступив проти Директорії УНР. Переїшов на бік більшовиків. З лютого – начальник штабу повстанських загонів отамана Григор'єва, що діяли спочатку як з'єднання Червоної армії, а в травні підняли антибільшовицьке повстання. У липні з частиною повстанських відділів після тривалого рейду вийшов на з'єднання з Армією УНР. Призначений командувачем Київської групи Армії УНР. Влітку – восени 1919 р. брав активну участь у тяжких боях проти більшовиків і білогвардійців. Учасник Першого Зимового походу, помічник командувача Армії УНР і командир зведеній Київської дивізії. Упродовж кампанії 1920 р. – командир 4-ї Київської дивізії. Після інтернування в польських тaborах призначений у січні 1921 р. начальником Повстансько-партизанського штабу, що мав координувати дії повстанських загонів в Україні й готовувати загальне антибільшовицьке повстання. Очолював Українську повстанську армію під час Другого Зимового походу восени 1921 р., що скінчився поразкою. Пізніше намагався налагодити контакти з антибільшовицьким підпіллям в Україні. У 1922 р., під час нелегального перетину кордону УРСР, схоплений чекістами. В ув'язненні оголосив про своє „каяття” і був офіційно амністований радянською владою. Оселився в Харкові, викладав у Школі червоних старшин, написав сценарії до художніх фільмів. Репресований ОДПУ СРСР.

8 9-та Залізнична дивізія – військове з'єднання Армії УНР, створене на початку 1919 р. як корпус Залізнично-технічних військ (командир – отаман В. Бень). Формування дивізії (корпусом вона була лише формальною) здійснювалося на Волині в умовах другої українсько-більшовицької війни. Навесні 1919 р. дивізія залізничників взяла участь у боях з більшовиками за Житомир, Бердичів, на підступах до Києва. У травні 1919 р. її було реорганізовано в 9-ту Залізничну дивізію Дієвої армії (командир – полк. В. Кудрявцев). Дивізія складалася з 25-го, 26-го і 27-го Залізничних піших полків (командири – полковники Дугельний, Врублевський, Яницький) і 25-го Залізничного гарматного полку (командир – полковник В. Климко). Брала участь у Проскурівській операції Армії УНР у червні – на початку липня 1919 р., діючи у складі групи Січових стрільців отамана Є. Коновалця. У серпні підпорядкована командирові 3-ї Залізної дивізії полковникові О. Удовиченку. Билася на південному Поділлі проти частин 12-ї російсько-більшовицької армії. Важких втрат зазнала на початку жовтня в боях з білогвардійцями під Попелюхами й Рудницею. У листопаді разом з іншими з'єднаннями Армії УНР відступила під натиском білогвардійців через Поділля до південно-східного регіону Волині. На початку грудня в районі Любара реорганізована й зведена в окремий відділ, приділений до складу зведеній Київської дивізії отамана Ю. Тютюнника. У 1920 р. окремої військової формaciї залізничників в Армії УНР уже не існувало.

***Вступне слово, публікація
документа й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА***

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

СТЯГИ ШТАБІВ, ЧАСТИН ТА ПІДРОЗДІЛІВ АРМІЇ УНР ЗРАЗКА 1921 р.

У „Військово-історичному альманасі” (2006, ч. 1) опубліковано наказ військам Дієвої армії УНР № 323 від 30 липня 1919 р., за яким на позначення місць розташування штабів і управлінь військових об’єднань і з’єднань, військових частин та підрозділів запроваджувалися спеціальні стяги. Офіційно вони проіснували до 1 листопада 1921 р., коли Головна команда Війська УНР наказом № 69 затвердила нові, трохи модифіковані зразки стягів. Насамперед це було зумовлено переходом українського війська, яке тоді перебувало в польських таборах для інтернованих, на нову систему організації, а також остаточним упорядкуванням назв і нумерації частин (передусім у кінноті). Так, згідно з таємним наказом Головної команди Війська УНР № 59 від 10 жовтня 1921 р., повинні були нумеруватися лише полки дивізійної кінноти (від 1-го до 6-го, відповідно до порядкового числа (номера) своєї стрілецької дивізії), тим часом полки стратегічної кінноти (окремої кінної дивізії) „чергового числа” не мали, а тільки власні „історичні назви”.

Основні принципи, покладені в основу нової системи стягів, лишилися загалом незмінними. Як і раніше, піхоту символізував блакитний колір, кінноту – жовтий, артилерію – червоний, технічні війська – чорний, кулеметні підрозділи – малиновий, запасні частини – коричневий. Водночас на відміну від попередніх нові стяги виглядали простішими й уодноманітнішими. Скажімо, було сковано кольорові ромби (окрім кінної артилерії), що певною мірою наслідували стару російську традицію. Натомість усі з’єднання й частини розрізнялися виключно комбінацією чисел, літер і спеціальних знаків родів військ, а несамостійні підрозділи – додатково ще сторчовими (вертикальними) стрічками. Переяжна більшість стягів була прямокутною, вирізи у вигляді „ластиvinого хвоста” мали тільки стяги окремих сотень.

Наводимо тут наказ Головної команди Війська УНР № 69 від 1 листопада 1921 р. Текст документа подаємо за машинописною копією, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 79–81).

Наказ

Головної команди Війська УНР

Ч. 69. 1 листопада 1921 р.

У війську УНР для зазначення місця розташування частин і штабів замість стягів, зазначених в наказі військам Дієвої армії від 30 липня 1919 року, ч. 323, встановити стяги по додаваєму до цього опису.

Додаток: Опис стягів для штабів і частин Війська УНР.

Підписали:

Головний отаман *Петлюра*

Т.в.о. командарма і військоміна генерал-хорунжий *Павленко*

„Затверджую”

Головний отаман *Петлюра*

1 листопада 1921 р.

Додаток до наказу
Головної команди Війська УНР
від 1 листопада 1921 р., ч. 69.

ОПИС СТЯГІВ для штабів і частин Війська УНР

I ВИЩІ ШТАБИ

Дієвої армії – національний прапор (з двох рівних полос: верхня блакитного кольору, нижня – жовтого) з Державним Гербом на верху древка і посередині стяга. На прапорі по боках і внизу Державного Герба чорні літери: „Ш.Д.А.”.

Групи Війська – національний прапор (з двох рівних полос: верхня блакитного кольору, нижня – жовтого) з Державним Гербом у верхньому кутку біля древка. Посередині стяга початковими чорними літерами назва групи.

Стрілецької дивізії – стяг весь блакитного кольору (колір піхоти) з чорним числом і літерами назви штабу дивізії посередині, наприклад:

1	4
З. Д.	К. Д.
(1-а стр[ілецька] Запорізька дивізія) (4-а стр[ілецька] Київська дивізія)	

Окремої кінної – стяг весь жовтого кольору (колір кінноти) з двома огорненими шаблями навхрест, ручками догори. Над шаблями чорні літери: „О.Д.” (Окрема дивізія).

Розмір всіх цих стягів: ширина 40 дюймів і довжина 60 дюймів. Розмір літер і чисел: висота 18 дюймів і ширина 2 дюйми. Літери і числа чорні з обох боків стяга. Древка всіх стягів мають на верху гострий спис, крім стяга Дієвої армії, де на верху древка – Державний Герб.

II ШТАБИ БРИГАД

Стрілецької бригади – стяг весь блакитного кольору (колір піхоти) з чорними числами і літерами назви штабу бригади посередині, як і для штабу стрілецької дивізії, наприклад „10 К. Б.” (10-а стрілецька) Київська бригада).

Кінної бригади – стяг весь жовтого кольору (колір кінноти) з чорними числами і літерами назви штабу бригади посередині.

Гарматної бригади – стяг весь червоного кольору (колір гарматний) з двома гарматами навхрест. Поміж ними зверху чорне число гарматної бригади.

Розміри стягів бригад: ширина 32 дюйми, довжина 48 дюймів. Розміри літер і чисел: висота 14 дюймів, ширина 1,5 дюйма. Літери і числа чорні з обох боків стяга. Древко стяга має на верху гострий спис.

III ПОЛКИ

Кінний полк – весь стяг жовтий (колір кінноти). Посередині стяга чорним (з обох боків): в полках Окремої кінної дивізії початкові літери назви полка, в полках при стрілецьких дивізіях чергове число полку (с[еб]т[о] своєї дивізії).

Розміри стяга полку: ширина 24 дюйми, довжина 36 дюймів. Розміри літер і чисел: висота 10 дюймів, ширина 1,5 дюйма. Літери і числа чорні з обох боків стяга. Древко стяга має на верху гострий спис.

IV КУРЕНІ

Стрілецький – стяг весь блакитного кольору (колір піхоти) з чорними числами і літерами назви куреня посередині.

Гарматний – стяг весь червоний (гарматний колір) з чорним числом куреня посередині. Легкі гарматні курені мають тільки одне число. Гаубичні курені мають при числі ще чорну літеру „Г” (гаубичний). Важкі курені мають при числі ще чорну літеру „В” (важкий).

Окремий кінно-горний – стяг весь червоний (колір гарматний), а посередині жовтий ромб (колір кінний) без літер. Розмір ромба 12 дюймів, від верхнього рогу до нижнього.

Технічний – весь стяг чорного кольору з відзнакою технічних військ і числом куреня посередині. Число й відзнака – червоного кольору. Число – над технічною відзнакою.

Розмір всіх цих стягів: ширина 24 дюйми і довжина 36 дюймів. Розмір літер і чисел: висота 10 дюймів і ширина 1,5 дюйма. Літери і числа з обох боків.

V

СОТНІ, БАТАРЕЇ Й ГАРМАТНІ ПАРКИ

Стрілецька сотня – весь стяг синього кольору з сторчовою посередині полосою кольору: 1 сотня – червоного, 2 сотня – зеленого, 3 сотня – білого і 4 сотня – чорного. Посередині чорне число куреня з обох боків стяга.

Кінна сотня – стяг жовтого кольору з сторчовою посередині полосою кольору: 1 сотня – червоного, 2 сотня – зеленого, 3 сотня – білого, 4 сотня – чорного, 5 сотня – коричневого і 6 сотня – вишневого. З обох боків посередині чорне число полку.

Кулеметна сотня – стяг малинового кольору з відзнакою кулемета і число свого куреня посередині. Число вище від знака. Число й відзнака з обох боків стяга чорні. В кулеметних сотнях при кінних частинах число й відзнака жовті.

Технічна сотня – стяг весь чорного кольору з технічною відзнакою і числом червоного кольору посередині. Число – над відзнакою. До числа додаються червоні літери: в саперній сотні – „С”, в дорожньо-мостовій – „Д.М.”, в зв’язковій – телеграфна відзнака. Стяги саперних сотень кожного технічного куреня мають ще сторчову полосу, як то встановлено для стрілецьких сотень: 1 сотня – червоного кольору, 2 сотня – зеленого й 3 сотня – білого.

Окремі сотні – при штабах дивізій і бригад (піші, кінні й кулеметні) мають такі ж стяги, як зазначено вище, але ж без сторчової полоси та з кутовим вирізом з боку, противного древку. На цих стягах визначаються з обох боків числа дивізії чи бригади, наприклад, „3 д” (3 стрілецька дивізія), „10 б” (10 стрілецька бригада).

Батарея піша – стяг червоний (колір гарматний). На обидвох його боках посередині чергове число батареї чорного кольору. До числа додається: в гаубичних батареях чорна літера „Г”, в дальнобійних – „Д” і в важких – „В”.

Батарея кінна і кінно-горна – стяг червоний (колір гарматний), а посередині жовтий ромб (колір кінний) рогом дотори. Розмір ромба від верхнього рогу до нижнього 8 дюймів. З обох боків посередині – чорне число батареї. В кінно-горних батареях до числа додаються чорні літери „К-Г”.

Гарматний легкий парк – стяг червоного кольору (гарматний колір). На ньому з обидвох боків посередині – чорне число з літерою „П”, наприклад, „2 П” – 2 легкий гарматний парк. На стягах додаються ще такі чорні літери: „3 ГП” (3 гаубичний парк) і „3 ВП” (3 важкий парк).

Парк кінно-горного куреня – стяг такий же, як кінно-горної батареї, з чорною посередині жовтого ромба літерою „П”.

Розміри всіх сотенних стягів: ширина 16 дм, довжина 24 дм. Ширина сторчової полоси 6 дм. Древко (з гострим списом) мають тільки кулеметні сотні. В піших стяг носиться на рушниці (на багнеті), а в кінних – на списі.

VI ЗАПАСОВІ ВІЙСЬКА

Запасові війська мають такі ж стяги, які встановлені для польових військ. Тільки в них верхня четвертина стяга з того боку, що прибивається до древка, має коричневий колір.

Підписали:

Т.в.о. військоміна і командарма генерал-хорунжий *Павленко*

За начальника Генерального штабу Генштабу генерал-поручик *Янушевський*

З оригіналом згідно:

Начальник наказного відділу Військового міністерства підполковник [підпис]

*Вступне слово
й публікація документа
Андрія РУККАСА*

ДОДАТОК

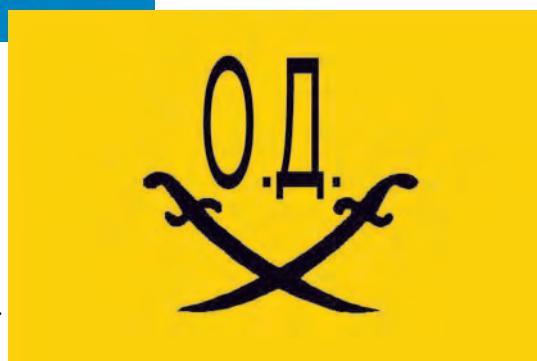
Штаб Дієвої армії УНР

*Штаб Групи військ
(Волинська група)*

*Штаб стрілецької дивізії
(2-га Волинська)*

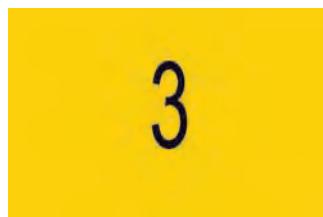
Штаб окремої кінної дивізії

*Штаб стрілецької бригади
(10-та Київська)*

Штаб гарматної бригади

Кінний полк

Стрілецький курінь

Гарматний курінь

Гаубичний курінь

Важкий гарматний курінь

Окремий кінно-гірський курінь

Технічний курінь

Стрілецька сотня
(1-ша)

Стрілецька сотня
(2-га)

Стрілецька сотня
(3-тя)

Стрілецька сотня
(4-та)

Кінна сотня
(1-ша)

Кінна сотня
(2-га)

Кінна сотня
(3-тя)

Кінна сотня
(4-та)

Кінна сотня
(5-та)

Кінна сотня
(6-та)

Кулеметна сотня

Кулеметна сотня
кінного полку

Технічна сотня

Дорожньо-мостово-ва сотня

Зв'язкова сотня

Саперна сотня

Окрема стрілецька сотня (при штабі 10-ї стрілецької бригади)

Окрема кінна сотня (при штабі 6-ї стрілецької дивізії)

Окрема кулеметна сотня (при штабі 1-ї стрілецької дивізії)

Гарматна піша батарея

Гаубична батарея

Важка гарматна батарея

Дальнобійна батарея

Кінна гарматна батарея

Кінно-гірська
батарея

Гарматний легкий
парк

Гаубичний парк

Важкий парк

Парк кінно-гірського
куреня

Запасна стрілецька бригада

Запасний кінний полк

Запасний гарматний курінь

Запасний технічний курінь

Реконструкція і малюнки Андрія РУККАСА

ФАЛЕРИСТИКА

Віталій МАНЗУРЕНКО

ОСТАННЯ ЛИЦАРСЬКА ВІЙНА В ЄВРОПІ Й ВІДЗНАКИ ЇЇ УЧАСНИКАМ

Наприкінці Першої світової війни, 9 лютого 1918 р., у Бересті між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною – з другого було укладено мирний договір. Одночасно з цим українська й австрійська делегації підписали таємний додаток до нього, згідно з яким австрійський уряд брав на себе зобов'язання не пізніше від 20 липня 1918 р. внести до рейхсрату законопроект, що обумовлював „відділення в більшості заселеної українцями східної частини Галичини від цього коронного краю і сполучення разом із Буковиною в один окремий коронний край”¹. Крім того, австрійський уряд забов'язувався „зробити все, що тільки в його змозі, щоб цей проект дістав силу закону”². Цим перекреслювалося раніше взяте ним зобов'язання передати Галичину Польщі. Така двоїста позиція австрійського уряду закладала передумови до виникнення збройного протистояння між українцями і поляками в Галичині, передусім у Львові.

Австрійський уряд робив усе, щоб його обіцянка створити з Гали-

чини й Буковини окремий коронний край з широкою територіальною і національною автономією для українців лишалася нерозголошеною, бо розумів, що інакше це спричинить велике незадоволення Австрією серед поляків. Проте надовго зберегти таємницю не вдалося. Один із членів української делегації, повертаючись додому через Львів, розповів провідним діячам галицьких українців про таємний додаток до мирного договору. Його зміст викликав в українського населення велике піднесення, відтак став відомий і полякам. У польській пресі з'явилися звинувачення Австрії та її мирної делегації у недотриманні даного раніше полякам слова.

Утім, навіть коли минула визначена в таємному додатку дата 20 серпня, австрійський уряд не поспішав виносити обіцянний українцям законопроект на затвердження. Щобільше, міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Буріян доклав усіх зусиль, аби його країна – єдина з підписантів Берестейського мирного договору – не ратифікувала його. Це свідчило, що австрійський уряд і далі лавірував, потайки обіцяючи українцям визнати їй забезпечи-

ти їхні права в Галичині й разом з тим полякам – зберегти в краї їхні інтереси.

Тим часом політичне становище Австро-Угорської імперії день у день гіршало. Як на зовнішніх фронтах, так і в самій країні відчувалося наближення катастрофи. У державі запанував голод, почали вибухати заворушення, авторитет державної адміністрації зійшов нанівець. Новий цісар Карл I, шукаючи виходу з цієї, вкрай скрутної ситуації, 16 жовтня 1918 р. видав маніфест, у якому зазначалось, що Австрія з волі своїх народів має стати союзною державою, де кожне плем'я у своєму краї творитиме власний державний організм. Та оголошення цього маніфесту спізнилося щонайменше на дев'ять місяців. За цей час поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, угорці та інші народи Австро-Угорської імперії остаточно визначилися й прагнули тепер здобути власні національні держави. Лише українці й надалі робили основну ставку на Відень, сподіваючись, що він задовольнить їхнє бажання мати автономію. Однак текст маніфесту не давав жодних підстав для таких надій. По-перше, у ньому застерігалося право на сполучення польських країв Австрії з польською державою; по-друге, про українські вимоги й права взагалі не згадувалося; по-третє, спеціально наголошувалося, що в жодному разі не порушуватиметься інтегральність країв святої угорської корони, тобто стверджувалося зbere-

ження мадярського панування на українському Закарпатті.

Українські політичні сили одразу ж відреагували на цей маніфест. За два дні, а саме 18 жовтня, у Львові в Народному домі було проведено зібрання, на яке його організатори запросили 33 українських послів обох палат австро-угорського парламенту, 34 послів галицького й 16 послів буковинського краївого сейму, а також 9 представників від трьох провідних українських політичних партій. Нарада почалася о восьмій годині вечора й тривала до четвертої ранку наступного дня. Учасники її визнали себе єдиними законно обраними репрезентантами українського народу й українських земель у межах Австро-Угорщини й заснували Українську Національну Раду – конституціанту „тієї частини українського народу, що живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території”³. На голову УНРади обрали доктора Євгена Петрушевича*.

19 жовтня Українська Національна Рада одностайно ухвалила свій маніфест. Вона проголосувала: ”1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творить одноцілу українську територію. 2. Ся українська національна територія уконститується отсім як українська держава ... ”⁴

Коли Євген Петрушевич, як голова Української Національної Ради, провадив переговори з австрійським урядом у Відні щодо визнання Української держави у складі української частини Галичини, Буковини й Закарпаття, стало відомим, що 29 жовтня поляки дістали від австрійців згоду на передання їм Галичини**. Маючи попередні домовленості, уже за день до цього в Krakovі постала Польська ліквідаційна комісія, представники якої мали приїхати до Львова й зняти владу від австрійського намісника Галичини Гуйна. Проти цих дій рішуче виступив сотник Українських січових стрільців (УСС) Дмитро Вітовський***. На нараді Генерального військового комісаріату, який він очолив, ухвалили негайно почати збройне повстання її перебрати владу у свої руки. Про це рішення повідомили УНРаду, але вона була проти рішучих дій, усе ще сподіваючись, що австрійський уряд легально передасть українцям владу в Галичині. Аби з'ясувати, наскільки реальні такі надії, графа Гуйна 30 жовтня відвідала львівська делегація УНРади на чолі з доктором К. Левицьким. Під час розмови вона дістала від австрійського намісника рішучу відмову передати владу українцям. Водночас австрійський уряд роздавав нові обіцянки. 31 жовтня австрійська Рада міністрів розглянула українські й польські вимоги. Було вироблено позицію, що заохочувала польські претензії, але воднораз визнавала рівне право

української нації до утворення самостійного державного організму.

Маючи вірогідну інформацію, що 1–2 листопада владу в Галичині від австрійців отримає Польська ліквідаційна комісія, українські провідники вирішили підняти вночі проти 1 листопада збройне повстання. Це було важке рішення. По-перше, у Львові стояла сильна військова залога австро-угорського війська, що складалася з двох боєздатних, повністю укомплектованих частин, а на території Галичини перебувала 150-тисячна армія, дії якої нелегко було передбачити. По-друге, не було відомо, як відреагує на виступ українців багатонаціональне населення Львова та на чий бік воно стане в цьому протистоянні****. Тому робилося все, щоб не допустити непотрібного кровопролиття в місті.

Завдяки дипломатичному хистові старшини Ілька Цьокана вдалося в останню хвилину схилити обидві австро-угорські частини – німецький штурмовий курінь з Граца й угорський полк – до нейтральності.

Які ж військові сили тоді мала українська сторона? Станом на 25 жовтня на її боці було 600 жовнірів з 15-го полку піхоти, де служили в основному вояки з місцевостей поблизу Тернополя, 500 жовнірів з 19-го стрілецького полку, розташованого у Львові й сусідніх повітах, 450 – супровідного куреня 41-го полку піхоти, 150 – із львівської поліції, 800 – з 50-го вартового куреня, 90 – з 30-го стрілецького куреня. Разом – при-

близно 2400 осіб. Однак багато з цих жовнірів належали до допоміжних (вартових, інтендантських та ін.) військових служб і не мали бойового вишколу⁵. Тому реальна кількість українських вояків, що брала участь 1 листопада у збройному повстанні, становила лише близько 1400 осіб. З них 800 передбачалося використати для обсадження команд і різних урядових будинків та складів, 500 – як залогу казарм і для патрульної служби на вулицях, а також при охороні інтернованих. Сотню планувалося залишити для резерву. Цих сил було так мало, що на захоплення деяких об'єктів (військові склади на Янівській вулиці, ангар літаків на Левандівці) навіть не виділили військових підрозділів, оскільки їх просто не вистачало. У подальшому це призвело до сумних наслідків.

О четвертій годині ранку 1 листопада 1918 р. без бою було знято ратушу, палац австрійського намісника, головну пошту, Австро-Угорський банк, головний залізничний вокзал і вокзали на Персенківці, Личакові, Підзамчому, кадетську школу та інші будівлі. Українські вояки, що служили в австрійських частинах, роззброїли охоронців і поставили своїх вартових біля цих важливих об'єктів. На львівській ратуші піднято український синьо-жовтий прапор. Уранці наступного дня інтерновано австрійського намісника Галичини Гуйна й коменданта львівської військової округи генерала Пфеффера. Гуйн відреагував

Український січовий стрілець біля ратуші у Львові. 1 листопада 1918 р. З архіву часопису „Однострій”

на це досить-таки оригінально, заявивши, що як інтернований не може виконувати ніяких правних дій, тому передає намісництво своєму заступникові українцю Володимиру Децикевичу, а потім сам, уже як приватна особа, через Німеччину від'їхав до Відня. Прощаючись з українськими політиками, граф Гуйн сказав: „Мені, старому, здається, що справа не піде так легко, як почалася. Ваші противники – це завзяті люди...” Після від'їзду Гуйна Володимир Децикевич за відповідним протоколом поставив уряд австрійського намісництва в Галичині до диспозиції Української Національної Ради.

Коли 2 листопада з Krakова до Львова прибули представники Польської ліквідаційної комісії, щоб офіційно перебрати владу від австрійського намісника, вони були поставлені перед фактом існування галицької Української держави. Цікаво, що з боку Австрії стосовно цього не було жодних заперечень, і вже за кілька днів після листопадового повстання надійшло офіційне повідомлення з Відня про визнання австрійським урядом створеної Української держави.

Українці своїм збройним повстанням на кілька днів випередили поляків, здобуваючи владу у Львові й цілій Галичині. Отамившись від несподіванки, поляки вдалися до протидії. У Львові вони мали чотирикратну перевагу над українцями. Крім того, треба враховувати, що в місті була велика кількість польських старшин і вояків, об'єднаних у таємних військових організаціях. Не варто забувати, що поляки значно переважали кількісно військових старшин. В австро-угорській армії на кожну тисячу офіцерів припадало всього 2 українці, а поляків – 27. Велику роля відіграво в наступних подіях і те, що польське населення Львова, яке становило більше половини мешканців, було вороже настроєне до всяких змін, що загрожували його домінуванню в місті.

Полудень 1 листопада треба вважати початком українсько-польської війни, у якій з одного боку виступало 20 мільйонів поляків, а з другого – 3,5 мільйона галицьких українців. Цю війну ще називають

останньою лицарською війною в Європі. Чим зумовлена така назва? Насамперед це було пов'язане з довготривалим сусідством українців і поляків на галицьких землях. Діти – як українців, так і поляків – навчалися здебільшого в тих самих школах і гімназіях. У житлових будинках Львова мешкали представники обох націй, які разом святкували весілля, уродини й визначні події свого життя. І тут раптом в один день вони вимушенні були стати по різні боки барикад.

Як розповідали очевидці, на деяких ділянках міста було запропоновано лицарські правила: бій починається о дев'ятій ранку й тривав до першої години пополудні. Потім супротивні сторони йшли обідати. Ось як згадує про це один з учасників боїв у Львові: „...По кілька-надцять стрілах замовкли польські гармати. Ми обідали, а мабуть, і вони теж”⁶. По обіді – з другої до шостої – теж тривали бої, відтак усе стихало до наступного ранку. Старшинам з обох сторін дозволялося йти, навіть через лінію фронту, до своїх родин, але з умовою, що зранку вони будуть на позиціях. У разі порушення цієї домови старшин інтернували.

Збройна протидія поляків почалася вже пополудні 1 листопада в південно-західній частині міста. Вони стягнули свої військові сили в район львівської дільниці Новий Світ і вже звідти заatakували українських вартових, а далі вирушили в напрямку залізничного вокзалу. Виступ поляків очолив

капітан Мечислав Мончинський, член Національної ліги, керівник Польської організації військових кадрів. Уже на початку боїв Начальна команда польських військ, згідно з українськими джерелами, мала близько тисячі бойовиків. За польськими джерелами, вночі проти 3 листопада на польському боці було тільки 560 осіб.

Президія ради міста одразу ж створила Польський Національний Комітет, який звернувся до Української Національної Ради з пропозицією провести переговори. Одночасно Начальна команда польських військ, маючи достатню кількість вишколених офіцерів, без проблем реформувала групи бойовиків у регулярні військові підрозділи. Командантом піхоти було призначено капітана Барського, команду полку артилерії очолив капітан Лодзінський.

Великим здобутком поляків стало захоплення 2 листопада складів зброї та амуніції в районі головного вокзалу. Таким чином вони дістали близько 2 млн. одиниць амуніції, що остаточно вирішило питання озброєння добровольців і мобілізованих до польського війська, а також уможливило його постійне поповнення та забезпечення⁷. Після відходу українських військ зі Львова в ніч з 21 на 22 листопада тільки в підпорядкуванні команди міста Львова (за зведенюю відомістю, датованою 25 листопада) перебувало 7172 жовніри й 1173 офіцери, з них – 414 „бойових” офіцерів і 2774 жовніри, а в служ-

bach забезпечення – 759 офіцерів і 4398 жовнірів⁸. Треба зауважити, що, крім частин піхоти, поляки мали й інші підрозділи – кавалерійські, артилерійські й технічні. Тому загальна кількість офіцерів і жовнірів, які протистояли українцям, була значно більша.

Начальна команда польських військ використовувала свої сили дуже професійно й раціонально. Так, 12 листопада було видано наказ, що вимагав від командантів і підрозділів „обмежити до мінімуму позафронтову службу. Вживати до неї людей нездатних до фронтової служби, евантуйально жінок”⁹.

Велика перевага поляків полягала в тому, що більшість їхніх вояків були „дітьми міста”, докладно знали Львів, його вулиці й провулки. Загалом українське військо багато в чому поступалося польському. Скажімо, якщо Січові стрільці на фронтах Першої світової війни свідомо й жертвовою боролися за національне визволення, то українські вояки, що перебували в австрійському війську, не відзначалися такою відданістю. Після встановлення українського контролю над містом, ставши вільними од військового обов’язку, близько половини з них покинули Львів і повернулися додому. Уже 3 листопада начальник штабу Генеральної команди українських військ С. Горук на питання про кількість українських вояків у Львові відповідав: „Таких є всього 648 чоловік”¹⁰. Тобто з 1400 осіб, що брали участь у збройному пов-

станні 1 листопада, залишилося менш за половину.

З багатьох причин збройне повстання українців у Львові було приречене на поразку. Насамперед до нього вело невпинне зростання польського війська і зменшення українського. Велика помилка українського командування була в тому, що воно не допустило до участі в боях цивільних добровольців. Тільки ввечері 3 листопада до станції Сихів з Чернівців прибув перший підрозділ полку Січових стрільців чисельністю 800 вояків під командою сотника Осипа Букшованого****. Вони зрівноважили кількість вояків з обох сторін фронту та це не дуже вплинуло на загальну ситуацію. Українські вояки, зокрема й Січові стрільці, на відміну од польських не були привичасні до міських боїв. Ось як писав про це старшина УССів Степан Шухевич: „Добровольці, які напливали зі сіл, не мали ще найменшого поняття про військову службу і потребували елементарного вишколу. Коли навіть з вояків українців давньої австрійської армії було добрих свідомих борців яких дві до три сотні у Львові, то й вони не являли собою ніякої сили, бо хоч був це вояк знаменитий, вишколений в окопах, у вуличних боях міста [він] не являє собою найменшої вартості”¹¹.

Намагаючись звести збройне протистояння до щонайменших втрат, супротивні сторони вже поподінні 2 листопада уклали 24-годинне перемир'я. Переговори провадили

військові представники. Польське командування висунуло кілька пунктів вимог: у перших двох ішлося про звільнення публічних будинків від залог українського й польського війська аж до створення спільноПольсько-української міліції, перший загін якої (50 осіб) повинен охороняти ратушу. Міліція мала бути сформована до 10 листопада за національним складом, пропорційним до складу населення Львова, і підпорядковуватися спільно створенному комітетові. Третій пункт передбачав окреме розміщення у визначених комітетом казармах українських і польських військ. Комітетові також належало здійснити поділ австрійських державних будинків між українською і польською сторонами. Четвертим пунктом пропонувалося організувати спільну оперативну команду на чолі з двома старшинами (українським і польським) для придушення можливих грабежів, яких міліція не в змозі буде припиняти. Термін домовленості визначався в 10 днів, починаючи з 14 години 3 листопада. Цей реченець міг бути продовжений на кожні наступні десять днів, якщо жодна зі сторін не припинить чинності домовленості за 24 години до закінчення 10 діб.

Українська сторона погодилася обговорювати всі пункти, за винятком третього, що мав принципове значення, оскільки суперечив проголошений Національною Радою суверенності Української держави¹².

Перше перемир'я тривало лише до вечора 3 листопада, коли до Сихова прибув згаданий транспорт

Січових стрільців. Одна частина їх на чолі з сотником Осипом Букшованим розпочала наступ на захоплену поляками Цитадель і здобула її. Друга частина групи під командою четаря Т. Шухевича після тяжкого, але вдалого бою за Персенківку вирушила на підмогу залозі головного вокзалу, однак на той час ним уже оволоділи поляки. У ході запеклих боїв, попри всі намагання, повернути головний вокзал їм не вдалося.

4 листопада поляки значно зміцнили свої позиції, захопивши будинки управління залізниці й духовної семінарії біля головної пошти. У нижній частині вул. Городоцької вони вели бій за казарми Фердинанда, наблизилися аж до Католицького дому й костелу св. Анни. На північному фланзі польська бойка дійшла до Клепарова.

5 листопада поляки зав'язали бій за головну пошту. Одночасно тривала збройна боротьба в районі костелу св. Анни, казарм Фердинанда, військових казарм на вул. Клепарівській, Будинку інвалідів, на північному відтинку – у районі Підзамчого, вул. Жовківської, міської різниці. Того ж дня знову відбулися переговори про перемир'я, яке набрало чинності з 3 години ночі 6 листопада. Протягом доби передбачалося провести обмін тілами загиблих, відновити діяльність шпиталю при духовній семінарії, звільнити інтернованих, зокрема з об'єктів собору св. Юра.

Відомий український військовий історик Лев Шанковський

Бастіон Цитадель, здобутий українцями. З архіву часопису „Однострій”

поділяє бої у Львові на три періоди. У перший період, включно з 9 листопада, оперативну ініціативу мали польські повстанці. Найбільше їхнє досягнення тоді – захоплення головного вокзалу. Здобуття цього важливого стратегічного об'єкта привело до здобуття перемоги у Львові. Польська оперативна ініціатива зійшла нанівець унаслідок невдач у середмісті, зокрема під час наступу на будинок сейму. Тут поляки зазнали великих втрат і відтоді не пробували робити великих фронтальних наступів. Другий період боїв тривав до 21 листопада, коли з Польщі на допомогу львівським полякам прибув підполковник Токаржевський

з 140 офіцерами й 1228 вояками. Після цього настав третій, останній період боїв. Польські війська розпочали наступальну операцію. Під час її на правому крилі, на півночі фронту, вони не здобули успіху, водночас на лівому крилі, на південному фронті змогли прорватися до Личакова. Просування поляків на південь викликало розгубленість в українського командування, яке видано наказ військам відійти зі Львова. Відступ відбувся у зразковому порядку й українські війська, покинувши Львів, одразу під містом створили бойовий фронт, не даючи змоги полякам рухатися далі на схід.

Листопадові бої, що велися у великому місті, на багатьох ділянках фронту періодично виникали, а потім у результаті досягнення перемир'я стихали. Львів практично був поділений на дві частини, де жили люди різних національностей. Військове командування з обох сторін намагалося додержувати міжнародних норм ставлення

до поранених, поважання інтересів мирного населення. Зокрема було досягнено домовленості про санітарні „патролі” у складі до п'яти осіб, які могли виходити на бойову лінію, щоб забрати поранених. Вони мали білий прапор з червоним хрестом. Нічної пори „патролі” з прапором освітлювалися. У разі обстрілу їх обидві сторони зобов'язувалися „винних прикладно вкарati і про те повідомити супротивну сторону”¹³.

Також звертає на себе увагу угоди про нейтральність міської електростанції на Персенківці й міської газовні на вул. Джерельній. Обидва підприємства оголосили екстериторіальними, а їхнім працівникам видали відповідні посвідки. Дотримання нейтральності забезпечувала комісія з трьох українських і трьох польських представників, які весь час перебувають на цих підприємствах¹⁴.

І українське, і польське командування намагалося масово не застосовувати артилерію та інші види модерної зброї, що могло привести до великих втрат серед вояків і мир-

*Група польських
жовнірів (зліва) і
українських стрільців
(справа) біля Дирекції
львівської залізниці
під час перемир'я.
18 листопада 1918 р.
З приватної
збірки автора*

ного населення. У боях за Львів протягом трьох тижнів загинуло порівняно небагато людей. Згідно з польськими джерелами, поляки втратили вбитими 210 військових і 67 цивільних осіб, пораненими – відповідно 762 і 148¹⁵. За українськими джерелами, українці втратили 250 вояків і близько 500 стрільців дістали поранення¹⁶.

Драматичні події у Львові 1–22 листопада 1918 р. залишили свій слід у розвитку національної фалеристики українського і польського народів. До того історія світової фалеристики не знала випадку, щоб за бої в одному місті впродовж доволі короткого часу було встановлено таку велику кількість військових відзнак.

Щоправда, українська сторона за участь у цих подіях заснувала лише одну нагороду. Маючи на меті піднести бойовий дух вояків, Українська Національна Рада 5 листопада 1918 р. звернулася до них з відзовою. У ній зазначалося: „Щоб увіковічити Ваш історичний подвиг, Ми, Українська Національна Рада, устанавлюємо отсім для кожного з Вас найвищу військову відзнаку „За обніяття Львова у власність Української держави”¹⁷. На думку історика Миколи Чмиря, слово „найвища” помилково з’явилось в тексті вже на етапі його публікації, бо навряд щоб відзнака для нагородження великої кількості осіб (2 тис.) могла мати такий статус¹⁸. На жаль, статуту відзнаки, її опису чи малюнка львівська газета „Діло”, де видрукувано відозву, не подала.

*Реконструкція проекту першої
української відзнаки „За обніяття
Львова у власність Української
держави”. Зі збірки інженера
3. Яворського. Репродукція з вид.:
Українські січові стрільці. –
Монреаль, 1955. – С. 191*

Діаспорний дослідник Р.Климкевич за поданим девізом назвав її орденом „Оборонців Львова”¹⁹.

Ймовірно, що в тяжких умовах боротьби за Львів просто не було часу розробити статут і визначити зовнішній вигляд відзнаки. Уже пізніше творці ескізу першої нагороди ЗУНР уявляли її як коштовний багатоступеневий орден. Відомо, що цей орден спроектував перший військовий комендант галицької столиці полковник М. Мартинович, а зображення його створив художник поручник УСС І.Іванець.

За Р. Климкевичем, знак ордена являв собою блакитний широкорамений хрест, сполучений раменами з золотою й прикрашеною діамантами восьмикінцевою променнистою зіркою з калинових листків, оздоблених діамантами й рубінами.

З під кінців хреста виступали два античні мечі, так само прикрашені рубінами. У центрі знака був круглий медальйон із золотим тризубом і цифрами „1–21.X.1918”, оточений малиновою стрічкою з написом золотими літерами „ОБОРОНЦІ ЛЬВОВА”. На верхньому кінці хреста в щиті – герб Львова – увінчаний золотою королівською короною із сапфірами. Згідно з проектом, орден мав символізувати вірність (блакитний колір хреста) й притаманну традиціям української духовності (широкораменність) та військовості (малиновий колір) жертовну самопосвяту (хрест), відродження українського (калина) війська (зірка) в геройчній боротьбі (мечі) за державу (тризуб) і столицю ЗУНР (герб Львова), колишнє головне місто Галицько-Волинського королівства (корона). До нагороди пропонувалася орденська стрічка ясно-малинового кольору (символ традицій української зброй) з блакитними (символ вірності цим традиціям) смужками по краях. Знак ордена для цивільних осіб зображення мечів не мав. Орденська стрічка до цього знака була темно-малинова з блакитними смужками.

Відповідно до світової класичної схеми творення орденів, розробники проекту запропонували три класи нагороди. Орден першої класи – Великий хрест належало носити на великий орденській стрічці через праве плече. Ним мали нагороджувати Голову Української держави, представників найвищого командування Збройних Сил або особливо

заслужених осіб. Орден другої класи – Командорський хрест (менший розміром за попередній) нагорождений повинні були носити на ший на меншій стрічці у вигляді „в'язанки”. Ним передбачалося відзначати видатних військових командувачів і відомих своєю громадською діяльністю цивільних осіб. Орден третьої класи – Лицарський хрест (найменшого розміру) теж мали носити на ший. Його могли отримати військовики офіцерського, старшинського й рядового складу виняткові військові успіхи а особисту участь у Листопадових боях у Львові, інших операціях української армії, а цивільні особи – за заслуги в організації Листопадового перевороту і в державному будівництві ЗУНР. Отже, за основу було взято принцип залежності ступеня ордена від посади нагороджуваного.

У наш час сама ідея запровадити такий коштовний орден в умовах вкрай непевної ситуації і хиткого становища щойно проголошеної західноукраїнської держави видається фантастичною. Зображення цієї нагороди можна знайти тільки в альбомі „Українські січові стрільці”, виданому 1955 р. у Монреалі (Канада). З уміщеної в ньому світлині збірки інженера Зенона Яворського не зрозуміло, чи посідав він реальну відзнаку, а чи це була тільки її пізніша реконструкція. На фотографії орден фігурує у варіанті без мечів, діамантів і сапфірів²⁰.

Інакше склалася доля польських нагород за львівські бої. Коли листопадове збройне протистояння закінчилося, поляки заснували

понад двадцять військових відзнак за ці події. Та ми зупинимося на трьох основних. Передусім це гонорова відзнака „Орлята” (Odznaka Honorowa „Orlęta”), яку встановив командувач армії „Схід” генерал Тадеуш Розвадовський. Виконано її було з міді у формі чотирираменного хреста, складеного з чотирьох сидячих орлів, що тримають лапами круглий щит з гербом Львова посередині й написом: „OBROŃCOM KRESÓW WSCHODNICH 1919” („ЗАХИСНИКАМ СХІДНИХ ОКРАЇН 1919”). Розмір 44x44 мм. Відзнаку спроектував Т. Лучинський, виготовив заклад Я. Кнедлера у Варшаві.

Умовою отримання відзнаки „Орлята” була довга бездоганна служба в обороні Східної Галичини. Нагороджували нею всіх офіцерів і жовнірів, що були на військовій службі, а також членів MSO („міської громадської сторожі”) і особливо

Польські учасники боїв у Львові, нагороджені гоноровою відзнакою „Орлята”. Зліва – молодий гімназист, справа – учасник повстання 1863 р. З архіву часопису „Однострій”

Загін міської громадської сторожі. З архіву часопису „Однострій”

Гонорова відзнака „Орлята”,
яку встановив командувач армії
„Схід” генерал Т. Розгадовський.
З приватної збірки автора

Гонорова відзнака „Орлята”,
виконана за зразком Хреста
ордена Віртути Мілітари.
П випуск. З приватної збірки
автора

Диплом до гонорової відзнаки „Орлята”
(П випуск), виданий поручником
В. Карпінському.
З приватної збірки автора

число 1, 2007

135

заслужених осіб, які подавали допомогу польській армії до 19 березня 1919 р. Відзнаку носили на правій кишені мундира, прикріплюючи її на ширину пальця нижче від гудзика.

Таких відзнак вручено понад 30 тисяч (на це вказує номер диплома, виданого Болеславові Колушці). Утім такої великої кількості польських вояків під час листопадових боїв у Львові не було. Тому впевнено можна стверджувати, що її дістали також багато учасників пізнішої збройної боротьби за цілу Галичину.

Згідно з польськими джерелами, гонорова відзнака „Орлята” мала й другий випуск. На думку польського автора Яна Партики, її вручали офіцерам²¹.

Цю відзнаку виконано на взірець Хреста ордена Віртути Мілітари. У центрі хреста, покритого блакитною емаллю, вміщено герб Львова, повитий лавровим вінком. У нижній частині його – стрічка, з якої звинає Хрест ордена Віртути Мілітари. На раменах хреста виконано напис і дату: на верхньому – „1918 – 1919”, лівому – „OBROŃCOM” („ЗАХИСНИКАМ”), правому – „KRESÓW” („ОКРАЇН”), нижньому – „WSCHODNICH” („СХІДНИХ”). Між раменами хреста зображені короновані орлів, стилізованих під ягеллонського орла. Відзнаку виготовлено зі срібла, її розміри – 38 х 38 мм. Правдоподібно, автором проекту був др. Леслав Вежиновський. Загалом таких нагород видано понад чотири тисячі.

Якщо гонорова відзнака „Орлята” була загальною і її могли отримати

не лише учасники львівських боїв, то „Хрест оборони Львова” („Krzyż obrony Lwowa”) вручали тільки безпосереднім учасникам цих боїв. Такою пам’яткою відзнакою нагороджено всіх встановлених осіб, що брали участь у боях з 1 до 22 листопада. Її надавала комісія, до складу якої входило троє офіцерів, уже відзначених цим Хрестом.

Відзнака виконана з жовтого металу, посріблена, розміри – 38 х 38 мм. Хрест з опуклими ременами має в центральній частині щит з гербом Львова й написом: „LWÓW/1/XI/1918/22/XI”. Під щитом уміщено перехрещені мечі, а на нижньому ремені – Хрест ордена Віртути Мілітари. Першим виконавцем цих відзнак був заклад Валдина, Тиралі й Паяка в Кракові.

„Хрест оборони Львова” отримали близько семи тисяч учасників боїв за місто, що підтверджує відзнака за номером 6992, надана Йозефові Фолті в 1923 р. (збері-

Пам’яткова відзнака „Хрест оборони Львова”, надана Б. Колушці. З приватної збірки автора

гається в приватній збірці Генрика Біловонса, Польща).

Отже, польська сторона вчасно нагородила своїх жовнірів за львівські бої. Українська сторона, програвши в 1918 – 1920 рр. війну за незалежність Батьківщини, не змогла вшанувати своїх вояків запроектованою відзна-

кою „За обняття Львова у власність Української держави”. І тільки в 1928 р. встановлено вже іншу нагороду – пропам'ятну воєнну відзнаку Української галицької армії, так званий Галицький Хрест, яким нагороджено і українських старшин та вояків, що брали участь у боях за Львів.

ПРИМІТКИ

- 1 Цит. за вид.: Дорошенко Д. Історія України: 1917 – 1923 рр. – К., 2002. – Т. 2. – С.150.
- 2 Там само.
- 3 Конституційні акти України: 1917 – 1920: Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С. 92.
- * Євген Петрушевич – посол до австрійського парламенту з 1907 по 1918 р., голова Української парламентарної репрезентації, президент Української Національної ради з жовтня 1918 р., диктатор Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) з 9 червня по грудень 1919 року.
- 4 Цит. за вид.: Литвин М. Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 28.
- ** Представник австрійського уряду заявив у Варшаві польській Регенційній раді, що Австрія віддасть Польщі Галичину, якщо поляки покличуть цісаря Карла на польський королівський престіл.
- *** Дмитро Вітовський (1887–1919) – полковник, командант сотні УСС у 1914 – 1916 рр., голова Військового комітету у Львові в жовтні 1918 р., Міністр військових справ ЗУНР у 1919 р.
- **** На той час у Львові було 205 тис. населення, зокрема близько 30 тис. українців, 110 тис. поляків і 60 тис. євреїв.
- 5 Макарчук С.А. Українська республіка галичан. – Львів, 1997. – С.48.
- 6 Фенців І. Українська артилерія у Львові 1– 21.XI.1918 р. // Літопис „Червоної калини”. – 1929 р. – Ч. 1.
- 7 Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918 – 1921. – Opole, 1993. – S. 61.
- 8 Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 3.
- 9 Там само. – Спр. 54. – Арк. 11 зв.
- 10 Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів, 1931. – С. 128.
- ***** Осип Букшований (1888 – після 1933) – сотник, командант сотні УСС у 1914 – 1915 рр., з осені 1917 р. – старший командир легіону УСС, командант бригади УСС у 1919 р.
- 11 Шухевич С. Спомини з українсько-галицької армії. – Ч.1. – С. 24, 25.
- 12 Макарчук С.А. Зазнач. праця. – С. 87.
- 13 ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 54. – С. 29, 30.
- 14 Там само. – Арк. 29 зв.
- 15 Czubiński A. Op. cit. – S. 64.
- 16 Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – С. 83.
- 17 Діло. – Львів, 1918. – 6 листоп.
- 18 Чмир М. Військові нагороди в Західноукраїнській Народній Республіці (1918 – 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 50–56.
- 19 Климкевич Р. Відзначення УГА // Українська галицька армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1919 – 1920 рр.: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1960. –Ч.2. –С.261.
- 20 Українські січові стрільці. – Монреаль, 1955. – С.191.
- 21 Partyka J. Odznaki pamiątkowe obrony Lwowa oraz niektóre z lat 1918 – 1920. – Rzeszów, 1998. – S.23.

Сергій ГРАБ

НАГОРОДИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Потребу встановити відомчі нагороди для заохочення співробітників Служби безпеки України викликало саме життя. Йшлося передусім про відзнаки за вислугу років і „Ветеран органів безпеки”. Проте робота над ними затяглася через брак офіційно затвердженої символіки СБУ, а також відповідної правової бази. Щойно в 1996 р. міністерствам і відомствам було надано право засновувати відомчі нагороди¹. У Службі безпеки України першою такою нагороною стала „**„Почесна відзнака Служби безпеки України”**“. Її встановлено наказом голови СБУ від 8 серпня 1996 р., проект розробив заслужений художник України М. Лебедь.

Основу нагрудного знака становить щит у формі витягнуто-го по вертикалі еліпса малинової емалі. На щит накладено меча біло-

го металу, розташованого по вертикальній осі щита вістрям угору, золоту лаврову гілку, стрічку у вигляді Державного Прапора й фігурну стрічку синього кольору. На першій стрічці розміщено напис „Почесна відзнака Служби безпеки”, а на другій, у нижній частині знака – „України”.

Щит, меч, лаврова гілка, Державний Прапор і фігурна стрічка з написом об'єднані в єдину композицію. Меч разом з лавровою гілкою, символізуючи честь, гідність, відвагу й славу, утворюють символічне зображення Тризуба – елемента малого Державного Герба України. Малиновий колір щита нагадує про геройчні часи в українській історії, спадкоємність традицій. Розмір знака 45,5x32 мм, він виготовляється з томпаку, нейзильберу, мельхиору, має гальванічне покриття під золото. На зворотному плакому боці вигравіюаний порядковий номер. Кріплення – гвинтове.

Згідно з Положенням, нагрудним знаком „Почесна відзнака Служби безпеки України” нагороджують співробітників – військовослужбовців, які бездоганно прослужили в органах державної безпеки не менш як 10 років, за значні досягнення в оперативно-службовій діяльності, організацію ефективної роботи підрозділів і органів СБУ, значний особистий внесок у виховання й

*Почесна відзнака
Служби безпеки України*

підготовку кваліфікованих кадрів. Цією відзнакою можуть бути нагороджені й інші громадяни України, а також громадяни інших держав і особи без громадянства за допомогою сприяння органам Служби безпеки України у вирішенні покладених на них завдань. Знак № 1 вручено генералові армії України В.Радченку.

2002 року в Україні відбулися святкування на честь 10-річчя Незалежності. Міністерства й відомства відзначили також десятиліття своєї діяльності. Відповідно на ознаменування 10-ї річниці Служби безпеки України 22 січня 2002 року голова СБУ видав наказ „Про встановлення ювілейної медалі Служби безпеки України „10 років Службі безпеки України” (автор – О. Руденко).

Медаль діаметром 35 мм виготовлена з томпаку, має покриття під золото. На аверсі міститься рельєфне зображення геральдичного знака – емблеми СБУ синьої емалі. Навколо емблеми напис „10 років Службі безпеки України”. По краю – окуття круглого щита. На реверсі – зображення архистратига Михаїла, що закриває собою карту України. По колу в нижній частині девіз „Безпека держави – безпека народу”. Усі зображення й написи – рельєфні.

За допомогою кільця медаль сполучена з шовковою муаровою стрічкою, яка має широкі (синю й дві жовті) і вузькі (две малинові) смуги. Загальна ширина стрічки – 30 мм. Затискачами стрічка з'єднана з рельєфною горизонтальною планкою жовтого металу, у центрі якої

Медаль „10 років Службі безпеки України”

розміщено зображення арматури – лікторської фасції на тлі схрещених мечів вістрями вгору.

Відповідно до Положення, ювілейною медаллю нагороджували військовослужбовців СБУ, які досягли високих показників у службовій діяльності й професійній підготовці, зразково виконували обов'язки і на 25 березня 2002 р. мали 10 років військової вислуги в календарному обчисленні, а також громадяни України й іноземці за заслуги в забезпеченні державної безпеки України.

25 березня 2002 р., у День СБУ, відбулося вручення медалей. Це було перше масове нагородження в Службі безпеки України. Загалом протягом року ювілейною медаллю відзначено кілька тисяч співробітників Служби безпеки України.

Зауважимо, що вручені співробітникам СБУ 25 березня 2002 р. медалі відрізнялися від тих, якими нагороджували пізніше, до 25 березня 2003 р. Перші були пласкими, а наступні мали невелику опуклість з обох боків. В усьому іншому медалі були ідентичні.

3 квітня 2002 року голова СБУ встановив відомчу заохочувальну відзнаку Служби безпеки України – медаль „За мужність і відвагу” (автор – О.Руденко). Нею нагороджують співробітників СБУ, інших правоохоронних органів, військовослужбовців військових формувань, цивільних українських громадян за особисту мужність і відвагу, виявлені при захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціа-

лу, відверненні, виявленні, припиненні й розкритті злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності, інших протиправних дій, що безпосередньо створюють загрозу державним інтересам України.

Медаль діаметром 30 мм виготовляється з жовтого металу. На аверсі в центрі розміщено емблему СБУ, під нею напис у два рядки: „За мужність і відвагу”, на реверсі зображення архистратига Михаїла, над ним напис по колу: „Служба безпеки України”. Медаль має широкий опуклий бортик у формі вінка з дубового листя – символу військової слави й відваги. Усі зображення і написи – рельєфні, опуклі.

За допомогою кільця медаль з’єднана з шовковою муаровою стрічкою синього кольору з вузькими малиновими смужками по краях. У верхній частині стрічки кріпиться рельєфна горизонтальна планка жовтого металу із зображенням малого Державного Герба України.

Це найбільш рідкісна нагорода в Службі безпеки України. За відомостями на 1 квітня 2004 р., відбулося лише 74 нагородження.

Ще в 2000 році автор-розробник О.Руденко запропонував ескізи медалей „За відзнаку в службі” трьох ступенів для нагородження військовослужбовців СБУ за 10, 15 і 20 років служби відповідно, а також заохочувальної відзнаки „Ветеран органів безпеки” – за 25 років служби. Проекти було розроблено з урахуванням запропонованого тим

Медаль „За мужність і відвагу”

самим автором геральдичного комплексу СБУ. Проте тільки після того, як Президент України затвердив символіку служби безпеки України² голова СБУ своїм наказом від 19 червня 2002 р. встановив медаль „За відзнаку в службі” трьох ступенів і медаль „Ветеран органів безпеки”.

Медаль „За відзнаку в службі” має діаметр 32 мм і виготовляється з томпаку: 1-го ступеня – позолочена, 2-го ступеня – посріблена, 3-го ступеня – із бронзовим покриттям. У процесі затвердження й виготовлення медалі 3-го ступеня бронзу в покритті замінено на червону мідь*. На аверсі медалі в центрі вміщено геральдичний знак СБУ – емблему, доповнену лікторською фасцією і схрещеними мечами вістрями вгору. Емблема покрита синьою емаллю. На реверсі – гілки з дубовим і калиновим листям, перевиті стрічкою. По колу напис „Служба безпеки України”, а в центрі – „За відзнаку в службі”. Усі зображення й написи опуклі, рельєфні. Медаль має вузький опуклий бортик.

Кільцем медаль з'єднана з шовковою стрічкою синього кольору з вузькими малиновими смужками по краях. У медалі 1-го ступеня посередині стрічки розміщено одну широку жовту смугу, 2-го – дві вузькі й 3-го – три вузькі жовті смужки.

У верхній частині стрічки кріпиться горизонтальна планка з томпаку із золоченням, срібленим і бронзовим (мідним) покриттям відповідно. Посередині планки – зображення вінка, у центрі його

– лікторська фасція, накладена на схрещені вістрями вгору мечі.

Медаллю „За відзнаку в службі” нагороджують військовослужбовців СБУ, що досягли високих показників у бойовій і службовій підготовці, являють собою взірець вірності присязі, зразково виконують військовий обов'язок і прослужили в органах держбезпеки не менш як 10, 15 і 20 років у календарному обчисленні відповідно. Нагороджують медаллю послідовно – як правило, починаючи з 3-го ступеня.

Медаль „Ветеран органів безпеки” має ті самі розміри, що й медаль „За відзнаку в службі”, і виготовляється з позолоченого томпаку. На аверсі в центрі – емблема СБУ, накладена на лікторську фасцію на тлі щита, двох схрещених мечів і лаврового вінка. Реверс повторює зображення на медалі „За відзнаку в службі” 1-го ступеня, за винятком напису в центрі „Ветеран органів безпеки”.

Стрічка медалі – синього кольору з широкою жовтою смugoю в центрі (ширшою, ніж на стрічці до медалі „За відзнаку в службі” 1-го ступеня) і вузькими малиновими – по краях. Горизонтальна металева планка на стрічці ідентична планці на стрічці медалі „За відзнаку в службі” 1-го ступеня.

Нагороджують медаллю „Ветеран органів безпеки” військовослужбовців СБУ, а також осіб, звільнених з військової служби в СБУ, що мають не менш як 25 років військової вислуги в календарному обчисленні. Відзначення медалями

„За відзнаку в службі” й „Ветеран органів безпеки” здійснюється один раз на рік, у День Служби безпеки України. Перше нагородження відбулося 25 березня 2003 р.

18 березня 2004 р. наказом голови СБУ встановлено відомчу заохочувальну відзнаку – нагрудний знак „Хрест Доблесті”. Первоін розроблювана для одного з підрозділів, ця відзнака згодом рішенням голови СБУ затверджена як нагорода всієї Служби безпеки України.

Нагороджують „Хрестом Доблесті”, який має два ступені, військовослужбовців, державних службовців і працівників Служби безпеки України за високі показники в оперативно-службовій діяльності, успішне виконання завдань, доблесть і самовідданість при виконанні службового обов’язку, інші заслуги під час служби (праці) в

Медаль „За відзнаку в службі”

*Заохочувальна відзнака
„Ветеран органів безпеки”*

1-го ступеня

2-го ступеня

3-го ступеня

СБУ. Крім того, „Хрестом Доблесті” можуть бути відзначені військово-службовці інших військових формувань, інші українські й іноземні громадяни та особи без громадянства за допомогу Службі безпеки України у вирішенні покладених на неї завдань.

Відзнака має форму прямого рівнораменного хреста синьої емалі. Посередині – накладний круглий медальйон, облямований вінком дубового листя із зображенням на синьому емалевому тлі фігури св. Георгія Переможця на коні, що уражує списом змія. Фігура повернута вліво (геральдично). Між сторонами хреста на тлі розбіжних рельєфних променів розміщено два накладні схрещені мечі вістрями вгору. Відзнака 1-го ступеня виготовляється з жовтого металу, 2-го ступеня – з білого металу. Зворотний бік хреста плаский, з викарбуваним номером. Розмір – 40x40 мм.

За допомогою кільця хрест з'єднаний з шовковою муаровою стрічкою, у верхній частині її – горизонтальна планка жовтого або білого металу. У центрі планки – зображення лікторської фасції на тлі схрещених мечів, облямованих вінком.

Стрічка відзнаки 1-го ступеня – синього кольору з широкою білою смужкою в центрі й вузькими жовтими смужками по краях, 2-го ступеня – синього кольору з двома вузькими білими смужками посередині й вузькими жовтими смужками по краях**.

Одночасно з „Хрестом Доблесті” 18 березня 2004 р. наказом голови

Нагрудний знак „Хрест Доблесті”

1-го ступеня

2-го ступеня

СБУ затверджено відомчу заохочувальну відзнаку – нагрудний знак „**За боротьбу з корупцією та організованою злочинністю**”. Ним нагороджують військовослужбовців, державних службовців і працівників СБУ зі стажем служби (роботи) не менш як 5 років, що мають конкретні особисті досягнення у виконані завдань боротьби з корупцією та організованою злочинністю, ветеранів СБУ, а також працівників інших правоохоронних органів, державних установ України, українських і іноземних громадян та осіб без громадянства за сприяння у вирішенні завдань боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Нагрудний знак „За боротьбу з корупцією та організованою злочинністю” виготовляється з білого металу й має форму щита з широким окуттям по краю. У центрі щита на тлі променів – зображення золо-

тої фігури св. Георгія Переможця, накладеної на меч вістрям униз. У верхній частині розміщено на кладну емблему Служби безпеки України – Волинського хреста синьої емалі. Нижню частину її частково краї щита обплітає стрічка синьої емалі з написом „Служба безпеки України”. Усі зображення рельєфні.

Розмір нагрудного знака – 58 х 30 мм. Зворотний бік плаский, з викарбуваним номером і застібкою, щоб кріпити знак до одягу.

Стрічка відзнаки – шовкова муара, сталевого кольору, з вузькими смужками малинового й жовтого кольору по краях.

Відомі пробні зразки відзнаки „За боротьбу з корупцією та організованою злочинністю”, у яких середня частина щита з променями залита синьою емаллю. Проте нагородження такими знаками не проводилося.

16 серпня 2004 р. наказом голови СБУ встановлено відомчу заохочувальну відзнаку – нагрудний знак „**Почесна зірка Служби безпеки України**” (автор – О. Руденко), якою нагороджують військовослужбовців і державних службовців СБУ за виключні заслуги у справі змінення державної безпеки України, значні досягнення в організації оперативно-службової діяльності, організацію ефективної роботи органів, підрозділів та закладів СБУ, значний особистий внесок у виховання й підготовку кваліфікованих кадрів для Служби безпеки України. Передбачено також

Нагрудний знак „За боротьбу з корупцією та організованою злочинністю”

можливість нагородження інших громадян України, іноземців і осіб без громадянства за допомогу й сприяння Службі безпеки України у вирішенні покладених на неї завдань.

„Почесна зірка Служби безпеки України” виготовляється з жовтого металу й має вигляд восьмипроменевої зірки з розбіжними променями, на яку накладено рівнорамений хрест синьої емалі. У центрі хреста – круглий медальйон малинової емалі зі стилізованими літерами „СБУ”. По краю медальйона – синій емалевий обідок з двома пружками, на якому розміщено напис „Безпека держави – безпека народу”. Між раменами хреста вміщено два накладні мечі вістрями вгору. Хреста накладено на зображення дубового вінка смарагдово-зеленої емалі. Середина вінка – зачорненого білого металу, діагональні промені зірки – білого металу, пружки хреста, мечі, вензель, напис – жовтого металу. Зворотний бік відзнаки плаский, з вигравіюванням номером і застібкою. Діаметр Зірки – 50 мм.

Стрічка відзнаки – шовкова муара з трьома смужками: малиновою в центрі й двома синіми з боків.

Разом з відзнакою вручається мініатюр-копія, що відтворює центральний медальйон Зірки (діаметр – 17 мм). Як різновиди відомі зразки „Почесної зірки Служби безпеки України”, виготовлені зі срібла й покриті гарячою емаллю або лаком.

Останніми з нагород СБУ наказом голови Служби безпеки України

Нагрудний знак „Почесна зірка Служби безпеки України”

від 29 вересня 2004 р. встановлено відомчі заохочувальні відзнаки „Вогнепальна зброя” й „Холодна зброя”. Ними нагороджують співробітників-військовослужбовців СБУ, як правило – офіцерів, за визначні заслуги у зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав і свобод людини та громадянина, бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового й службового обов’язку, виявлені при цьому честь і доблесть. У виключних випадках відзначають і осіб офіцерського складу інших військових формувань та правоохоронних органів України, а також українських громадян, які мають офіцерське звання і перебувають у запасі або відставці, за визначену допомогу й особливе сприяння Службі безпеки України у вирішенні покладених на неї завдань.

Відзнакою „Вогнепальна зброя” є пістолет „Форт-12” або „Форт-14” калібра 9 мм. Відзнака „Холодна зброя” – це шабля стандартно-

го зразка з темляком золотистого кольору або кортик стандартного зразка. Уся зброя має заводське маркування й товарний знак. Згідно з Положенням, після смерті нагородженого відзнаки „Вогнепальна зброя” й „Холодна зброя” підлягають здачі до Служби безпеки України.

Крім нагород, спільних для всієї Служби безпеки України, кілька підрозділів офіційно затвердили власні нагороди.

До 10-річчя української розвідки було розроблено символіку Головного управління розвідки СБ України (ГУР СБУ). 30 листопада 2001 р. емблему ГУР і нагрудний заохочувальний знак „**Почесна відзнака Головного управління розвідки Служби безпеки України**” затвердив своїм наказом голова СБ України.

„Почесна відзнака ГУР СБУ” (автор – М. Молдаванов) являє

собою овальну багатошарову композицію. На щиті сріблястого кольору з окуттям розміщеноображення чотирипроменевої срібної зірки, верхній промінь якої закритий малим Державним Гербом України, і 25 розбіжних золотих променів на тлі символічного зображення земної кулі. Через верхню частину щита виходять два бунчуки, а нижню частину облямовують лаврова й калинова гілки. Усю композицію обплітає синя стрічка з написами „ГУР СБУ” у верхній частині й „Почесна відзнака” – у нижній.

Елементи символіки знака відображають основні завдання розвідки. Чотирипроменева зірка на тлі земної кулі символізує спрямування розвідувальних заходів за межі держави з метою захисту її національних інтересів. Малий Державний Герб указує на національну належність ГУР – одного з розвідувальних органів України, золоте проміння – на 25 його регіональних підрозділів. Щит означає захист розвідкою національних інтересів України. Синя стрічка із золотими літерами відображає кольори Державного Прапора України. Козацькі бунчуки символізують належність ГУР до військових структур, а гілки лавра й калини – діяльність розвідки на славу нашої держави.

Зворотний бік знака плаский, із гравійованим номером. Розмір – 43x34 мм.

Заохочувальним знаком „Почесна відзнака ГУР СБУ” нагороджували співробітників ГУР і

**Нагрудний заохочувальний знак
„Почесна відзнака
Головного управління розвідки
Служби безпеки України”**

підрозділів розвідки регіональних органів СБУ за особисті конкретні досягнення при виконанні розвідувальних завдань, спрямованих на захист національних інтересів держави, виявлені при цьому професіоналізм, ініціативу, наполегливість, а також за багаторічну бездоганну службу в підрозділах розвідки (не менш як 10 років). Передбачалася також можливість нагородження цим знаком співробітників інших підрозділів СБУ й військових формувань України за діяльність, що істотно сприяла виконанню завдань розвідки, українських і іноземних громадян та осіб без громадянства за допомогу розвідувальним підрозділам Служби безпеки України.

Нагородження проводили двічі на рік: у День Незалежності України й у річницю створення ГУР СБУ. На січень 2004 р. відбулося 10 нагороджень. Далі, у зв'язку з формуванням Служби зовнішньої розвідки України як окремої державної структури, нагородження „Почесною відзнакою ГУР СБУ” було припинено, але на сьогодні його відновлено***.

Для Національної академії Служби безпеки України розроблено геральдичну систему з використанням емблеми СБУ (автори – Є. Шаповал, І. Коркач і В. Волченко). Наказом голови СБУ від 8 жовтня 2002 р. затверджено емблему академії, зразок нарукавного шеврона, нагрудний академічний знак у вигляді традиційного для вищих навчальних закладів ромба й відзнаку до грамоти НА СБУ. При цьому нагоро-

дою є тільки відзнака. Виготовлена з томпаку з покриттям під золото, вона являє собою опуклий щит малинової емалі, що має окуття по краю. У центрі щита розміщено емблему СБ України. За щитом по центру міститься меч вістрям униз. Нижню частину щита закриває синя стрічка з написом „Національна академія Служби безпеки України” й розгорнута срібна книга. Знизу з правої боку до середини щит облямовує золота лаврова гілка. Елементи знака відповідають елементам емблеми НА СБУ. Розмір – 55x32 мм.

Грамотою з відзнакою Національної академії СБУ нагороджують найкращих працівників Академії за успіхи в керівництві, управлінні, організації і в навчальній, виховній, науково-методичній і науково-дослідній роботі, підготовці й підвищенні кваліфікації співробітників Служби безпеки України, зразкове виконання службових обов’язків. Ними також можуть бути відзначенні співробітники інших підрозділів СБУ, військовослужбовці й працівники центральних органів виконавчої влади, організацій та підприємств, що надали істотну допомогу НА СБУ в підготовці висококваліфікованих фахівців.

Підрозділ спеціального зв’язку був створений 12 жовтня 1992 р., останнім з підрозділів Служби безпеки України. З нагоди його 10-річчя в Департаменті спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації, що є пра-вонаступником Головного управління урядового зв’язку, згідно з

наказом голови СБУ від 25 вересня 2002 р., встановлено „**Почесну відзнаку ДСТСЗІ СБУ**” (автор – В. Макаренко).

Відповідно до Положення, цією заохочувальною відзнакою можуть бути нагороджені співробітники департаменту за особисті конкретні досягнення в реалізації державної політики у сфері захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних, криптографічного та технічного захисту інформації, забезпечені функціонування державної системи урядового зв’язку, виявлені при цьому професіоналізм, ініціативу та наполегливість. Крім того, передбачено нагородження ветеранів департаменту, співробітників інших підрозділів СБУ та військових формувань, органів державної влади України, українських громадян за значний внесок у вирішення завдань, покладених на ДСТСЗІ СБ України.

„Почесна відзнака ДСТСЗІ СБУ” виготовляється з жовтого металу із позолотою. Вона являє

„Почесна відзнака ДСТСЗІ СБУ”

собою композицію у вигляді білого емалевого щита з увігнутими сторонами. У центрі щита розміщено емблему СБУ ізображенням елемента малого Державного Герба (Тризуба), облямованого вінком з дубового листя, доповненого чотирма блискавками – символом зв’язку. Щит із обох боків обрамлено лавровими гілками – символом слави. Зверху щита розміщено синю стрічку із золотим написом „ДСТСЗІ СБ України”, а в нижній частині – стрічку з написом „Почесна відзнака”. Кольори стрічок і написів повторюють кольори Державного Прапора України. Зворотний бік знака – плаский, з викарбуваним номером і гвинтовим кріплінням. Розмір – 45x32 мм.

До 10-річчя Служби Безпеки України її підрозділи випустили низку нагрудних знаків і пам’ятних значків, які не є нагородами. Серед них вирізняється ювілейний нагрудний знак, випущений Департаментом спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБ України. Він найкраще скомпонований з погляду вимог геральдики та фалеристики, наочно виразний (автор – В. Макаренко). Його виготовлено з томпаку із покриттям під золото та лакуванням, підкладка – з нейзильберу. Розміри – 46 x 46 мм, кріпління – гвинтове, тираж – 500 екземплярів. Частини знака виготовляли методом лиття під тиском з подальшим складанням. Правонаступність функцій і завдань Головного управління

урядового зв'язку СБ України і ДСТСЗІ СБУ відображає напис „Служба безпеки України – 10 років ГУУЗ-ДСТСЗІ”. Знак носиться на військовій формі, а на цивільному одязі – мініатюру, що повторює його, але без підкладки й написів. Розміри мініатюри – 21 х 21 мм (варіант – 18 х 18 мм), тираж – 3,5 тис. екземплярів.

На закінчення треба зазначити: медалі й нагрудні знаки, які ввійшли до нагородної системи

Служби безпеки України, відобразили як складні державні завдання, що стоять перед Службою, так і її історію, спадкоємність національних традицій. Символіка медалей і знаків, їхня лаконічність і простота, зорова виразність зрозумілі без додаткових пояснень. Фахівці й аматори-фalerисти визнають нагрудні знаки, а надто медалі СБУ особливо вдалими порівняно з відомчими нагородами інших силових структур України.

ПРИМІТКИ

- 1 Указ Президента України від 18 листопада 1996 року № 1094/96 „Про відомчі заохочувальні відзнаки” // Урядовий кур'єр. – 1996. – 28 листоп. – № 223–224. Див. також: Указ Президента України від 3 лютого 1997 року № 134/97 „Про Примірне положення про відомчі заохочувальні відзнаки” // Офіційний вісник України. – 1997. – 9 квіт. – № 9; Указ Президента України від 18 травня 2000 року № 694/2000 „Про впорядкування геральдичної справи в Україні” // Урядовий кур'єр. – 2000. – 31 трав. – № 97; Указ Президента України від 9 лютого 2001 року № 79/2001 „Питання щодо використання державних символів України” // Там само. – 2001. – 22 лют. – № 34; Указ Президента України від 18 серпня 2005 року № 1177/2005 „Про вдосконалення нагородної справи в Україні” // Там само. – 2005. – 30 серп. – № 162.
- 2 Указ Президента України від 14 лютого 2002 року № 129/2002 „Про символіку Служби безпеки України” // Офіційний вісник України. – 2003. – № 9
- * З бронзовим покриттям виготовлено лише кілька пробних екземплярів медалі „За відзнаку в службі” 3-го ступеня. Нагородження ними не проводили.
- ** Слід зазначити, що спочатку медалі й хрести передбачалося кріпити до прямокутних металевих колодок, обтягну-

тих стрічкою. Але в процесі виготовлення від металевих колодок відмовилися, і медалі в 2003 – 2004 рр. кріпили безпосередньо до стрічки, згорнутої удвоє, зшитої вгорі й скріпленої металевою планкою.

На виконання Указу Президента України щодо уніфікації зовнішнього вигляду відомчих нагород у липні 2004 р. наказом голови СБУ внесено зміни до відомчих нормативно-правових актів стосовно кріplення медалей. Відтоді медалі й хрести за допомогою кільца з'єднуються з прямокутною металевою колодкою, обтягнутою стрічкою. Розмір колодки – 42x30 мм, у нижній частині вона має тонку металеву дужку із заокругленим виступом і отвором посередині. На зворотному боці – прорізи, щоб кріпити стрічку, й застібка. Відповідно до медалі колодки виготовляють з жовтого чи білого металу або з бронзовим (мідним) покриттям. Починаючи з жовтня 2004 р., нагородження в Службі безпеки України проводять тільки медалями й хрестами з колодками встановленого зразка.

*** У зв'язку зі створенням Служби зовнішньої розвідки України тепер створюється комплекс відомчих нагород цієї силової структури.

КНИГОЗБІРНЯ

„НЕВІДОМА ВІЙНА 1919 РОКУ”: НОВЕ СЛОВО У ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

На початку 2007 р. у видавництві „Темпора” побачила світ груповна праця молодого київського історика Михайла Ковальчука „Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння”. Для автора, кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту української археографії й джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – це підсумок його кількарічної копіткої роботи, для української історіографії – безперечний здобуток. Останніми роками читачі „Військово-історичного альманаху” не могли не звернути уваги на публікації М. Ковальчука в нашому виданні. Без сумніву, зацікавить їх і „Невідома війна 1919 року”.

Про свою працю і пов’язану з нею проблематику, актуальні питання дослідження історії українських збройних сил 1917 – 1921 рр. дослідник розповів в інтерв’ю, даному редакції альманаху.

– Як у Вас виникла ідея написати книжку з історії війни між Українською Народною Республікою і російським білим рухом генерала Денікіна?

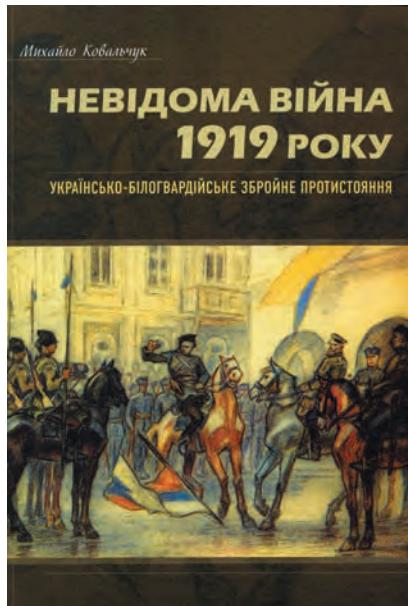
– Війна УНР з російськими білогвардійцями – це одна з найменш вивчених сторінок в історії українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., хоча вона і мала визначальний вплив на дальші події тієї доби. Згадаймо: у серпні 1919 р. Армія УНР і Українська галицька армія в ході переможного наступу проти більшовиків зайняли майже всю Правобережну Україну й здобули Київ. Це був апогей військових успіхів українських армій у війні за незалежність. Проте вже у вере-

сні спалахнула війна з російськими білогвардійськими військами. У грудні УГА перейшла на бік білогвардійців, а значно знекровлена й виснажена Армія УНР опинилася на межі загибелі, у „трикутнику смерті”. Український уряд остаточно втратив територію, і Головний отаман С. Петлюра вперше з початку визвольної боротьби мусив шукати притулку за кордоном, у Польщі. Цей страхітливий коловорот подій – від цілковитого тріумфу до безповоротної катастрофи – звичайно, не може не привернути уваги історика. Чому УНР програла війну з білогвардійцями? Чому військова поразка обернулася ще й політичною катастрофою? Власне, ще навча-

ючись на історичному факультеті столичного університету, я почав шукати відповіді на ці питання. Тоді ж у мене вперше й з'явився задум написати таке дослідження.

— Але ж загальновідомо, що до катастрофи української армії призвела нищівна епідемія тифу?

— В історичній літературі про цей період написано дуже мало, автори обмежувалися згадками, що, мовляв, восени 1919 р. Армія УНР і УГА ледь не загинули від епідемії. Відтак усталився погляд, що саме через тиф українські війська втратили боєздатність перед лицем Збройних Сил Півдня Росії, як офіційно називалася білогвардійська армія генерала Денікіна. Прикметно, що у військово-історичних дослідженнях бойові дії Армії УНР і УГА проти білогвардійців у 1919 р. майже не розглядаються. Читаючи сучасну історичну літературу, важко навіть довідатися, чи були між ними бої. Натомість історичні джерела свідчать, що українські війська восени того року, попри поширення в їхніх лавах тифу, ще тривалий час зберігали боєздатність і витримали тяжку кампанію проти білогвардійців. Зокрема зі сторінок праць з історії військових частин білої Росії, написаних уже на еміграції, українська армія постає досить грізним супротивником, перемога над яким далася білим зовсім нелегкою ціною. Чимало спогадів про запеклі бої з білогвардійцями залишили й ветерани Армії УНР та УГА.

— Чого ж тоді впродовж більш як вісімдесяти років історики оминали своєю увагою цю тему?

— Українські діаспорні дослідники до останнього часу майже не цікавилися історією російського білого руху й не враховували його впливу на тогочасні події в Україні. В умовах своєрідного протистояння з радянською історичною науковою діаспорні історики зосередилися на дослідження питань, пов'язаних з війною УНР проти більшовицької Росії, повстанським рухом, тоталітарною природою радянської влади тощо. Потрібно сказати, що й сучасна концепція історії 1917 — 1921 рр. у багатьох відношеннях сформувалася під впливом діаспорної історіографії. А ще ж був вплив історіографії радянської, яка виробила стійкий стереотип несприйняття білого руху як

„контрреволюційної сили”, а відтак „невідповідного” об’єкта історично-го дослідження. Разом це й зумови-ло практично цілковиту нерозроб-леність теми українсько-білогвар-дійської війни 1919 р. Значення війни з Денікіним здебільшого лише визнається, проте саму цю тему українські історики не дослі-джують. Цікаво відзначити, що й сучасні російські дослідники також не виявляють значного інтересу до „національних сюжетів” громадянської війни 1917 – 1920 рр.

– Інакше кажучи, „Невідома війна 1919 року” є першим в істо-ріографії дослідженням перебігу й наслідків збройного протистояння УНР і білої Росії?

– Очевидно, що так. Усвідом-люочи, що тема досі не висвітлена в історичній літературі, я прагнув зробити свою працю якомога інфор-мативнішою й надати авторським твердженням максимальної аргу-ментованості. Науково-довідковий апарат монографії побудовано так, щоб читач мав змогу легко знайомитися з джерельною базою дослід-ника. У тексті вміщено також знач-ний масив фотографій – близько двохсот, а також добірку кольоро-вих карт, таблиці.

– Якими матеріалами Ви корис-тувалися, адже, мабуть, історич-них свідчень з тих часів лишилося небагато?

– Це були переважно документи й матеріали, які мені пощастило виявити в архівах Києва, Львова, Москви і Варшави. Звичайно, чима-ло цінних документів загинуло ще в

1919 р. або ж були згодом втрачені. Але ї ті, що дійшли до наших днів, дослідники дуже повільно вводять у науковий обіг. Скажімо, мало використовуються в наукових пра-цях матеріали з архіву Української галицької армії, що зберігаються в Києві. Недостатньо відомі й доку-менти Армії УНР. Мені тим часом у фондах колишнього „українсько-го празького архіву” вдалося від-найти унікальне історичне джерело – щоденник бойових дій Армії УНР за другу половину 1919 р., який вва-жався втраченим. Використовував я також бойові зведення, оперативні звіти й інші документи вищого командування українських військ, а також державного керівництва УНР і ЗУНР. Особливу наукову цінність становлять оперативні документи білогвардійського командування, їх я опрацював у московських архі-вах. Звичайно, й спогади участни-ків тих подій також значною мірою допомогли реконструювати перебіг українсько-білогвардійської війни.

– Чи було збройне зіткнення між білогвардійцями й УНР неминучим? Адже ж вони мали тоді спільного ворога – більшовицький режим?

– Українська сторона була готова до військового союзу з біло-гвардійцями, щоб разом боротися проти більшовиків. Однак керів-ництво Збройних Сил Півдня Росії категорично відмовлялося визнати право України на незалежність, від-стоюючи ідею „єдиної і неподіль-ної” Росії. Головнокомандувач ЗСПР генерал А. Денікін відкидав навіть можливість порозумітися

з українцями. Це дуже яскраво показали події, що ввійшли до історії під назвою „Київська катастрофа”. Влітку 1919 р. білогвардійські війська, розвиваючи наступ проти більшовиків, захопили Лівобережну й значну частину Південної України. Правобережжя тоді контролювали Армія УНР і УГА. 31 серпня білогвардійські частини ввійшли в щойно звільнений українськими військами від більшовиків Київ і витіснили з міста українські частини. Та навіть після цього державне військове керівництво УНР висловлювало готовість співпрацювати з білогвардійцями задля спільної боротьби проти більшовиків. Проте категоричне небажання денікінського командування йти на будь-які поступки національним вимогам українців остаточно перекреслило можливість союзу з УНР і передумовило збройний конфлікт.

– Як би Ви могли окреслити основні етапи цієї війни?

– У середині вересня 1919 р., коли стало зрозумілим, що про жодний союз не може бути й мови, між обома сторонами розпочалися повномасштабні бойові дії. На боєздатність українських частин негативно впливала нестача зброї, амуніції, санітарних матеріалів, продовольства, серйозною загрозою була епідемія тифу. Не менш фатальною виявилася й нерішучість українського командування, що впродовж усієї війни так і не виробило чіткого плану операцій проти білогвардійців. Унаслідок цього армійські групи й з'єднання

діяли не досить скоординовано. До того ж тривалий час УГА не брала участі в бойових діях, оскільки диктатор ЗУНР Є. Петрушевич залишався переконаним противником війни з Денікіним. Як наслідок – уже наприкінці вересня Армія УНР зазнала низки поразок. Основні бої на українсько-білогвардійському фронті розгорнулися в жовтні, коли проти більших було кинуто й з'єднання УГА. Бойові дії в цей час мали запеклий характер, супроводилися контрударами, спричинювали значні людські втрати. Білогвардійські війська діяли активніше й після кількох вдало проведених операцій заволоділи стратегічною ініціативою, завдавши нових поразок Армії УНР і УГА. Останній етап українсько-білогвардійської війни припадав на листопад 1919 р. Тоді становище українських армій значно погіршилося через воєнні невдачі, вичерпання останніх запасів військового майна й поширення захворювань на тиф серед вояків. З огляду на катастрофічну ситуацію командування Галицької армії підписало з денікінським керівництвом угоду про переход УГА на їхній бік. Армія УНР лишилася сама і мусила відступати на Волинь, де була оточена білогвардійськими, більшовицькими й польськими військами. На початку грудня її з'єднання вирушили в Перший Зимовий похід на зайняті білогвардійцями й більшовиками терени України. Та це вже була партизанска форма боротьби.

– І все ж таки, чи мала українська сторона бодай якийсь шанс перемогти в тій війні?

– На мою думку, перемога була цілком можлива. Генерал Я. Слащов, який восени 1919 р. керував найбільшим угрупованням білогвардійських військ на українському фронті, згодом у спогадах писав, що у висліді кількох успішно проведених українськими арміями операцій білі тоді ледь не зазнали поразки. До речі, Армія УНР і УГА мали навіть чисельну перевагу над супротивником – адже білогвардійці були скуті боями з більшовиками і Денікін не міг перекинути на український фронт значних військових сил. Тож ця війна зовсім не була такою заздалегідь безнадійною для української армії. Справжні причини поразки, як показано в книжці, полягали не так в епідемії тифу, як у цілковитій неготовості державного й військового керівництва до боротьби проти білогвардійців, внутрішніх чварам між галичанами і наддніпрянцями, грубих помилках уряду й військового командування у веденні бойових дій, а також політичній ненадійності частини вищого командного складу – колишніх офіцерів російської служби.

– Чи не сприяло взаємне поборювання між українцями й білогвардійцями наступному успіхові більшовиків?

– Восени 1919 р. денікінці кинули проти українських військ більше як 18 000 багнетів і шабель. Це була значна військова сила, і якби білогвардійське командування

використало її тоді на московському напрямкові, цілком імовірно, що таке підсилення біліх могло б забезпечити успішний наступ проти більшовиків. Водночас військово-політична катастрофа УНР наприкінці 1919 р. вкрай негативно позначилась на подальшому перебігу української національно-визвольної боротьби. Розбиті білими, українські збройні сили вже не могли зупинити просування в країну більшовицьких військ. Більшовики на початку 1920 р. порівняно швидко й без особливих труднощів зайняли Україну, матеріальні й людські ресурси якої зміцнили їхній режим. Що ж до уряду УНР, то фактично саме з кінця 1919 р. він перестав відігравати ролю самостійного політичного чинника й надалі вже був змушений іти у фарватері політики держав-сусідів – згадаймо Варшавську угоду та українсько-польський союз 1920 р.

– У 1919 р. проти білогвардійського режиму розгорнулася на теренах України широка повстансько-партизанська боротьба, тим часом у Вашій праці вона майже не розглядається.

– Це інша велика тема. У „Невідомій війні 1919 року” йдеться лише про діяльність окремих повстанських загонів, що оперували проти білогвардійців на Київщині й Поділлі, у прифронтовій смузі між українськими й білогвардійськими військами. Висвітлено також бойову діяльність повстанської армії Н. Махна в час союзу її з Армією УНР. Проте в цілому я не став переобтяжувати

книжку сюжетами, безпосередньо не пов'язаними з її темою. Звичайно, є всі підстави для думки, що повстанський рух проти Денікіна, особливо на півдні України, серйозно впливав на загальне становище білих. Рухливі повстансько-партизанські загони знищували залоги міст і містечок, дезорганізовували комунікації й запілля білогвардійців, а подекуди навіть створювали цілі „республіки“ (як це було на Катеринославщині й Херсонщині). Разом з тим українському повстанству того періоду була притаманна надзвичайна політична строкатість – серед його організаторів виступали „петлюрівці“, анархісти-махнівці, боротьбисти, есери, більшовики-комуністи. На жаль, відомості стосовно тогочасного повстанського руху в Україні дослідники часто некритично запозичують з радянської літератури або з мемуарів учасників маєнівського повстанства. Такий підхід не може забезпечити ні об'єктивності, ні історичної вірогідності. Тож очевидно, що тема повстансько-партизанського руху в Україні проти білих потребує окремого ґрунтовного дослідження на відповідній джерельній основі.

– Безперечно сильною стороною Вашої монографії є рідкісне в нашій історіографії поєднання авторового тексту з публікацією близько двохсот документів. Читачі, гадаємо, оцінять це документальне багатство.

– Працюючи над книжкою, я розумів, як важливо дати читачеві можливість відчути атмосферу тієї складної й бурхливої доби. Подав у ній документи українського й білого

руху, повідомлення з фронту, оперативні й розвідувальні звіти, донесення воєначальників тощо. Гадаю, така структура праці, коли до авторського викладу тут-таки додаються документи, безпосередньо з ним пов'язані, сприяє значно кращому сприйманню матеріалу. Бо ж, як відомо, „сирі“ документальні збірники, на жаль, ніхто, крім фахівців, не читає.

– Ваші попередні публікації присвячені переважно військовим аспектам подій 1917 – 1921 рр. Тож чи вважаєте Ви себе саме військовим істориком?

– Я однаковою мірою займаюся різними етапами визвольних змагань – від початків національного відродження 1917 р. до останніх спалахів національно-визвольної боротьби в 1921 р. Події часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії настільки взаємопов'язані, що їх, мабуть, неможливо зрозуміти, не розглядаючи комплексно. Водночас більшість істориків, гадаю, погодяться, що доля України в той час залежала передусім від вислідів воєнного противоріччя, що розгорталося на її землях. Тому військові аспекти проблематики визвольних змагань заслуговують на особливу увагу дослідників. На жаль, історія створення й бойова діяльність українських збройних сил 1917 – 1921 рр. поки що не мали належного висвітлення в історичній літературі. Сподіваюся, „Невідома війна 1919 року“ певним чином сприятиме заповненню цієї прогалини.

– Історики дотепер сперечаються про причини поразки українців у боротьбі за свою державу в 1917 – 1921 рр. Якою є Ваша думка?

– У загибелі Української держави 1917 – 1921 рр., безумовно, заважили зовнішні чинники – агресія сусідніх держав, невизнання України Антантою тощо. Але не менш згубно на долі молодої держави позначився брак внутрішньої консолідації суспільності довкола національної ідеї. Певною мірою це можна пояснити низьким рівнем національної свідомості українського народу після 250-літнього російського гноблення та іншими обставинами об'єктивного характеру. Однак на практиці неспроможність українських політичних сил у 1917 – 1921 рр. порозумітися, щоб досягти спільноНІ мети, обернулася перманентним внутрішнім розбратором, який послаблював державу перед натиском зовнішнього ворога. Фатальні наслідки мала й надмірна революційність українського проводу, що часто призводила до підміни копіткої щоденної державотворчої праці заявами про наміри чи порожньою декларативною риторикою. Нехтування потреб розбудови національних збройних сил, грубі прорахунки в царині військового будівництва зробили Україну безбаронною перед сусідніми державами – більшовицькою Росією, Польщею, Румунією. Політична слабкість української влади лише заохочувала сусідів до інтервенції. Саме тому, зрештою, все й скінчилося окупацією країни іноземними військами й поділу її території чотирма державами. Попри всю жертовність учасників тогочасних визвольних змагань українську державність було втрачено на десятиріччя.

– Щодо періоду 1917 – 1921 рр. Ви користуєтесь означенням „визвольні змагання”, „українські національно-визвольні змагання”, тим часом інші автори вживають щодо тих подій термін „українська революція”...

– Вважаю, ці поняття зовсім не суперечать одне одному. У 1917 – на початку 1918 рр. в Україні справді відбулася національна революція, завдяки якій і з'явилася Українська держава. З проголошенням Центральною Радою незалежності України цілей української революції було досягнуто. Очевидно, після IV універсалу варто говорити вже не про революцію, а про захист її здобутків. Важко назвати революцією, скажімо, період правління гетьмана П. Скоропадського; не можна означити так і наступний період, 1920 – 1921 рр. Тим часом поняття „національно-визвольні змагання” – значно ширше, воно включає не лише українську революцію 1917 – 1918 рр., а й збройну боротьбу за незалежність у 1918 – 1920 рр., державне будівництво часів Гетьманату, Директорії УНР і уряду ЗУНР, повстансько-партизанський рух 1918 – 1921 рр. Інакше кажучи, цей термін повніше відображає розмаїття й багаторізантіальність процесів, що відбувалися в Україні за тієї доби.

– А як бути з таким звичним поняттям, як „громадянська війна”?

– Гадаю, потрібно називати речі своїми іменами. Громадянська війна – це війна між громадянами однієї держави. Навряд щоб війну України за незалежність у 1917 – 1920 рр. можна було такою вважати. Звісно, з погля-

ду прихильників Російської імперії всі, що населяли її колишні терени, незалежно від національності, були громадянами цієї єдиної держави. Однак мешканці Східної Галичини, поляки й українці, до листопада 1918 р. також були громадянами однієї держави, Австро-Угорської імперії, – але ж ми не називаємо українсько-польську війну 1918 – 1919 рр. війною громадянською. У грудні 1917 р., коли розпочалася перша українсько-більшовицька війна, українці вже мали власну державу – Українську Народну Республіку. Саме УНР була в 1917 – 1921 рр. єдиною формою державної організації українського народу. Тепер уже немає потреби доводити, що так звана Українська Соціалістична Радянська Республіка (УССР) була фіктивним квазідержавним утворенням, яке навіть за багатьма формальними ознаками не можна вважати за державу. Це була за своєю сутністю звичайна окупаційна адміністрація. У 1917 – 1920 рр. Армія Української Народної Республіки воювала з військами Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, а не УССР. Навіть у той короткий період 1919 р., коли більшовицькі війська в Україні мали назуву „Українська радянська армія”, вони при цьому залишалися складовою частиною єдиної Робітничо-Селянської Червоної армії – збройних сил РСФРР. Війна між двома державними утвореннями, Україною і Радянською Росією, гадаю, заслуговує на адекватніше означення, аніж „громадянська”.

– Але ж відомо, що в лавах Червоної армії були й українці?

– Наявність у лавах Червоної і білої армій у 1918 – 1920 рр. певної кількості українців зовсім не означає, що та війна конче має називатися громадянською. Для порівняння – під час радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр. понад мільйон колишніх громадян СРСР брали участь у боях на боці гітлерівської Німеччини; у складі вермахту, військ СС, поліції існували цілі частини й з'єднання, сформовані з представників різних народів Радянського Союзу. Однак чогось нікому не спадає на думку назвати ту війну громадянською. Інший приклад: під час радянсько-польської війни 1919 – 1920 р. на боці більшовиків воювали окремі „чорвоні” польські відділи, а в складі польської армії діяли частини, сформовані з росіян і козаків. До речі, серед звичайних польських вояків у 1920 р. також траплялися росіяни – так само як серед бійців Червоної армії були й поляки. Та незважаючи на це, характер війни жодних сумнівів не викликає. І таких прикладів можна навести ще чимало... Відповідно той факт, що в Червоній і білій арміях у 1918 – 1920 рр. були українці, не варто надмірно перебільшувати – адже наявність їх там жодним чином не визначала національного характеру цих армій. Я не певний, що термін „громадянська війна”, який залишився нам у спадщину від радянських традицій, узагалі можна вважати науково обґрун-

тованим. Ми все ще в'язнемо в стереотипах радянських часів, які насправді мають мало спільного з нашим минулим. Цілком очевидно: так триватиме доти, доки нарешті не буде проведено чітку межу між справжньою історією тих подій і міфом про „Великий Жовтень і громадянську війну на Україні”. На мою думку, є всі підстави називати збройну боротьбу за незалежність у 1917 – 1920 рр. тим, чим вона насправді й була – Визвольною війною.

– Утім, як виглядає, маємо проблеми не тільки із зasadницею історичною термінологією, а й із організацією планомірних досліджень подій 1917 – 1921 рр. в Україні та популяризацією об'єктивних наукових знань про них.

– Хоч як прикро, але ті історичні, переломні події сучасному суспільству відомі мало. А ще гірше – в уявленні людей панує дивна суміш стереотипів радянського походження з деякими штампами діаспорної історіографії. Навіть потреба вивчення тієї доби мало усвідомлюється. Для порівняння, на Заході сформувався величезний масив літератури з проблематики революцій і визвольних воєн – весь час перевидаються давніші праці, виходять друком нові дослідження. Скажімо, уже більш як два століття відділяє нас від подій Великої Французької революції 1789 – 1794 рр., але обсяг літератури, присвяченій їй, упевнено зростає. Те саме можна сказати про науковий доробок з історії

американської війни за незалежність 1775 – 1783 рр. Незмінно привертає увагу істориків і американського суспільства й громадянська війна в Америці 1861 – 1865 рр., яку часто називають ще „другою американською революцією”. Наукове видання „Історія громадянської війни”, що виходить у Кентському університеті, налічує вже понад 50 томів. Література цієї тематики має стійку прихильність читачів і видавців. Існує на Заході й інтерес до вивчення російської революції і громадянської війни 1917 – 1921 рр. – близькуче дослідження Р. Пайпса „Російська революція” вдруге перевидано в 2005 р. російською мовою. У Польщі також є серйозний суспільний попит на літературу, присвячену відродженню держави й війні за кордони 1918 – 1920 рр.; лише з історії польсько-радянської війни 1920 р. упродовж останніх років видано кілька десятків монографій, збірників документів, енциклопедичних довідників. На Заході серйозно ставляться до відомої істини: народ, який не знає свого минулого, не має й майбутнього. Хочеться вірити, що в Україні вивчення доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. не лише сприятиме поверненню українському народові його національної пам'яті, а й допоможе краще злагодити наше місце у світі.

– Бажаємо Вам успіхів у опрацюванні нових тем і сподіваємося на дальшу Вашу співпрацю з „Військово-історичним альманахом”.

МУЗЕЙ

ВИСТАВКА „СОЛДАТ І ЗБРОЯ”

23 лютого 2007 р., у День захисника Вітчизни в Центральному музеї Збройних Сил України відкрито виставку „Солдат і зброя”. Її творці поставили за мету музейними засобами висвітлити основні напрями розвитку стрілецької, особливо автоматичної зброї протягом першої половини ХХ ст. Експозиція виставки відображає цю тему на тлі подій Першої світової війни, періоду Визвольних змагань, міжвоєнного двадцятиріччя, Другої світової війни, історії тогодчасних військових формувань, прикладів ставлення солдата до зброї.

Усі експонати виставки – з фондів ЦМЗСУ. Їх зібрали наукові працівники музею Олександр Мончак, Ірина Єфимова і начальники науково-дослідних лабораторій Ігор Чичкань та Жанна Денисюк.

Підготовчі роботи її створення експозиції тривали два місяці. Незважаючи на порівняно невелику експозиційну площину – 20 кв. м., на виставці представлено 200 музейних предметів, зокрема близько 100 зразків вогнепальної та холодної зброї, а також світлин, особисті речі, однострої, військове спорядження вояків першої половини ХХ ст.

Серед експонатів – зброя вітчизняного й іноземного виробництва. Так, поряд з російською гвинтівкою Мосіна можна побачити німецьку зброю – гвинтівку й карабін системи Маузера, що свого часу були визнані найкращими з європейських зразків такої зброї. Як взірець гвинтівку Маузера використали при конструкції гвинтівки GV-24 в Чехії й подібної зброї в Польщі. Проте центральними експонатами цієї части-

Фрагмент експозиції виставки

ни виставки, безперечно, є німецька 7,92 мм штурмова гвинтівка МП-44 і 7,62 мм автомат Калашникова. З-поміж виставлених у вітринах численних зразків автоматичної зброї привертають увагу кулемети системи Дегтярьова та Горюнова (виробництва СРСР), німецькі MG-34, MG-42, чеські ZB-26/30, ZB-53 і Vz-59. Експоновано також збірку пістолетів і револьверів. Це німецькі „Маузер”, „Вальтер” та „Парабелум”, американський „Колт”, російський „Наган”, радянський „ТТ”, системи Стечкіна, японський „Намбу”, чеський 7,65 мм „Cz”, польський VIS „Радом”, іспанський 9 мм „Стар-Б” тощо.

Експозиція дає картину поступу вогнепальної зброї, праці зброярів над її вдосконаленням, знайомить з цікавими технічними вирішеннями, які знаходили їй утілювали у своїх розробках конструктори. Інформаційні матеріали містять багато маловідомих фактів з історії використання різних зразків зброї.

В урочистому відкритті виставки взяли участь заступник директора департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України полковник П. Костюк, військово-службовці Збройних Сил, представники засобів масової інформації. Протягом перших двох днів роботи виставку відвідало понад 400 осіб. Схвальні відгуки про експозицію з'явилися в газеті „Народна армія” та інших київських періодичних виданнях.

Iрина ЄФИМОВА

ПРО АВТОРІВ

Граб С., заступник начальника відділу СБУ, підполковник

Єфимова І., науковий співробітник Центрального музею Збройних Сил України

Ковальчук В., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Ковальчук М., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Козицький А., кандидат історичних наук, доцент Львівського національного університету ім. І. Франка

Кротофіль М., доктор історії, Торунський університет Миколая Коперника (Польща)

Манзуренко В., редактор часопису „Однострій”

Руккас А., кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Смолінський А., доктор історії, Торунський університет Миколая Коперника (Польща)

На 4-й стор. обкладинки:

Стрілець 49-го Гуцульського стрілецького полку в гарнізонному однострої зразка 1936 р. Малюнок Адама Йоньци. Ілюстрація до статті

А. Смолінського (с. 49 – 72).

Літературна редакція Олександра Рибалка
Коректура Антонін Жихорської
Макет, верстання Василя Жихорського

За вірогідність поданої інформації
відповідає автор.

У разі передруку посилання
на „Військово-історичний альманах”
обов'язкове.

Видання зареєстроване
Держінформполітикою України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:

01001, Київ – 1, а/с 91

Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12

Факс (044) 294-64-76

E-mail: milmuz@carrier.kiev.ua

web site: uarmy.com.ua

ПОЧЕСНІ НАГРУДНІ ЗНАКИ НАЧАЛЬНИКА ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ –
ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

„За доблесну військову
службу Батьківщині”

За досягнення у військовій службі”
І ступеня II ступеня

„За взірцевість у військовій службі”
І ступеня II ступеня III ступеня

„За самовіддану працю
у Збройних Силах України”

